

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 42 (2023)

42ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

42ο Συμπόσιο ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Αθήνα, 5-7 Μαΐου 2023

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ
Σάββατο 6 Μαΐου 2023

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

42ο Συμπόσιο ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Αθήνα, 5-7 Μαΐου 2023

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Βυζάντιο και Πόλεμος

Σάββατο 6 Μαΐου 2023

42ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Με την ευγενική υποστήριξη του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου
και τις σημαντικές επιχορηγήσεις των *Raycap* και της κυρίας Κατερίνας Μ. Καρατζά

Raycap

© ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Έδρα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο,

Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα 106 75

www.chae.gr, e-mail: chae.secretary@gmail.com

ISSN 2241-8695

E-ISSN 2529-0983

Τα τεύχη των περιλήψεων των προηγούμενων ετήσιων Συμποσίων της Βυζαντινής
και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
[*Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1981-)*] είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

Επιμέλεια κειμένων από την Οργανωτική Επιτροπή

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΤΑΣΟΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ

ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ

Καλλιτεχνική επιμέλεια

ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

Εκτύπωση

[β] βιβλιοτεχνία

Γραμματειακή υποστήριξη

ΣΟΦΙΑ ΓΙΑΝΝΙΩΤΗ

Εξώφυλλο

Η κατάκτηση της πόλης της Βέρροιας στη Συρία από τον Νικηφόρο Φωκά το 962. Codex Matritensis Graecus Vitr. 26-2, Σύννομις Ιστοριῶν, φύλ. 142α, Μεσσήνη Σικελίας, δεύτερο μισό του 12ου αιώνα.

Προέλευση φωτογραφίας: Vasiliki Tsamakda, *The illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Alexandros Press, Leiden 2002, σελ. 182, εικ. 346.

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

42ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
Αθήνα, 5–7 Μαΐου 2023

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
Βυζάντιο και Πόλεμος
Σάββατο 6 Μαΐου 2023

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2023

With the kind support of the Byzantine and Christian Museum
and the financial support of *Raycap*, and Mrs Catherine M. Karatza

Raycap

© THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Head office at the Byzantine and Christian Museum,
22 Vass. Sophias, GR-106 75 Athens
www.chae.gr · e-mail: chae.secretary@gmail.com

ISSN 2241-8695
E-ISSN 2529-0983

The booklets of summaries of previous Annual Symposia on Byzantine
and Post-Byzantine Archaeology and Art [*Symposium of the ChAE (Athens 1981-)*]
are posted on line at:

<http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

Editing of tetxs by the Organizing Committee

IOANNA BITHA
GEORGIOS PALLIS
MARIA KAZANAKI-LAPPA
DEMETRIOS ATHANASOULIS
TASOS ANTONARAS
KLIMIS ASLANIDIS

Art editing
SOTIRIS PAPADIMAS

Printing
[β] βιβλιοτεχνία

Secretarial support
SOPHIA GIANNIOTI

Cover:
The conquest of the city of Berroia in Syria by the men of Nikephoros Phokas, 962. Codex Matritensis Graecus Vitr. 26-2, Σύνοψις Ιστοριῶν, fol. 142r, Messina, Sicily, second half of the 12th century.

Illustration credits: Vasiliki Tsamakda, *The illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Alexandros Press, Leiden 2002, p. 182, fig. 346.

CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

ACADEMIC SOCIETY FOR THE STUDY OF BYZANTINE
AND POST-BYZANTINE ARCHAEOLOGY AND ART

FOUNDED 1884

42nd Symposium on Byzantine and post-Byzantine Archaeology and Art

BYZANTINE AND CHRISTIAN MUSEUM
Athens, 5–7 May 2023

ONE-DAY THEMATIC CONFERENCE:
Byzantium and Warfare
Saturday 5 May 2022

PROGRAMME AND SUMMARIES
OF MAJOR PAPERS AND COMMUNICATIONS

ATHENS 2023

**ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
2021-2024**

**THE ADMINISTRATIVE BOARD
OF THE CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
2021-2024**

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Ιωάννα Μπίθα

PRESIDENT
Ioanna Bitha

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
Αναστασία Δρανδάκη

VICE PRESIDENT
Anastasia Drandaki

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
Γιώργος Πάλλης

GENERAL SECRETARY
Georgios Pallis

ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
Αγγελική Κατσιώτη

SPECIAL SECRETARY
Angeliki Katsioti

ΤΑΜΙΑΣ
Μαρία Καζανάκη-Λάππα

TREASURER
Maria Kazanaki-Lappa

ΜΕΛΗ – ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ
Δημήτριος Αθανασούλης
Τάσος Αντωνάρας
Κλήμης Ασλανίδης
Σταύρος Μαμαλούκος
Μελίνα Παϊσίδου
Βίκυ Φωσκόλου

MEMBERS – COUNCILORS
Dimitrios Athanasoulis
Tasos Antonaras
Klimis Aslanidis
Stavros Mamaloukos
Melina Païsidou
Vicky Foskolou

*Οργανωτική Επιτροπή
του 42ου Συμποσίου*

*Organizing Committee
of the 42nd Symposium*

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ, *πρόεδρος*
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ, *γραμματέας*
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, *ταμίας*
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ,
πεύθυνος Ημερίδας
ΤΑΣΟΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, *μέλος*
ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ, *μέλος*

IOANNA BITHA, *president*
GEORGIOS PALLIS, *secretary*
MARIA KAZANAKI-LAPPA, *treasurer*
DEMETRIOS ATHANASOULIS,
responsible for the thematic conference
TASOS ANTONARAS, *member*
KLIMIS ASLANIDIS, *member*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το τριήμερο ετήσιο εαρινό Συμπόσιο για τη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας θα διεξαχθεί για τεσσαρακοστή δεύτερη φορά από την Παρασκευή 5 έως και την Κυριακή 7 Μαΐου 2023 στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα. Κατά το παραπάνω τριήμερο θα παρουσιασθούν 56 συνολικά εισηγήσεις και ανακοινώσεις, από τις οποίες οι 37 είναι ελεύθερης θεματικής, ενώ δύο εισηγήσεις και δεκαεπτά ανακοινώσεις θα αφορούν το ειδικό επιστημονικό θέμα της φετινής Ημερίδας που θα προσπαθήσει να προσεγγίσει τη σχέση του Βυζαντίου με τον Πόλεμο.

Οι τριάντα επτά ανακοινώσεις ελεύθερης θεματικής είναι κατανομημένες σε δύο ημέρες την Παρασκευή, 5 Μαΐου και την Κυριακή 7 Μαΐου 2023. Στις δύο πρωινές συνεδρίες της Παρασκευής θα παρουσιασθούν δεκαπέντε ανακοινώσεις ενταγμένες στη χρονική περίοδο από την Ύστερη Αρχαιότητα έως και τα χρόνια μετά την Άλωση. Η θεματική τους επικεντρώνεται σε ζητήματα αρχιτεκτονικής, κεραμικής, λατρείας, χαραγμάτων, εικονογραφίας, υλικού πολιτισμού, τοπογραφίας και οχρωματικής. Στη συνέχεια, την ίδια μέρα, μετά την παρουσίαση τεσσάρων επιτοίχιων ανακοινώσεων σχετικών με έρευνα πεδίου, αρχιτεκτονική, ζωγραφική και μουσικά χειρόγραφα, θα ακολουθήσουν δύο απογευματινές συνεδρίες με οκτώ ανακοινώσεις από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, οι οποίες θα επικεντρωθούν σε θέματα μοναχισμού, υλικού πολιτισμού, επιγραφικής, αρχαικής έρευνας, ξυλογλυπτικής-τέμπλων και μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Η ομάδα των ανακοινώσεων ελεύθερης θεματικής θα ολοκληρωθεί κατά τις δύο πρωινές συνεδρίες της Κυριακής 7 Μαΐου 2023, τελευταίας μέρας του Συμποσίου, με δέκα ανακοινώσεις αφιερωμένες στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική.

Το Σάββατο 6 Μαΐου 2023 θα αναπτυχθεί το ειδικό επιστημονικό θέμα της φετινής Ημερίδας που είναι αφιερωμένη στο Βυζάντιο και στον Πόλεμο. Θα επικεντρωθούμε στα υλικά τεκμήρια που σχετίζονται με τον πόλεμο και την άμυνα στην επικράτεια του Βυζαντίου, όπως είναι ο οπλισμός των στρατιωτών και οι οχυρώσεις των πόλεων και οι αντίστοιχες απεικονίσεις τους στην τέχνη και σε τέχνηρα. Οι δύο πρωινές συνεδρίες θα εξετάσουν θέματα οπλισμού και απεικονίσεών τους με μία εισήγηση, πέντε προφορικές

και δύο επιτοίχιες ανακοινώσεις. Σε ιδιαίτερη συνεδρία θα παρουσιασθούν τρεις γενικές ανακοινώσεις που άπτονται της συμβολής της αρχαιολογίας και της ιστορίας στην έρευνα του πολέμου. Η Ημερίδα θα ολοκληρωθεί με την απογευματινή συνεδρία που θα είναι αφιερωμένη στην οχρωματική τέχνη με επτά ανακοινώσεις και μία εισήγηση.

Το απόγευμα του Σαββάτου 6 Μαΐου 2023, στις 7 μ.μ. θα πραγματοποιηθεί η Ετήσια Εκδήλωση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά την οποία θα παρουσιασθούν οι τελευταίες εκδόσεις της και θα απονεμηθούν τα χορηγούμενα βραβεία για το 2023.

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας ευχαριστεί τους εισηγητές, τους ομιλητές και τους προέδρους των συνεδριών, καθώς και όλους τους συνέδρους του φετινού Συμποσίου για τη συμμετοχή τους και την ενεργή παρουσία τους κατά τη διάρκεια των εργασιών του. Στόχος όλων μας είναι η γνωστοποίηση των τελευταίων αποτελεσμάτων των εν εξελίξει αρχαιολογικών μελετών, η παραγωγή γόνιμων επιστημονικών συζητήσεων και η ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στους ομιλητές και τους συνέδρους.

*Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί
το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για την υποστήριξη στο έργο της,
την εταιρεία Raycar, και την κυρία Κατερίνα Μ. Καρατζά για την
οικονομική ενίσχυση πραγματοποίησης του Συμποσίου.*

PROLOGUE

The three-day long, annual spring Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archeology and Art of the Christian Archaeological Society will be held for the 42nd time from Friday, 5th to Sunday 7th, May 2023 at the Byzantine and Christian Museum in Athens. During these three days, a total of 56 major papers and communications will be presented, of which 37 are communications with free topic. Two major papers and 17 communications concern this year's thematic one-day conference that will try to approach the relation of Byzantium with War.

The thirty seven communications with free topic are grouped in two days, Friday the 5th and Sunday the 7th of May 2023. In the two morning sessions on Friday, fifteen communications will be delivered pertaining the time period from Late Antiquity to the years after the Fall of Constantinople. They focus on architecture, ceramics, worship, graffiti, iconography, material culture, topography and fortification. Later on the same day, after the presentation of four posters communications related to field research, architecture, painting and musical manuscripts, there will be two afternoon sessions with eight communications on Byzantine and post-Byzantine topics, which will focus on monasticism, material culture, epigraphical, archival research, wood carved iconostases and post-Byzantine painting. The group of free-topic communications will be completed during the two morning session on Sunday, May 7th, 2023, last day of the Symposium, with ten communications dedicated to Byzantine and post-Byzantine painting.

The sessions on Saturday, May 6, 2023, will be devoted to the special academic topic of this year's Conference, which is dedicated to Byzantium and Warfare. We will focus on material evidence related to war and defense in Byzantine territory, such as groups of military saints and their armament as well as that of the soldiers, and city fortifications and corresponding depictions in art and artifacts. One major paper, five oral and two posters communications in the two morning sessions will examine armaments and their depictions. In a special session, three general communications will be delivered concerning the contribution of archaeology and history to the research of war. The Conference will conclude with the afternoon session,

which is dedicated to the art of fortification with seven communications and one major paper.

Saturday afternoon, May 6th, 2023, at 7 p.m. will be held the Annual Event of the Christian Archaeological Society with the launch of its latest publications, and the announcement of the 2023 sponsored awards.

The Board of the Christian Archaeological Society thanks the major papers speakers, the speakers and the session chairs, as well as all the attendees of this year's Symposium for their participation and active presence in it. Our common aim is to communicate the latest results of the ongoing archaeological studies, to produce fruitful academic discussions and to exchange ideas among the speakers and the participants.

*The Christian Archaeological Society thanks
the Byzantine and Christian Museum for supporting its work,
and the company Raycap, and Mrs Catherine M. Karatza
for their financial support of the Symposium.*

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Παρασκευή, 5 Μαΐου 2023

8:30 Υποδοχή των Συνέδρων

9:00-14:00 Πρωινές Συνεδρίες

9:00 Έναρξη του Συμποσίου

Α΄ Πρωινή Συνεδρία (9:15-11:15)

ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ – ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΚΕΡΑΜΙΚΗ, ΛΑΤΡΕΙΑ, ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ,
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Πλάτων Πετρίδης, Γιώργος Πάλλης

9:15 **Νικόλαος-Εμμανουήλ Μιχαήλ**, Μια *κρυπτή στοά* στους πρωτοβυζαντινούς Δελφούς;

9:30 **Κλειώ Τσόγκα και Μαρία Λιάσκα**, Το πολυτελές οικοδόμημα της Ύστερης Αρχαιότητας στο πλάτωμα νοτίως του Αρείου Πάγου: προσεγγίζοντας τη χρονολόγηση, τη χρήση και τις συνθήκες της εγκατάλειψής του.

9:45 **Ευγενία Γερούση**, Τα σπήλαια του Πανός στον Υμηττό και στην Πάρνηθα και η χρήση τους στα πρωτοβυζαντινά χρόνια.

10:00 **Έλλη-Ευαγγελία Μπία**, Μαγειρική οικοσκευή από στρώματα πρωτοβυζαντινής έπαυλης στη Θάσο.

10:15 **Γεώργιος Δεληγιαννάκης**, «Ἄποδοτε οὖν τὰ κυρίου κυρίῳ καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ». Μια νέα ερμηνεία ενός γκράφιτι από την Ελεύθερα της Ύστερης Αρχαιότητας.

10:30 **Πέλλη Μάστορα**, *Ουράνιες αψίδες* στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

10:45 **Στυλιανός Περγίκης**, «Τῆ καλῆ τὸ μῆλον». Χρυσό ενεπίγραφο βυζαντινό κοχλιάριο: *ἐκεῖνο ἐρίδος, τοῦτο ἐρωτος*.

11:00 **Συζήτηση**

11:15 *Διάλειμμα*

Β΄ Πρωινή Συνεδρία (11:45-14:00)
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Νίκος Γκιολές, Κλήμης Ασλανίδης

- 11:45** **Νεκταρία Χετζογιαννάκη**, Η Φωκίδα κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο: Μια πρώτη τοπογραφική αποτύπωση μέσω των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών.
- 12:00** **Ελισσάβετ Τζαβέλλα, Μαρία Κωστάρα, Χρυσοβαλάντου-Ειρήνη Καραγεώργη και Χρυσάνθη-Άννα Βελουδάκη**, Τρία ναύδρια της μεσαιωνικής περιόδου στην περιοχή των Δερβενοχωριών Βοιωτίας.
- 12:15** **Σταύρος Μαμαλούκος**, Ο ναός του Αγίου Ιωάννου Καλυβίτη στα Ψαχνά της Εύβοιας. Ιστορία και αρχιτεκτονική.
- 12:30** **Αναστάσιος Τάντσης**, Ο Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά και η Παναγία στη μονή Οσίου Λουκά: μια επανεξέταση των δεδομένων.
- 12:45** **Δημήτριος Αναστασιάδης**, Εξέταση της αρχιτεκτονικής των αστικών σπιτιών Ξ και Ο στην Κάτω Χώρα του Μυστρά.
- 13:00** **Ευάγγελος Παπαθανασίου και Μαρία Τσιάπαλη**, Η κλεισώρεια Ρεντίνης-Στεφανηνών: αμυντική οργάνωση μέσα στον χρόνο.
- 13:15** **Παναγιώτης Κίννας, Γρηγόριος Κουτρόπουλος και Νικόλαος Μαντέλος**, Το οχυρό του Μεγάλου Σπηλαιού.
- 13:30** **Αφροδίτη Πασαλή**, Ο ναός των Ταξιαρχών στις Μηλιές του Πηλίου.
- 13:45** **Συζήτηση**
14:00-15:30 Διάλειμμα για ελαφρύ γεύμα και καφέ

Παρασκευή, 5 Μαΐου 2023

15:30-19:00 Απογευματινές Συνεδρίες

- 15:30** **ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΠΙΤΟΙΧΙΩΝ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ**
ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΠΕΔΙΟΥ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ,
ΜΟΥΣΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ
ΣΥΝΤΟΝΙΖΕΙ: Αγγελική Κατσιώτη

Ευθύμιος Ρίζος, Priscilla Ralli, Δημητρία Μαλαμίδου και Laurianne Martinez Sève, The late Roman – early Byzantine phase of

Palaiokastro near Terpni (Serres Region): The Greek-French survey and excavation of 2022. (Η υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή φάση της αρχαίας πόλης του Παλαιοκάστρου Τερπνής Σερρών. Ανακαλύψεις και παρατηρήσεις κατά τις ελληνογαλλικές έρευνες του 2022.) (στα αγγλικά)

Ιωάννα Π. Αρβανιτίδου, Συγκριτική μελέτη εικονογραφικών προγραμμάτων μίας άγνωστης ομάδας μικρών μεταβυζαντινών ναών στη νοτιοδυτική Βουλγαρία.

Γεωργία Πάντου, Η οχρωματική των μοναστηριών της Τσακωνιάς Αρκαδίας.

Σάββας Πρασιτίης, Η κυπριακή ψαλτική τέχνη στο Άγιο Όρος. Κύπριοι μελουργοί σε αγιορείτικα μουσικά χειρόγραφα του 18ου-19ου αιώνα.

Α΄ Απογευματινή Συνεδρία (16:00-17:00)

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ, ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Αναστασία Δρανδάκη, Βίκυ Φωσκόλου

16:00 **Σοφία Πιτούλη**, Η μονή μιας βλάχας μοναχής κατά τον 13ο αιώνα.

16:15 **Πασχάλης Ανδροούδης**, Άγνωστος ορειχάλκινος καθρέπτης με παράσταση της Ανάληψης του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

16:30 **Παναγιώτης Κατσαφάδος**, Ενδείξεις για τη Μέσα Μάνη από την ανάγνωση άγνωστης εγχάρακτης αφιερωματικής επιγραφής στον Άγιο Φίλιππο Άνω Πούλας και την επανεξέταση των επιγραφών στον Άγιο Νικόλαο Χαριάς.

16:45 **Συζήτηση**

17:00 Διάλειμμα

Β΄ Απογευματινή Συνεδρία (17:15-19:00)

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

ΑΡΧΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ, ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΑ ΤΕΜΠΛΑ, ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Στυλιανός Περδίκης, Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου

17:15 **Νάσα Παταπίου**, Περί κτήτορος του ημιτελούς ναού Αγίου Μάμαντος στον Άγιο Σωζόμενο Κύπρου.

17:30 **Στέλλα Frigerio-Zένιου**, Κύπρος ... Κρήτη και τα ξυλόγλυπτα εικονοστάσια του 16ου-17ου αιώνα.

- 17:45** | **Ανδρομάχη Σκρέκα και Αγγελική Στρατή**, Το έργο του ζωγράφου Αντωνίου στον ναό του Αγίου Γεωργίου Μουζεβίκη στην Καστοριά.
- 18:00** | **Ιωάννης Βιταλιώτης και Ahilino Palushi**, Ένα ιδιότυπο μεταβυζαντινό μνημείο της περιοχής της λίμνης Αχρίδας: Ο δίκογχος ναός του Αγίου Δημητρίου (Shën Mitri) στο Potkozhan του Πόγραδετς (Αλβανία) και οι τοιχογραφίες του.
- 18:15** | **Ελισάβετ Πανέλη**, Ο ναός της Αγίας Τριάδας Σκύρου: παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού.
- 18:30** | **Συζήτηση**
19:00 Αήξη των Απογευματινών Συνεδριών

Σάββατο, 6 Μαΐου 2023

8:30 Υποδοχή των Συνέδρων

9:00-13:30 Πρωινές Συνεδρίες

**Ειδικό θέμα της Ημερίδας του 42ου Συμποσίου της ΧΑΕ
ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ**

9:00 | *Εισαγωγή στο ειδικό θέμα της Ημερίδας.*

A' Πρωινή Συνεδρία Ημερίδας (9:15-12:00)
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ ΑΓΙΟΙ, ΟΠΛΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΙΣΤΕΣ
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Ταξιάρχης Κόλιας, Τάσος Αντωνάρας

9:15 | ΕΙΣΗΓΗΣΗ

Piotr Ł. Grotowski, Celestial cohort. Grouping warrior Saints in orthodox art. Evolution, function and meaning. (Ουράνια κουστωδία. Ομαδοποίηση των στρατιωτικών αγίων στην ορθόδοξη τέχνη. Εξέλιξη, λειτουργία και συμβολισμός.) (στα αγγλικά)

10:00 | **Πλούταρχος Α. Θεοχαρίδης**, Βυζαντινά κράνη, από την Ύστερη Αρχαιότητα στον 15ο αιώνα.

10:15 | **Ελένη Μανωλέσσου**, Χάραγμα πολεμιστή βυζαντινής εποχής από την Κόρινθο.

10:30 | **Αρχοντούλα Αναστασιάδου**, Πολεμιστές και δρακοντοκτόνοι ήρωες στα εφυαλωμένα αγγεία της Λάρισας.

- 10:45** **Λίλα Β. Σαμπανοπούλου**, Βομπάρδαι αί μέγισται ιστορημένες μικρογραφικώς στο τέμενος Βαγιαζήτ Διδυμοτείχου.
- 11:00** **Γιώργος Μιχαηλίδης** Ένα πρώιμο πυροβόλο όπλο από την πόλη της Μυτιλήνης.
- 11:15** **Συζήτηση**
11:30-12:00 Διάλειμμα
- 12:00** ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΠΙΤΟΙΧΙΩΝ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
ΟΠΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ
ΣΥΝΤΟΝΙΖΕΙ: Μαρία Καζανάκη-Λάππα
- Αικατερίνη Π. Δελλαπόρτα**, Μεσαιωνικό ξίφος (ΒΧΜ 8340) από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.
Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος, Βίοι Παράλληλοι: Οι αναπαράστασεις στρατιωτικών βυζαντινών αγίων και ιαπωνικών θεοτήτων στις τέχνες και στην λαϊκή κουλτούρα.
- Β΄ Πρωινή Συνεδρία της Ημερίδας (12:15-13:15)**
ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Χρήστος Σταυράκος, Τόνια Κιουσοπούλου
- 12:15** **Σπύρος Αυγερινόπουλος**, Η γενειάδα του Ηρακλείου: ένα σύμβολο θρησκευτικής και στρατιωτικής ισχύος.
- 12:30** **Ευάγγελος Ντόβας**, Η νίκη στο πεδίο της μάχης ως επικύρωση της αυτοκρατορικής πολιτικής: η περίπτωση της επιγραφής του Λέοντα Γ΄ του Ισαύρου (717-741) στη Νίκαια.
- 12:45** **Όλγα Καραγιώργου**, «Πόλεμος» σε διπλωματικό επίπεδο: μία εναλλακτική ερμηνεία «Περὶ τῆς τῶν Κυπρίων μεταναστάσεως» (*Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, κεφ. 47-48).
- 13:00** **Συζήτηση**
13:30-15:30 Διάλειμμα για ελαφρύ γεύμα και καφέ
- Απογευματινή Συνεδρία της Ημερίδας (15:45-18:45)**
ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Παύλος Τριανταφυλλίδης, Σταύρος Μαμαλούκος
- 15:45** **Δημήτριος Ι. Κρικελίκος**, Η απεικόνιση οχυρώσεων στη νομισματική εικονογραφία του 4ου και του 5ου αιώνα μ.Χ.

- 16:00** **Γιάννης Θεοχάρης**, Το κάστρο της Αθήνας: οι οχυρώσεις.
- 16:15** **Γεωργία Δελλή**, Οχυρωμένοι οικισμοί και κάστρα της Σάμου. Νέα δεδομένα σχετικά με την οχυρωματική των μεταβατικών χρόνων στο Αιγαίο.
- 16:30** **Κλήμης Ασλανίδης και Νίκος Σκουτέλης**, Οικοδομική ιστορία του Μεγάλου Περιβόλου και του Ακρόποργου στο κάστρο της Μυτιλήνης.
- 16:45** **Άννα Γιαλούρη**, Οι βυζαντινές οχυρώσεις της Θεσσαλίας.
- 17:00** **Ανδρομάχη Νάστου**, Η αμυντική οργάνωση της Χαλκιδικής κατά την βυζαντινή περίοδο.
- 17:15** **Σωτήρης Βογιατζής**, Το οχυρωματικό πρόγραμμα του αγίου Αθανασίου και των επιγόνων του στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας.
- 17:30** ΕΙΣΗΓΗΣΗ
Δημήτρης Αθανασούλης,
Οχυρώνοντας τον ελληνικό Μεσαίωνα.
- 18:15** Συζήτηση
- 18:30** **Λήξη της Ημερίδας του 42ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Απολογισμός των εργασιών (Δημήτρης Αθανασούλης, υπεύθυνος Ημερίδας).**
18:45 Διάλειμμα

Σάββατο, 6 Μαΐου 2023, 19:00-21:00

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΗΛΩΣΗ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΥΝΤΟΝΙΖΟΥΝ: Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, Γιώργος Πάλλης

- ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ**
- 19:00** Παρουσίαση του ΜΓ΄/43ου τόμου του *Δελτίου της ΧΑΕ (2022)* αφιερωμένου στη μνήμη του Cyril Alexander Mango με χορηγία του Ιδρύματος Αθανασίου και Μαρίας Μαρτίνου / ΑΙΓΕΑΣ ΑΜΚΕ, μεγάλου χορηγού, του Ιδρύματος Περικλή Σ. Θεοχάρη και των συνδρομών των μελών της ΧΑΕ.
- 19:20** Παρουσίαση του ενδέκατου τόμου της σειράς «Τετράδια Αρχαιολογίας και Τέχνης της ΧΑΕ», Μυρτάλη Αχειμιάστου-Ποταμιάνου,

Ξυλόγλυπτοι σταυροί 16ου αιώνα τοῦ Γεωργίου Λάσκαρη / Wood carved crosses of the 16th century by Georgios Laskaris, Αθήνα 2023, χορηγία του Ιδρύματος Αθανασίου και Μαρίας Μαρτίνου / ΑΙΓΕΑΣ ΑΜΚΕ.

19:30

ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΩΝ ΧΟΡΗΓΟΥΜΕΝΩΝ ΒΡΑΒΕΙΩΝ 2023

20:00

ΔΕΞΙΩΣΗ ΣΤΟΝ ΚΗΠΟ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Κυριακή, 7 Μαΐου 2023

9:15 Υποδοχή των Συνέδρων

9:30-13:00 Πρωινές Συνεδρίες

Α΄ Πρωινή Συνεδρία (9:30-11:00)

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ / ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Παρή Καλαμαρά, Μελίνα Παϊσίδου

9:30

Καλλιρρόη Λινάρδου, Ο κήρυκας και ο βασιλιάς: μερικές σκέψεις για την προέλευση και τη χρονολόγηση του Αθηναϊκού κώδικα 211.

9:45

Ιωάννης Χουλιαράς και Βικτωρία Χουλιαρά, Πρώτες παρατηρήσεις στον τοιχογραφικό διάκοσμο του μεσοβυζαντινού ναού της Παναγίας στην Άνω Επισκοπή Δρόπολης.

10:00

Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, Οι τοιχογραφίες του ναού του Σωτήρα Χριστού στα Μέγαρα. Ζητήματα χρονολόγησης.

10:15

Κωνσταντίνος Γιαπιτσόγλου και Νικολέττα Πύρρου, Στα φέουδα των Καλλεργών: Νέα στοιχεία από τον ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στα Λιβάδια Μυλοποτάμου Ρεθύμνου.

10:30

Έλενα Κόστιτς, Ο παλαιολόγειος διάκοσμος του καθολικού της μονής Χιλανδαρίου: συλλογικό έργο δύο κορυφαίων ζωγράφων.

10:45

Συζήτηση

11:00 Διάλειμμα

Β΄ Πρωινή Καταληκτική Συνεδρία (11:15-13:00)

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ / ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Νανώ Χατζηδάκη, Σοφία Καλοπίση-Βέρτη

11:15

Γιώργος Φουστέρης, Οι τοιχογραφίες της τράπεζας της μονής Φιλοθέου: Ίβηρες χορηγοί. Ίβηρες καλλιτέχνες;

- 11:30** | **Νάνση Δηλέ**, Οι αποσπασματικά σωζόμενες τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου πλησίον της Χώρας Νάξου αποτελούν έργο του Αντωνίου Παπαδόπουλου;
- 11:45** | **Dorota Zaprzalska**, Byzantine and post-Byzantine composite icons from a new perspective (Βυζαντινές και μεταβυζαντινές σύνθετες εικόνες: μία νέα προσέγγιση). (στα αγγλικά)
- 12:00** | **Γιουλιάννα Μποϊτσεβα**, Η αόρατη πλευρά του πολέμου: Θρησκευτική προπαγάνδα και ιδιωτική ευλάβεια στους Ρωσοτουρκικούς πολέμους του 18ου και του 19ου αιώνα.
- 12:15** | **Μαγδαληνή Παρχαρίδου**, Ο ζωγράφος Νικόλαος Γιακουμής στον ναό του Αγίου Αθανασίου στην Τούμπα, Κιλίκις.
- 12:30** | **Συζήτηση**
- 12:45** | **Λήξη του 42ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Απολογισμός των εργασιών.**

Κυριακή, 7 Μαΐου 2023, 13:30

ΕΤΗΣΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

PROGRAMME

Friday, 5 May 2023

8:30 *Reception of the attendees*

9:00-14:00 *Morning Sessions*

9:00 **Opening of the Symposium**

First Morning Session (9:15-11:15)

LATE ANTIQUITY, EARLY BYZANTINE PERIOD
ARCHITECTURE, CERAMICS, WORSHIP, GRAFFITI,
ICONOGRAPHY, MATERIAL CULTURE

CHAIRS: Platon Petridis, Giorgos Pallis

9:15 **Nikolaos-Emmanouil Michail**, *A cryptoporticus* in early Byzantine Delphi? (in Greek)

9:30 **Kleio Tsogka and Maria Liaska**, The luxurious building of Late Antiquity on the plateau south of the Areopagus: approaching its chronology, function and conditions of abandonment. (in Greek)

9:45 **Eugenia Gerousi**, The caves of Pan on Hymettus and Parnitha and their use during the early Byzantine period. (in Greek)

10:00 **Elli-Evangelia Bia**, Cooking pottery from the layers of an early Byzantine villa in Thasos. (in Greek)

10:15 **Georgios Deligiannakis**, “Ἀπόδοτε οὖν τὰ κυρίου κυρίῳ καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ”. A new reading of a late Roman graffito from Eleutherna. (in Greek)

10:30 **Pelli Mastora**, *Heavenly arches* in the basilica of Saint Demetrios in Thessaloniki. (in Greek)

10:45 **Stylios Perdikis**, “Τῆ καλῆ τὸ μῆλον”. Byzantine gold spoon: *ἐκεῖνο ἐρίδος, τοῦτο ἐρωτος*. (in Greek)

11:00 **Discussion**

11:15 *Break*

Second Morning Session (11:45-14:00)
BYZANTINE AND POST-BYZANTINE PERIOD
TOPOGRAPHY, ARCHITECTURE, FORTIFICATION
CHAIRS: Nikos Gioles, Klimis Aslanidis

- 11:45** **Nektaria Chetzogiannaki**, Phocis during the early and middle Byzantine period; A GIS-based spatial analysis of the topography. (in Greek)
- 12:00** **Elissavet Tzavela, Maria Kostara, Chrysovalantou-Eirini Karageorgi and Chrysanthi-Anna Veloudaki**, Three small Medieval churches in Dervenochoria, Boeotia. (in Greek)
- 12:15** **Stavros Mamaloukos**, The Church of Hagios Ioannis Kalyvitis in Psacha, Euboea. History and Architecture. (in Greek)
- 12:30** **Anastasios Tantsis**, The church of Hagios Nikolaos in Kampia and the Theotokos in the monastery of Hosios Loukas: a reconsideration. (in Greek)
- 12:45** **Dimitrios Anastasiadis**, Examination of the architecture of houses Ξ and Ο at Mystras. (in Greek)
- 13:00** **Evangelos Papathanasiou and Maria Tsiapali**, The mountain pass of Rentina - Stefanina: defensive organization throughout time. (in Greek)
- 13:15** **Panagiotis Kinnas, Grigorios Koutropoulos and Nikolaos Mantelos**, The fortress of Mega Spilaio. (in Greek)
- 13:30** **Afroditi Pasali**, The church of the Taxiarches at Milies of Mountain Pelion. (in Greek)
- 13:45** **Discussion**
14:00-15:30 Break [Coffee and light lunch]

Friday, 5 May 2023

15:30-19:00 Afternoon Sessions

- 15:30** **POSTER PRESENTATION**
LATE ANTIQUITY, BYZANTINE AND POST-BYZANTINE PERIODS.
FIELD RESEARCH, ARCHITECTURE, PAINTING, MUSICAL
MANUSCRIPTS
COORDINATOR: Angeliki Katsioti

Efthymios Rizos, Priscilla Ralli, Dimitria Malamidou, and

Laurianne Martinez Sève, The late Roman – early Byzantine phase of Palaiokastros near Terpni (Serres Region): The Greek-French survey and excavation of 2022.

Ioanna P. Arvanitidou, Comparative study of iconographic programmes of an unknown group of small post-Byzantine churches in southwestern Bulgaria. (in Greek)

Georgia Pantou, The fortification of monasteries of Tsakonia in Arcadia. (in Greek)

Savvas Prastitis, The chanting art of Cyprus in Mount Athos, Cypriot composers in Mount Athos chant manuscripts of the 18th and 19th century. (in Greek)

First Afternoon Session (16:00-17:00)

BYZANTINE PERIOD

MONASTICISM, MATERIAL CULTURE, INSCRIPTION

CHAIRS: Anastasia Drandaki, Vicky Foskolou

16:00 **Sofia Pitouli**, A Vlach nun and her thirteenth-century monastery. (in Greek)

16:15 **Paschalis Androudīs**, Unknown brass mirror with representation of the Ascension of Alexander the Great. (in Greek)

16:30 **Panayotis Katsafados**, Evidence about Mesa Mani following reading of an unknown lapidary inscription in the church of Hagios Philippos at Ano Poula, and reviewing of the lapidary inscriptions in the church of Hagios Nikolaos at Charia. (in Greek)

16:45 **Discussion**

17:00 Break

Second Afternoon Session (17:15-19:00)

THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE

ICON PAINTING, WOOD CARVED ICONOSTASES, PAINTING

CHAIRS: Stylianos Perdikis, Ioanna Stoufi-Poulimenou

17:15 **Nasa Patapiou**, The founder of an incomplete church, dedicated to Saint Mamas, at Hagios Sozomenos village in Cyprus. (in Greek)

17:30 **Stella Frigerio-Zeniou**, Cyprus ... Crete and the 16th-17th century wood-carved iconostases. (in Greek)

17:45 **Andromachi Skreka and Angeliki Strati**, The work of the painter

- Antonios in the church of Hagios Georgios Mouzeviki in Kastoria.
(in Greek)
- 18:00** **Ioannis Vitaliotis and Ahilino Palushi**, A peculiar post-Byzantine monument of the Lake Ohrid area: The double apse church of Saint Demetrius (*Shën Mitri*) in Potkozhan, Pogradec (Albania), and its wall-paintings. (in Greek)
- 18:15** **Elisabeth Paneli**, The church of the Holy Trinity of Skyros: observations on the architecture and the iconographic programme of the church. (in Greek)
- 18:30** **Discussion**
19:00 End of the Afternoon Sessions

Saturday, 6 May 2023

8:30 Reception of the attendees

9:00-13:30 Morning Sessions

One-day Thematic Conference of the 42nd Symposium of the ChAE BYZANTIUM AND WARFARE

9:00 *Introduction to the Thematic Conference.* (in Greek)

First Morning Session of the Thematic Conference (9:15-12:00) WARRIORS SAINTS, ARMAMENT AND WARRIORS

CHAIRS: Taxiarchis Koliass, Tasos Antonaras

9:15 MAJOR PAPER

Piotr Ł. Grotowski,

Celestial Cohort. Grouping warrior saints in Orthodox art.

Evolution, function and meaning.

10:00 **Ploutarchos L. Theocharidis**, Byzantine helmets, from late Antiquity to the 15th century. (in Greek)

10:15 **Eleni Manolessou**, A Byzantine period graffito of a warrior from Corinth. (in Greek)

10:30 **Archontoula Anastasiadou**, Warriors, and dragon-slaying figures in the Byzantine glazed pottery of Larissa. (in Greek)

- 10:45** **Lila V. Sambanopoulou**, The greatest bombards as illustrated miniatures at the Bayezid mosque of Didymoteichon. (in Greek)
- 11:00** **Giorgos Michailidis**, An early artillery piece from the city of Mytilene. (in Greek)
- 11:15** **Discussion**
11:15 Break

**12:00 POSTER PRESENTATION OF THE THEMATIC CONFERENCE
ARMAMENT AND ICONOGRAPHICAL PROJECTIONS**

COORDINATOR: Maria Kazanaki-Lappa

- Ekaterina P. Dellaporta**, Medieval sword (BXM 8340) from the Byzantine and Christian Museum. (in Greek)
- Konstantinos Papamichalopoulos**, Parallel Lives: The depictions of military Byzantine saints and of Japanese deities in the arts and in pop culture. (in Greek)

**Second Morning Session of the Thematic Conference (12:15-13:15)
GENERAL THEMES**

CHAIRS: Christos Stavrakos, Tonia Kioussopoulou

- 12:15** **Spyros Avgerinopoulos**, Heraclius's beard: a symbol of religious and military power. (in Greek)
- 12:30** **Evangelos Ntovas**, The victory on the battlefield as the validation of imperial policy: The case of Leo III Isaurus' (717-741) inscription in Nicaea. (in Greek)
- 12:45** **Olga Karagiorgou**, "War" in a diplomatic level: an alternative interpretation "Of the migration of the Cypriots" (*De administrando imperio*, ch. 47-48). (in Greek)
- 13:00** **Discussion**
13:30-15:30 Break [Coffee and light lunch]

Afternoon Session (15:45-18:45)

FORTIFICATIONS

CHAIRS: Pavlos Triantafyllidis, Stavros Mamaloukos

- 15:45** **Demetrios I. Krikelikos**, The depiction of fortifications in the numismatic iconography of the 4th and 5th centuries A.D. (in Greek)

- 16:00** | **Yiannis Theocharis**, The castle of Athens: the fortifications. (in Greek)
- 16:15** | **Georgia Delli**, Fortified settlements and castles of Samos. New evidence concerning the Aegean fortifications during the transitional years. (in Greek)
- 16:30** | **Klimis Aslanidis and Nikos Skoutelis**, Construction phases of the inner bailey and keep at the castle of Mytilene. (in Greek)
- 16:45** | **Anna Gialouri**, The Byzantine fortifications of Thessaly. (in Greek)
- 17:00** | **Andromachi Nastou**, The defensive organization of Chalkidiki during the Byzantine period. (in Greek)
- 17:15** | **Sotiris Voyadjis**, Saint Athanasios' and his successors' defensive building programme in the Greatest Lavra monastery. (in Greek)
- 17:30** | MAJOR PAPER
Dimitrios Athanasoulis,
Fortifying the Greek Middle Ages. (in Greek)
- 18:15** | **Discussion**
- 18:30** | **End of the Thematic Conference of the 42nd Symposium of the Christian Archaeological Society – Concluding remarks (Dimitrios Athanasoulis, responsible of the Conference).** (in Greek)
18:45 Break

Saturday, 6 May 2023, 19:00-21:00

**ANNUAL EVENT
OF THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY**
COORDINATORS: Sophia Kalopissi-Verti, Maria Panayotidi-
Kesisoglou, Georgios Pallis

- 19:00** | **LOUNCH OF THE NEW PUBLICATIONS**
- 19:30** | **AWARDS CEREMONY OF THE SPONSORED
2023 PRIZES**
- 20:00** | *Reception at the garden of the Byzantine and Christian Museum*

Sunday, 7 May 2023

9:15 Reception of the attendees

9:30-13:00 Morning Sessions

First Morning Session (9:30-11:15)

BYZANTINE PERIOD

PAINTING

CHAIRS: Pari Kalamara, Melina Païsidou

- 9:30** **Kallirroë Linardou**, The preacher and the king: some thoughts on the provenance and dating of the codex Athenensis 211. (in Greek)
- 9:45** **Ioannis Chouliaras and Victoria Chouliara**, First observations on the mural decoration of the mid-Byzantine church of Panagia in Ano Episkopi, Dropolis. (in Greek)
- 10:00** **Ioanna Stoufi-Poulimenou**, The murals of the church of Christ the Savior near Megara. Dating issues. (in Greek)
- 10:15** **Kosntantinos Giapitsoglou and Nikoletta Pyrrou**, In the fiefs of the Kallergis family: New evidence from the church of the Virgin and Archangel Michael in Livadia at Mylopotamos, Rethymnon. (in Greek)
- 10:30** **Elena Kostić**, The Palaiologan wall-paintings of the Hilandar monastery katholikon: collective work of two great painters. (in Greek)
- 10:45** **Discussion**
11:00 Break

Second Morning and Closing Session (11:15-13:00)

THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE

PAINTING

CHAIRS: Nano Chatzidakis, Sophia Kalopissi-Verti

- 11:15** **George Fousteris**, The wall-paintings of Philotheou refectory: Georgian donors. Georgian painters? (in Greek)
- 11:30** **Nancy Dile**, Was Antonios Papadopoulos the painter of the fragmentary wall-paintings preserved in Hagios Ioannis Prodromos near Chora, Naxos? (in Greek)
- 11:45** **Dorota Zaprzalska**, Byzantine and post-Byzantine composite icons from a new perspective.

- 12:00** | **Yuliana Boycheva**, The invisible side of the War: Religious propaganda and private piety in the Russo-Turkish Wars of the 18th and 19th Centuries (in Greek)
- 12:15** | **Magdalini Parcharidou**, The painter Nikolaos Giakoumis in the church of Hagios Athanasios in Toumba, Kilkis. (in Greek)
- 12:30** | **Discussion**
- 12:45** | **End of the 42nd Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art of the Christian Archaeological Society. Concluding remarks.** (in Greek)

Sunday, 7 May 2023, 13:30

**ANNUAL GENERAL MEETING OF THE MEMBERS
OF THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY**

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ LIST OF PARTICIPANTS

- **Αθανασούλης Δημήτρης · Athanasoulis Dimitris**, dathanasoulis@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος, Διευθυντής Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων / Dr Archaeologist, Director of the Ephorate of Antiquities of Cyclades
Οχυρώνοντας τον ελληνικό Μεσαίωνα ■ Fortifying the Greek Middle Ages.
- **Αναστασιάδης Δημήτριος · Anastasiadis Dimitrios**, dimitrisanastasiades@gmail.com
*Υποψήφιος διδάκτορας – Πανεπιστήμιο Πατρών Τμήμα Αρχιτεκτόνων
Ph.D. Candidate – University of Patras, Department of Architecture*
Εξέταση της αρχιτεκτονικής των αστικών σπιτιών Ξ και Ο στην Κάτω Χώρα του Μυστρά ■ Examination of the architecture of houses Ξ and O at Mystras.
- **Αναστασιάδου Αρχοντούλα · Anastasiadou Archontoula**, aanastasiadou@culture.gr
Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας / Dr Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Larissa
Πολεμιστές, και δρακοντοκτόνοι ήρωες στα εφυαλωμένα αγγεία της Λάρισας ■ Warriors, and dragon-slaying figures in the Byzantine glazed pottery of Larissa
- **Ανδρούδης Πασχάλης · Androudīs Paschalis**, pandroudīs@hist.auth.gr
Επίκουρος καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Α.Π.Θ./ Assistant Professor in Byzantine Art and Archaeology, Department of History and Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki
Άγνωστος ορειχάλκινος καθρέπτης με παράσταση της Ανάληψης του Μεγάλου Αλεξάνδρου ■ Unknown bronze mirror with the representation of the Ascension of Alexander the Great.
- **Αρβανιτίδου Ιωάννα Π. · Ioanna Arvanitidou P.**, io.arvanitidou@gmail.com
Δρ. Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Κέντρο Σλαβο-βυζαντινών σπουδών “Prof. Ivan Dujčev” / Dr. Archaeologist-Byzantinist, Center for Slavo-Byzantine Studies “Prof. Ivan Dujčev”
Συγκριτική μελέτη εικονογραφικών προγραμμάτων μίας άγνωστης ομάδας μικρών μεταβυζαντινών ναών στη νοτιοδυτική Βουλγαρία ■ Comparative study of iconographic programmes of an unknown group of small post-Byzantine churches in southwestern Bulgaria.

- **Ασλανίδης Κλήμης · Aslanidis Klimis** (σε συνεργασία με Νίκο Σκουτέλη / in collaboration with Nikos Skoutelis), kaslanidis@yahoo.com
Δρ Αρχιτέκτων, Επίκουρος Καθηγητής, Πολυτεχνείο Κρήτης / Architect, Assistant professor, School of Architecture, Technical University of Crete
 Οικοδομική ιστορία του Μεγάλου Περιβόλου και του Ακρόπυργου στο κάστρο της Μυτιλήνης ■ Construction phases of the inner bailey and keep at the castle of Mytilene.
- **Αυγερινόπουλος Σπύρος · Avgerinopoulos Spyros**, spyrosavge@hotmail.com
Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Ανεξάρτητος Ερευνητής / Archaeologist-Byzantinist, Independent Researcher
 Η γενειάδα του Ηρακλείου: ένα σύμβολο θρησκευτικής και στρατιωτικής ισχύος ■ Heraclius' beard: a symbol of religious and military power.
- **Βελουδάκη Χρυσάνθη-Άννα · Veloudaki Chrysanthi-Anna** (σε συνεργασία με Ελισσάβητ Τζαβέλλα, Μαρία Κωστάρα, Χρυσοβαλάντου-Ειρήνη Καραγεώργη / in collaboration with Tzavella Elissavet, Maria Kostara, Chrysovalantou-Eirini Kara-georgi), christiannav@hotmail.com
Αρχιτέκτων Μηχανικός, Δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας / Architect, Dr of Byzantine Archaeology
 Τρία ναύδρια της μεσαιωνικής περιόδου στην περιοχή των ΔερβENOχωρίων Βοιωτίας ■ Three small Medieval churches in Dervenochoria, Boeotia.
- **Βιταλιώτης Ιωάννης · Vitaliotis Ioannis** (σε συνεργασία με Ahilino Palushi / in collaboration with Ahilino Palushi), isvital@yahoo.com, isvital@academyofathens.gr
Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Κύριος Ερευνητής, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης (KEBMT) της Ακαδημίας Αθηνών / PhD in Byzantine Archaeology, Senior Researcher, Research Centre for Byzantine and Post-Byzantine Art at the Academy of Athens
 Ένα ιδιότυπο μεταβυζαντινό μνημείο της περιοχής της λίμνης Αχρίδας: Ο δίκωγχος ναός του Αγίου Δημητρίου (Shën Mitri) στο Potkozhane του Πόγραδετς (Αλβανία) και ο τοιχογραφικός του διάκοσμος. ■ A peculiar post-Byzantine monument of the Lake Ohrid area: The double apse church of Saint Demetrius (Shën Mitri) in Potkozhane, Pogradec (Albania), and its wall-paintings.
- **Βογιατζής Σωτήρης · Voyadjis Sotiris**, sotvog@gmail.com
Δρ. Αρχιτέκτων ΕΜΠ, Βυζαντινολόγος / Architect Ph.D., Byzantinist
 Το οχυρωματικό πρόγραμμα του Αγίου Αθανασίου και των επιγόνων του στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας ■ Saint Athanasios' and his successors' defensive building programme in the Greatest Lavra Monastery.
- **Γερούση Ευγενία · Gerousi Eugenia**, egerousi@yahoo.com
Δρ. Αρχαιολόγος Βυζαντινολόγος, Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ε.τ. ΥΠΠΟΑ / Dr Archae-

ologist-Byzantinist, Honorary Director of Antiquities – Hellenic Ministry of Culture and Sports

Τα σπήλαια του Πανός στον Υμηττό και στην Πάρνηθα και η χρήση τους στα πρωτοβυζαντινά χρόνια ■ *The caves of Pan on Hymettus and Parnitha and their use during the early Byzantine period.*

— **Γιαλούρη Άννα · Gialouri Anna**, angialouri@yahoo.com

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας / Dr Archaeologist-Byzantinist, Ephorate of Antiquities of Magnesia.

Οι βυζαντινές οχυρώσεις της Θεσσαλίας ■ *The Byzantine fortifications of Thessaly.*

— **Γιαπιτσόγλου Κωνσταντίνος · Giapitsoglou Konstantinos** (σε συνεργασία με Νικολέττα Πύρρου / in collaboration with Nikoletta Pyrrou), kostasgiari@yahoo.gr
Αρχαιολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού διπλώματος Ειδίκευσης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου / Archaeologist, MA, Ephorate of Antiquities of Rethymno

Στα φέουδα των Καλλεργών: Νέα στοιχεία από τον ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στα Λιβάδια Μυλοποτάμου Ρεθύμνου. ■ *In the fiefs of the Kallergis family: New evidence from the church of the Virgin and Archangel Michael in Livadia at Mylopotamos (Rethymnon).*

— **Δελιγιαννάκης Γεώργιος · Deligiannakis Georgios**, g.deligiannakis@ouc.ac.cy
Αναπληρωτής Καθηγητής της Ύστερης Αρχαιότητας, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου / Associate Professor in Late Antiquity, Open University of Cyprus

«Ἀπόδοτε οὖν τὰ κυρίου κυρίῳ καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ». Μια νέα ερμηνεία ενός γκράφιτι από την Ελευθέρινα της Ύστερης Αρχαιότητας ■ «Ἀπόδοτε οὖν τὰ κυρίου κυρίῳ καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ». *A new reading of a late Roman graffito from Eleutherna.*

— **Δελλαπόρτα Αικατερίνη Π. · Dellaporta Ekaterini P.**, katerinadellaporta@yahoo.com

Επίτιμη Διευθύντρια Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου / Honorary Director of Byzantine and Christian Museum

Μεσαιωνικό ξίφος (BXM 8340) από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο ■ *A Medieval sword (BXM 8340) of the Byzantine and Christian Museum.*

— **Δελλή Γεωργία · Delli Georgia**, delligeorgia991@gmail.com

Υποψήφια Διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών / PhD Candidate in Byzantine Archaeology. National and Kapodistrian University of Athens.

Οχυρωμένοι οικισμοί και κάστρα της Σάμου. Νέα δεδομένα σχετικά με την οχυρωματική των μεταβατικών χρόνων στο Αιγαίο ■ *Fortified settlements and castles of Samos. New evidence concerning the Aegean fortifications during the transitional years.*

- **Δηλέ Νάνση · Dile Nancy**, dilenancy@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων / Dr Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Cyclades
 Οι αποσπασματικά σωζόμενες τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου πλησίον της Χώρας Νάξου αποτελούν έργο του Αντωνίου Παπαδόπουλου; ■ Was Antonios Papadopoulos the painter of the fragmentary wall-paintings preserved in Hagios Ioannis Prodromos near Chora, Naxos?
- **Frigerio-Zένιου Στέλλα · Frigerio-Zeniou Stella**, fabrizio.stella@bluewin.ch
Δρ Ιστορικός της τέχνης - Ελεύθερη ερευνήτρια / Dr Art Historian – Independent scholar
 Κύπρος ... Κρήτη και τα ξυλόγλυπτα εικονοστάσια του 16ου-17ου αιώνα ■ Cyprus ... Crete and the 16th-17th century wood-carved iconostases.
- **Grotowski Piotr L.**, oxygenium@poczta.fm
Επίκουρος Καθηγητής / Assistant Professor, Institute of History of Art and Culture, Faculty of History and Cultural Heritage, The Pontifical University of John Paul II in Cracow
 Ουράνια κουστωδιά. Ομαδοποίηση των στρατιωτικών αγίων στην ορθόδοξη τέχνη. Εξέλιξη, λειτουργία και συμβολισμός. ■ Celestial Cohort. Grouping warrior saints in Orthodox art. Evolution, function and meaning
- **Θεοχάρης Γιάννης · Theocharis Yiannis**, yiannis_theocharis@yahoo.gr
Δρ Αρχαιολόγος, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο / Dr Archaeologist, Byzantine and Christian Museum
 Το κάστρο της Αθήνας: οι οχυρώσεις ■ The castle of Athens: the fortifications.
- **Θεοχαρίδης Πλούταρχος Λ. · Theocharides Ploutarchos L.**, plutheo@gmail.com
Αρχιτέκτων (αφυπηρετήσας), Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους / Architect (retired), Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos
 Βυζαντινά κράνη, από την Ύστερη Αρχαιότητα στον 15ο αιώνα ■ Byzantine helmets, from late Antiquity to the 15th century.
- **Καραγεώργη Χρυσοβαλάντου-Ειρήνη · Karageorgi Chrysovalantou - Eirini** (σε συνεργασία με Ελισσάβητ Τζαβέλλα, Μαρία Κωστάρα, Χρυσάνθη-Άννα Βελουδάκη / in collaboration with Elissavet Tzavella, Maria Kostara, Chrysanthi-Anna Veloudaki), karageorgi.irene@gmail.com
Αρχιτέκτων Μηχανικός, MSc Προστασία Μνημείων / Architect, MSc Protection of Monuments
 Τρία ναΐδρια της μεσαιωνικής περιόδου στην περιοχή των ΔερβENOχωρίων Βοιωτίας ■ Three small Medieval churches in Dervenochoria, Boeotia.

- **Καραγιώργου Όλγα · Karagiorgou Olga**, karagiorgou@academyofathens.gr
Κύρια Ερευνήτρια, Κέντρο Έρευνας Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών / Senior Researcher, Research Centre of Byzantine and Post-Byzantine Art at the Academy of Athens
 «Πόλεμος» σε διπλωματικό επίπεδο: μία εναλλακτική ερμηνεία «Περί τῆς τῶν Κυπρίων μεταναστάσεως» (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, κεφ. 47-48) ■ “War” in a diplomatic level: an alternative interpretation “Of the migration of the Cypriots” (*De administrando imperio*, ch. 47-48).
- **Κατσαφάδος Παναγιώτης · Katsafados Panayotis**, panskats@yahoo.gr
Μηχανολόγος-Ηλεκτρολόγος-Ναυπηγός ΕΜΠ, Ιστορικός / Mechanical-Electrical Engineer, Naval Architect NTUA, Historian
 Ενδείξεις για τη Μέσα Μάνη από την ανάγνωση άγνωστης εγχάρακτης αφιερωματικής επιγραφής στον Άγιο Φίλιππο Άνω Πούλας και την επανεξέταση των επιγραφών στον Άγιο Νικόλαο Χαριάς ■ Evidence about Mesa Mani following reading of an unknown lapidary inscription in the church of Hagios Philippos at Ano Poula, and reviewing of the lapidary inscriptions in the church of Hagios Nikolaos at Charia.
- **Κίννας Παναγιώτης · Kinnas Panagiotis** (σε συνεργασία με Γρηγόριο Κουτρόπουλο και Νικόλαο Μαντέλο / in collaboration with Grigorios Koutropoulos and Nikolaos Mantelos), kinnas.panagiotis@gmail.com
Φοιτητής Αρχιτεκτονικής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πανεπιστημίου Πατρών / Student of Architecture, Department of Architecture, University of Patras
 Το οχυρό του Μεγάλου Σπηλαίου ■ The fortress of Mega Spilaio
- **Κόστιτς Έλενα · Kostić Elena**, ejakostic@yahoo.gr
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης / PhD, Archaeologist-Byzantinist, Ephorate of Antiquities of the City of Thessaloniki
 Ο παλαιολόγειος διάκοσμος της μονής Χιλανδαρίου: συλλογικό έργο δύο κορυφαίων ζωγράφων ■ The Palaiologan wall-paintings of the Hilandar monastery katholikon: collective work of two great painters.
- **Κουτρόπουλος Γρηγόριος · Koutropoulos Grigorios** (σε συνεργασία με Παναγιώτη Κίννα και Νικόλαο Μαντέλο / in collaboration with Panagiotis Kinnas and Nikolaos Mantelos), gregorykou@gmail.com
Αρχιτέκτονας Μηχανικός / Architect
 Το οχυρό του Μεγάλου Σπηλαίου ■ The fortress of Mega Spilaio
- **Κρικελίκος Ι. Δημήτριος · Krikelikos I. Dimitrios**, Krikelikos@gmail.com
Δρ. Αρχαιολόγος, Νομισματολόγος, Φιλολόγος. Ανεξάρτητος Ερευνητής / Dr Archaeologist, Numismatist, Philologist. Independent Scholar
 Η απεικόνιση οχυρώσεων στη νομισματική εικονογραφία του 4ου και του 5ου αιώνα

μ.Χ. ■ The depiction of fortifications in the numismatic iconography of the 4th and 5th centuries A.D.

— **Κωστώρα Μαρία · Kostara Maria** (σε συνεργασία με Ελισσάβητ Τζαβέλλα, Καραγεώργη, Χρυσάνθη-Αννα Βελουδάκη / in collaboration with Tzavella, Chrysovalantou-Eirini Karageorgi, Chrysanthi-Anna Veloudaki), kostara49@gmail.com
Πολιτικός Μηχανικός, Εφορεία Αρχαιοτήτων Βοιωτίας / Civil Engineer, Ephorate of Antiquities of Boeotia
Τρία ναύδρια της μεσαιωνικής περιόδου στην περιοχή των Δερβενοχωρίων Βοιωτίας
■ Three small Medieval churches in Dervenochoria, Boeotia.

— **Λιάσκα Μαρία · Liaska Maria** (σε συνεργασία με Κλειώ Τσόγκα / in collaboration with Kleio Tsogka), marliaska@yahoo.gr
Αρχαιολόγος MSc, Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος MA, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών / Archaeologist MSc, Archaeologist-Museologist MA, Ephorate of Antiquities of the City of Athens
Το πολυτελές οικοδόμημα της Ύστερης Αρχαιότητας στο πλάτωμα νοτίως του Αρείου Πάγου: προσεγγίζοντας τη χρονολόγηση, τη χρήση και τις συνθήκες της εγκατάλειψής του. ■ The luxurious building of Late Antiquity on the plateau south of the Areopagus: approaching its chronology, function and conditions of abandonment.

— **Λινάρδου Καλλιρρόη · Linardou Kallirroë**, klinardou@asfa.gr
Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών / Assistant Professor, Department of Theory and History of Art, Athens School of Fine Arts
Ο κήρυκας και ο βασιλιάς: μερικές σκέψεις για την προέλευση και τη χρονολόγηση του Αθηναϊκού κώδικα 211 ■ The preacher and the king: some thoughts on the provenance and dating of the codex Athenensis 211.

— **Μαλαμίδου Δημητρία · Malamidou, Dimitria** (σε συνεργασία με Ευθύμιο Ρίζο, Priscilla Ralli, Laurianne Martinez Sève / in collaboration with Efthymios Rizos, Priscilla Ralli, Laurianne Martinez Sève), dmalamidou@culture.gr
Δρ Αρχαιολόγος, Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών / Archaeologist PhD, Director of the Ephorate of Antiquities of Serres
Η υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή φάση της αρχαίας πόλης του Παλαιοκάστρου Τερπνής Σερρών. Ανακαλύψεις και παρατηρήσεις κατά τις ελληνογαλλικές έρευνες του 2022 ■ The late Roman/early Byzantine phase of the ancient city of Palaiokastro-Terpne (Serres Region): discoveries and remarks during the Greek-French excavation campaign of 2022.

— **Μαμαλούκος Σταύρος · Mamaloukos Stavros**, smamaloukos@geam-mnimeio.gr
smamaloukos@upatras.gr
Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων Πανεπιστημίου Πατρών / Associate

Professor Department of Architecture, Polytechnic School, University of Patras
Ο ναός του Αγίου Ιωάννου Καλυβίτη στα Ψαχνά της Εύβοιας. Ιστορία και αρχιτεκτονική ■ The church of Hagios Ioannis Kalyvitis in Psacha, Euboea. History and Architecture.

- **Μαντέλος Νικόλαος · Mantelos Nikolaos** (σε συνεργασία με Παναγιώτη Κίννα και Γρηγόριο Κουτρόπουλο / in collaboration with Panagiotis Kinnas and Grigorios Koutropoulos), nickmad96@gmail.com

Αρχιτέκτονας Μηχανικός / Architect

Το οχυρό του Μεγάλου Σπηλαίου ■ The fortress of Mega Spilaio

- **Μανωλέσσου Ελένη · Manolessou Eleni**, emanolessou@culture.gr

Αρχαιολόγος, δ.φ., Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο / Archaeologist, PhD, Hellenic Ministry of Culture and Sports, Byzantine and Christian Museum

Χάραγμα πολεμιστή βυζαντινής εποχής από την Κόρινθο ■ A Byzantine period graffito of a warrior from Corinth.

- **Martinez Sève Laurianne** (σε συνεργασία με Ευθύμιο Ρίζο, Priscilla Ralli, Δημητρία Μαλαμίδου (in collaboration with Efthymios Rizos, Priscilla Ralli, Dimitria Malamidou), Laurianne.Seve@efa.gr

Καθηγήτρια, Διευθύντρια Σπουδών, Γαλλική Σχολή Αθηνών / Professor, Director of Studies, École française d'Athènes

Η υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή φάση της αρχαίας πόλης του Παλαιοκάστρου Τερπνής Σερρών. Ανακαλύψεις και παρατηρήσεις κατά τις ελληνογαλλικές έρευνες του 2022 ■ The late Roman/early Byzantine phase of the ancient city of Palaiokastro-Terpne (Serres Region): discoveries and remarks during the Greek-French excavation campaign of 2022.

- **Μάστορα Πέλλη · Mastora Pelli**, pellingmstr@gmail.com

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης / Dr Archaeologist-Byzantinist, Ephorate of Antiquities of the City of Thessaloniki

Ουράνιες αψίδες στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ■ Heavenly arches in the basilica of Saint Demetrios in Thessaloniki.

- **Μιχαήλ Νικόλαος-Εμμανουήλ · Michail Nikolaos-Emmanouil**, nick.mich71@gmail.com

Διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Université Lumière Lyon 2-IRAA και Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών / PhD in Byzantine Archaeology, Université Lumière Lyon 2-IRAA and National and Kapodistrian University of Athens

Μια κρυπτή στοά στους πρωτοβυζαντινούς Δελφούς; ■ A *cryptoporticus* in early Byzantine Delphi?

- **Μιχαηλίδης Γιώργος · George Michailidis**, giorgmichbyz@gmail.com
Υποψήφιος Διδάκτορας Βυζαντινής Ιστορίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών / PhD Candidate in Byzantine History, National and Kapodistrian University of Athens
 Ένα πρώιμο πυροβόλο όπλο από την πόλη της Μυτιλήνης ■ An early artillery piece from the city of Mytilene.
- **Μπία Έλλη-Ευαγγελία · Bia Elli-Evangelia**, ellieb@hotmail.gr
Υποψήφια Διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Université Paris 1 Panthéon - Sorbonne / PhD Candidate, National and Kapodistrian University of Athens and Université Paris 1 Panthéon - Sorbonne
 Μαγειρική οικοσκευή από στρώματα πρωτοβυζαντινής έπαυλης στη Θάσο ■ Cooking pottery from the layers of an early Byzantine villa in Thasos.
- **Μποϊτσεβα Γιουλιάννα · Boycheva Yuliana**, julyb1205@gmail.com; boycheva@ims.forth.gr
Δρ Ιστορίας της Τέχνης, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-ITE / Art Historian, PhD, Institute for Mediterranean Studies-FORTH
 Η αόρατη πλευρά του πολέμου: θρησκευτική προπαγάνδα και ιδιωτική ευλάβεια στους Ρωσοτουρκικούς πολέμους του 18ου και του 19ου αιώνα ■ The invisible side of the war: Religious propaganda and private piety in the Russo-Turkish Wars of the 18th and 19th centuries.
- **Νάστου Ανδρομάχη · Nastou Andromachi**, anastou@culture.gr
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας / Dr Archaeologist-Byzantinist, Ephorate of Antiquities of Arcadia.
 Η αμυντική οργάνωση της Χαλκιδικής κατά την βυζαντινή περίοδο. ■ The defensive organization of Chalkidiki during the Byzantine period.
- **Ντόβας Ευάγγελος · Ntovas Evangelos**, evntovas@gmail.com
Μεταπτυχιακός φοιτητής Βυζαντινής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Postgraduate student of Byzantine History, University of Ioannina
 Η νίκη στο πεδίο της μάχης ως επικύρωση της αυτοκρατορικής πολιτικής: Η περίπτωση της επιγραφής του Λέοντα Γ΄ Ισαύρου (717-741) στη Νίκαια ■ The victory on the battlefield as the validation of imperial policy: The Case of Leo III Isaurus' (717-741) inscription in Nicaea.
- **Πανέλη Ελισάβετ · Paneli Elisabeth**, elpaneli@yahoo.gr
Δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση Δυτικής Θεσσαλονίκης/ Dr Archaeologist-Byzantinist and Historian of Art, Secondary Education of Western Thessaloniki
 Ο ναός της Αγίας Τριάδας Σκύρου: παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού ■ The church of the Holy Trinity of Skyros:

observations on the architecture and the iconographic programme of the church.

— **Πάντου Γεωργία · Pantou Georgia**, pantoug@yahoo.gr

Αρχαιολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής / MSc Archaeologist, Ephorate of Antiquities of East Attika

Η οχυρωματική των μοναστηριών της Τσακωνιάς Αρκαδίας ■ The fortification of monasteries in Tsakonia in Arcadia.

— **Palushi Ahilino** (σε συνεργασία με Ιωάννη Βιταλιώτη / in collaboration with Ioannis Vitaliotis), palushilino@yahoo.com

Δρ Ιστορίας της Τέχνης, Liceu Artistik “Jordan Misja”, Tίρανα / Historian of Art, PhD, Liceu Artistik “Jordan Misja”, Tirana

Ένα ιδιότυπο μεταβυζαντινό μνημείο της περιοχής της λίμνης Αχρίδας: Ο δίκωχος ναός του Αγίου Δημητρίου (Shën Mitri) στο Potkozhan του Πόγραδετς (Αλβανία) και ο τοιχογραφικός του διάκοσμος ■ A peculiar post-Byzantine monument of the Lake Ohrid area: The double apse church of Saint Demetrius (Shën Mitri) in Potkozhan, Pogradec (Albania), and its wall-paintings.

— **Παπαθανασίου Ευάγγελος · Papathanasiou Evangelos** (σε συνεργασία με Μαρία Τσιάπαλη / in collaboration with Maria Tsiapali), enpapathanasiou@culture.gr

Αρχαιολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης, Τμηματάρχης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης / Archaeologist, MA, Head of Department, Ephorate of Antiquities of Prefecture of Thessaloniki

Η κλεισώρεια Ρεντίνης-Στεφανηνών: αμυντική οργάνωση μέσα στο χρόνο ■ The mountain pass of Rentina-Stefanina: defensive organization throughout time.

— **Παπαμιχαλόπουλος Κωνσταντίνος · Papamichalopoulos Konstantinos**, militaryraiden@gmail.com

Ζωγράφος, Διδάκτωρ Τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου, Διδάσκων στο Τμήμα Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Artist, PhD in Art Theory and Art History from the Dept. of Communication, Media and Culture, Panteion University, Teaching staff at the Dept. of Fine Arts and Art Sciences, University of Ioannina

Βίοι Παράλληλοι: Οι αναπαραστάσεις στρατιωτικών βυζαντινών αγίων και ιαπωνικών θεοτήτων στις τέχνες και στην λαϊκή κουλτούρα ■ Parallel Lives: The depictions of military Byzantine saints and of Japanese deities in the arts and in pop culture.

— **Παρχαρίδου Μαγδαληνή · Parcharidou Magdalini**, mparharidou@culture.gr

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς / Dr Archaeo-

logist-Byzantinist, Head of the Department of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities and Museums, Ephorate of Antiquities of Kilkis

Ο ζωγράφος Νικόλαος Γιακουμής στον ναό του Αγίου Αθανασίου Τούμπας Κιλκίς
■ The painter Nikolaos Giakoumis in the church of Hagios Athanasios Kilkis.

— **Πασαλή Αφροδίτη · Pasali Afroditi**, a.pasali@teilar.gr

Δρ Αρχιτέκτων Μηχανικός / Architect, PhD

Ο ναός των Ταξιαρχών στις Μηλιές του Πηλίου ■ The church of the Taxiarches at Milies of Mountain Pelion.

— **Παταπίου Νάσα · Patapiou Nasa**, npatapiou@cytanet.com.cy

Ιστορικός – Ερευνήτρια, Επιστημονική Συνεργάτης Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου / Historian – Researcher, Research Fellow of the Kykkos Monastery Research Centre

Περί κτήτορος του ημιτελούς ναού Αγίου Μάμαντος στον Άγιο Σωζόμενο Κύπρου
■ The founder of an incomplete church, dedicated to Saint Mamas, at Hagios Sozomenos village in Cyprus.

— **Περδίκης Στυλιανός · Perdikis Stylianos**, sperdiki@cytanet.com.cy

Αρχαιολόγος, Μουσείο Κύκκου (Κύπρος) / Archaeologist, Kykkos Museum (Cyprus)

«Τῆ καλῆ τὸ μῆλον». Χρυσό ενεπίγραφο βυζαντινό κοχλιάριο: *έκεῖνο ἔριδος, τοῦτο ἔρωτος* ■ «Τῆ καλῆ τὸ μῆλον». Byzantine gold spoon: *έκεῖνο ἔριδος, τοῦτο ἔρωτος*.

— **Πιτούλη Σοφία · Pitouli Sofia**, spitoulis@gmail.com

Διδακτορική φοιτήτρια, Βυζαντινή και Ισλαμική Τέχνη, Πανεπιστήμιο Καλιφόρνιας, Λος Άντζελες / Ph.D. Student, Byzantine and Islamic Art, University of California, Los Angeles

Η μονή μιας Βλάχας μοναχής κατά τον 13ο αιώνα ■ A Vlach nun and her thirteenth-century monastery.

— **Πραστήτης Σάββας · Prastitis Savvas**, s_prastitis@hotmail.com

Αρχαιολόγος, Συνιδρυτής και Πρόεδρος Κυπριακού Ινστιτούτου Επιστημονικών και Ιστορικών Ερευνών / Archaeologist, Co-founder and President of Cyprus Institute of Scientific and Historical Research

Η κυπριακή ψαλτική τέχνη στο Άγιο Όρος. Κύπριοι μελουργοί σε αγιορείτικα μουσικά χειρόγραφα του 18ου – 19ου αιώνα ■ The chanting art of Cyprus in Mount Athos. Cypriot composers in Mount Athos chant manuscripts of the 18th and 19th centuries.

— **Πύρρου Νικολέττα · Pyrrou Nikoletta** (σε συνεργασία με Κωνσταντίνο Γιαπιτσόγλου / in collaboration with Konstantinos Giapitsoglou), npirrou@gmail.com

Αρχαιολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου / Archaeologist, MA, Ephorate of Antiquities of Rethymno

Στα φέουδα των Καλλεργών: Νέα στοιχεία από τον ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στα Λιβάδια Μυλοποτάμου Ρεθύμνου. ■ In the fiefs of the Kallergis family: New evidence from the church of the Virgin and Archangel Michael in Livadia at Mylopotamos (Rethymnon).

- **Ralli Priscilla** (σε συνεργασία με Ευθύμιο Ρίζο, Δημητρία Μαλαμίδου, Laurianne Martinez Sève / in collaboration with Efthymios Rizos, Dimitria Malamidou, Laurianne Martinez Sève), Priscilla.Ralli@efa.gr

Δρ Αρχαιολόγος, Επιστημονική Συνεργάτιδα, Γαλλική Σχολή Αθηνών / Archaeologist, PhD, Member, École française d'Athènes

Η υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή φάση της αρχαίας πόλης του Παλαιοκάστρου Τερπνής Σερρών. Ανακαλύψεις και παρατηρήσεις κατά τις ελληνογαλλικές έρευνες του 2022 ■ The late Roman/early Byzantine phase of the ancient city of Palaiokastro-Terpne (Serres Region): discoveries and remarks during the Greek-French excavation campaign of 2022.

- **Ρίζος Ευθύμιος · Rizos Efthymios** (σε συνεργασία με Priscilla Ralli, Δημητρία Μαλαμίδου, Laurianne Martinez Sève / in collaboration with Priscilla Ralli, Dimitria Malamidou, Laurianne Martinez Sève), erizos@culture.gr

Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Σερρών / Archaeologist, DPhil, Ephorate of Antiquities of Serres

Η υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή φάση της αρχαίας πόλης του Παλαιοκάστρου Τερπνής Σερρών. Ανακαλύψεις και παρατηρήσεις κατά τις ελληνογαλλικές έρευνες του 2022 ■ The late Roman/early Byzantine phase of the ancient city of Palaiokastro-Terpne (Serres Region): discoveries and remarks during the Greek-French excavation campaign of 2022.

- **Σαμπανοπούλου Λίλα Β. · Sambanopoulou Lila V.**, lsampanopoulou@culture.gr; lilaki007@gmail.com

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου / Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Evros

Βομπάρδα αι μέγισται ιστορημένες μικρογραφικῶς στὸ τέμενος Βαγιαζήτ Διδυμοτείχου ■ The greatest bombards as illustrated miniatures at the Bayezid mosque of Didymoteichon.

- **Σκουτέλης Νίκος · Skoutelis Nikos** (σε συνεργασία με Κλήμη Ασλανίδη / in collaboration with Klimis Aslanidis), nskoutelis@isc.tuc.gr

Δρ Αρχιτέκτων, Καθηγητής, Πολυτεχνείο Κρήτης / Architect, Professor, School of Architecture, Technical University of Crete

Οικοδομική ιστορία του Μεγάλου Περιβόλου και του Ακρόπυργου στο Κάστρο της Μυτιλήνης ■ Construction phases of the inner bailey and keep at the castle of Mytilene.

- **Σκρέκα Ανδρομάχη · Skreka Andromachi** (σε συνεργασία με Αγγελική Στρατή / in collaboration with Angeliki Strati), askreka@culture.gr
Αρχαιολόγος- Βυζαντινολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Καστοριάς / Archaeologist-Byzantinist, Director, Ephorate of Antiquities of Kastoria
 Το έργο του ζωγράφου Αντωνίου στον ναό του Αγίου Γεωργίου ενορίας Μουζεβίκης στην Καστοριά ■ The work of the painter Antonios in the church of Hagios Georgios Mouzeviki in Kastoria.
- **Στουφή-Πουλημένου Ιωάννα · Stoufi-Poulimenou Ioanna**, istoufh@theol.uoa.gr, istoufh@hotmail.com
Καθηγήτρια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών / Professor of Christian Archaeology and Art, National and Kapodistrian University of Athens
 Οι τοιχογραφίες του ναού του Σωτήρα Χριστού στα Μέγαρα. Ζητήματα χρονολόγησης ■ The wall-paintings of the church of Christ the Savior near Megara. Dating issues.
- **Στρατή Αγγελική · Strati Angeliki** (σε συνεργασία με Ανδρομάχη Σκρέκα / in collaboration with Andromachi Skreka), stratiangeliki@gmail.com
Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Έφορος Αρχαιοτήτων ε.τ., / Archaeologist-Byzantinist, Honorary Director of Antiquities
 Το έργο του ζωγράφου Αντωνίου στον ναό του Αγίου Γεωργίου ενορίας Μουζεβίκης στην Καστοριά ■ The work of the painter Antonios in the church of Hagios Georgios Mouzeviki in Kastoria.
- **Τάντσης Αναστάσιος · Tantsis Anastasios**, tassostan@hist.auth.gr
Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Α.Π.Θ. / Assistant Professor of Byzantine Archaeology and Art, AUTH
 Ο Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά και η Παναγία στη μονή Οσίου Λουκά: μια επανεξέταση των δεδομένων ■ The church of Hagios Nikolaos (Kampia) and the Theotokos in the monastery of Hosios Loukas: a reconsideration.
- **Τζαβέλλα Ελισσάβητ · Tzavella Elissavet** (σε συνεργασία με Μαρία Κωστάρη, Χρυσοβαλάντου-Ειρήνη Καραγεώργη, Χρυσάνθη-Άννα Βελουδάκη / in collaboration with Maria Kostara, Chrysovalantou-Eirini Karageorgi, Chrysanthi-Anna Veloudaki), ellitzavella@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Βοιωτίας / Dr Archaeologist-Byzantinist, Ephorate of Antiquities of Boeotia
 Τρία ναύδρια της μεσαιωνικής περιόδου στην περιοχή των Δερβενοχωρίων Βοιωτίας ■ Three small Medieval churches in Dervenochoria, Boeotia.
- **Τσιάπαλη Μαρία · Tsiapali Maria** (σε συνεργασία με Ευάγγελο Παπαθανασίου / in collaboration with Evangelos Papathanasiou), m66tsiap@yahoo.gr

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Διευθύντρια, Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης / Dr Archaeologist-Byzantinist, Director, Ephorate of Antiquities of Prefecture of Thessaloniki

Η κλεισώρεια Ρεντίνης-Στεφανινών: Αμυντική οργάνωση μέσα στο χρόνο ■ The mountain pass of Rentina-Stefanina: defensive organization throughout time.

— **Τσόγκα Κλειώ · Tsogka Kleio** (σε συνεργασία με Μαρία Λιάσκα / in collaboration with Maria Liaska), ksogka@culture.gr

Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακών Διπλωμάτων Ειδίκευσης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών / Archaeologist-Museologist MA and MSc, Ephorate of Antiquities of the City of Athens

Το πολυτελές οικοδόμημα της Ύστερης Αρχαιότητας στο πλάτωμα νοτιώς του Αρείου Πάγου: προσεγγίζοντας τη χρονολόγηση, τη χρήση και τις συνθήκες της εγκατάλειψής του. ■ The luxurious building of Late Antiquity on the plateau south of the Areopagus: approaching its chronology, function and conditions of abandonment.

— **Φουστέρης Γιώργος · Fousteris George**, gfousteris@gmail.com

Επίκουρος καθηγητής Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης / Assistant professor of Christian Archeology and Art, Ecclesiastical Academy of Thessaloniki

Οι τοιχογραφίες της τράπεζας της μονής Φιλοθέου: Γεωργιανοί χορηγοί. Γεωργιανοί καλλιτέχνες; ■ The wall-paintings of Philotheou refectory: Georgian donors. Georgian painters?

— **Χετζογιαννάκη Νεκταρία · Chetzogiannaki Nektaria**, nhetzogiannaki@yahoo.gr

Υποψήφια Διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών / PhD Candidate in Byzantine Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens

Η Φωκίδα κατά την πρόωμη και μέση βυζαντινή περίοδο: Μια πρώτη τοπογραφική αποτύπωση μέσω των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών ■ Phocis during the early and middle Byzantine period; A GIS-based spatial analysis of the topography.

— **Χουλιάρá Βικτώρια · Chouliara Victoria** (σε συνεργασία με Ιωάννη Χουλιάρá / in collaboration with Ioannis Chouliaras), vhouliara@gmail.com

Αρχαιολόγος-Εκπαιδευτικός, Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Αιτωλοακαρνανίας / Archaeologist-Teacher, Direction of Primary Education of Aitoloakarnania

Πρώτες παρατηρήσεις στον τοιχογραφικό διάκοσμο του μεσοβυζαντινού ναού της Παναγίας στην Ανω Επισκοπή Δρόπολης ■ First observations on the mural decoration of the mid-Byzantine church of Panagia in Ano Episkopi, Dropolis.

— **Χουλιάρás Ιωάννης · Chouliaras Ioannis** (σε συνεργασία με Βικτώρια Χουλιάρá / in collaboration with Victoria Chouliara), iohouliaras@gmail.com

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας / Dr Archaeol-

ogist-Byzantinist, Ephorate of Antiquities of Thesprotia

Πρώτες παρατηρήσεις στον τοιχογραφικό διάκοσμο του μεσοβυζαντινού ναού της Παναγίας στην Άνω Επισκοπή Δρόπολης ■ First observations on the mural decoration of the mid-Byzantine church of Panagia in Ano Episkopi, Dropolis.

— **Zaprzalska, Dorota**, dorota.zaprzalska@doctoral.uj.edu.pl

Υποψήφια Διδάκτωρ / PhD student, Jagiellonian University, Doctoral School in the Humanities

Βυζαντινές και μεταβυζαντινές σύνθετες εικόνες: μία νέα προσέγγιση ■ Byzantine and post-Byzantine composite icons from a new perspective.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ / SUMMARIES

ΟΧΥΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Μετά την ναοδομία, τα κάστρα αποτελούν το σημαντικότερο πεδίο Μάσκησης δημόσιας αρχιτεκτονικής στο Βυζάντιο. Όπως όλες οι αυτοκρατορίες της προνεωτερικότητας, οι δημόσιες επενδύσεις κατευθύνονται κατά κύριο λόγο στις αμυντικές δαπάνες, οι οποίες περιλαμβάνουν την καστροκτισία.

Ως προς την χρονική συντεταγμένη, οχυρώσεις οικοδομούνται σε όλη την διάρκεια του βίου της αυτοκρατορίας. Ωστόσο, στην διάρκεια των μεταβατικών αιώνων (641-843), ως απόρροια της κρίσης και της ανασφάλειας παρατηρείται η πρώτη μαζική καστροποίηση των δομημένου χώρου, ο οποίος προσλαμβάνει πλέον τον μεσαιωνικό του χαρακτήρα. Η δεύτερη ευρεία καστροποίηση έρχεται ως απόρροια της Άλωσης από τους Σταυροφόρους το 1204 και της συνακόλουθης κατάτμησης του χώρου σε βυζαντινογενή κρατίδια και σταυροφορικές κρατικές οντότητες, οι οποίες οργανώνονται με πυρήνα τα φεουδαρχικά κάστρα.

Ως προς την χωρική συντεταγμένη, αν και κάστρα απλώνονται σε όλη την βυζαντινή επικράτεια, η ένταση της οχυρωματικής δραστηριότητας κορυφώνεται στα πολεμικά μέτωπα. Πέρα από τα φρουρούμενες συνοριογραμμές της Ρωμανίας, όπως η βόρεια Βαλκανική και η νοτιοανατολική Μικρά Ασία, οι περιοδικοί κίνδυνοι που απειλούν περιοχές της ενδοχώρας υπαγορεύουν αντίστοιχα ειδικά οχυρωματικά προγράμματα: οι επιδρομές των Αράβων αντιμετωπίζονται με κάστρα στην Ανατολία και το *mare posticum* του Αιγαίου. Η ενσωμάτωση των Σλάβων εποίκων και η νορμανδική επιθετικότητα υπαγορεύουν την οχυρωματική ενίσχυση και της ελλαδικής ενδοχώρας. Στο υστεροβυζαντινό τοπίο, η φεουδαρχική οργάνωση του χώρου και η αέναη αντιπαράθεση ανάμεσα στα βυζαντινά και τα σταυροφορικά κρατίδια ευνοεί τον εκθετικό πολλαπλασιασμό των κάστρων σε όλα τα μήκη και τα πλάτη.

Οι μεσαιωνικές οχυρώσεις περιλαμβάνουν αστικά τείχη, στρατιωτικά φρούρια, ειδικά έργα όπως τα διατειχίσματα και οι πύργοι, όμως αυστηρή κατηγοριοποίηση δεν μπορεί να γίνει για κατασκευές με χρηστικό χαρακτήρα που μπορούν να μετεξελίσσονται στον χρόνο.

Καθώς η πολεμική τεχνολογία από την προϊστορία έως την έλευση των πυροβόλων κατά τον 15ο αιώνα παραμένει ουσιαστικά η ίδια, τα μεσαιωνικά κάστρα αναπαράγουν κατακτήσεις της αρχαίας οχυρωματικής, με τις αναγκαίες προσαρμογές.

Ως προς τα μορφολογικά και κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά, οι οχυρώσεις δεν αποκλίνουν από τις κοινές αρχές που διέπουν όλες τις εκφάνσεις της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής: αναπαράγονται και στα κάστρα τα χαρακτηριστικά των τοπικών «σχολών»-παραδόσεων, ενώ η ανώνυμη αρχιτεκτονική διέπει όσες αμυντικές κατασκευές δεν έχουν επίσημο χαρακτήρα, όπως είναι τα μικρά οχυρά που χτίζονται με ό,τι οικοδομικό υλικό είναι επί τόπου διαθέσιμο.

Τα αστικά οχυρώματα και εν γένει τα μεγάλα αμυντικά έργα λειτουργούν ως προβολείς ισχύος της αυτοκρατορικής εξουσίας και διαθέτουν στιβαρά τείχη, ενισχυμένα με ισχυρούς πύργους. Η τοιχοδομία τους είναι επιμελημένη, ενώ σε πολλές περιπτώσεις, γίνεται ευρεία αρχαίου οικοδομικού υλικού, κατά κύριο λόγο στα κάστρα του πρώιμου Μεσαίωνα. Η χρήση συλημάτων έχει έντονα συμβολικό χαρακτήρα, και εκφράζει την αμφίθυμη σχέση του Βυζαντίου με το αρχαιοελληνικό παρελθόν. Όλα τα παραπάνω συντίθενται αρχιτεκτονικά στην πλευρά της κεντρικής πύλης που είναι το πιο προβεβλημένο τμήμα ενός κάστρου.

Αντίστοιχες συνθετικές αρχές διέπουν και τα σταυροφορικά κάστρα, τα σημαντικότερα από τα οποία εισάγουν στον βυζαντινό χώρο μορφές και τύπους από την Δύση ή την Μέση Ανατολή.

Τα κάστρα ανεγείρονται για να λειτουργήσουν αποτρεπτικά για τον εισβολέα, για να οικοδομήσουν το αίσθημα της ασφάλειας στον τοπικό πληθυσμό, ενώ σπάνια πολιορκούνται. Ταυτόχρονα, όπως και οι εκκλησίες, είναι όργανα προπαγάνδας και προβολής ισχύος του κτήτορα ηγεμόνα.

Η εισήγηση εστιάζει σε χαρακτηριστικές πτυχές της μεσαιωνικής οχυρωματικής μέσα από παραδείγματα κυρίως από τον ελλαδικό χώρο.

FORTIFYING THE GREEK MIDDLE AGES

After church architecture, castles were the most important field of public architecture in Byzantium. The intensity of fortification activity peaked on war front lines and in times of insecurity. Fortresses do not deviate from the common principles that characterise all aspects of medieval architecture. The features of the architectural traditions are also reproduced in castles,

while anonymous architecture applies to those defensive structures that are not of a formal nature. Castles are built to act as a deterrent to invaders, to provide a sense of security for the local population and are rarely besieged. At the same time, like churches, they are instruments of propaganda and power projection for the ruler.

ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ Ξ ΚΑΙ Ο ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΧΩΡΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Τα σπίτια Ξ και Ο (κατά Α. Ορλάνδο) της Κάτω Χώρας του Μυστρά μελετήθηκαν και παρουσιάστηκαν με τη βοήθεια σχεδίων και συνοπτικών παρατηρήσεων για πρώτη φορά το 1937 από τον Αναστάσιο Ορλάνδο. Έκτοτε, έχουν γίνει περιορισμένες αναφορές οι οποίες έχουν εμπλουτίσει τη σχετική με τα δύο μνημεία βιβλιογραφία συνεισφέροντας στη μελέτη τους. Πέραν όμως των αποσπασματικών σχεδίων του Ορλάνδου, δεν έχουν παρουσιαστεί άλλες απόπειρες σχεδιαστικής τεκμηρίωσης της υφιστάμενης κατάστασης ή γραφικής αποκατάστασης της αρχικής μορφής τους. Τα δύο αυτά κτήρια, τυπικά παραδείγματα αστικών κατοικιών της πόλης του Μυστρά, χρονολογούνται από τον 15ο αιώνα. Σε αυτά εντοπίζουμε κατασκευαστικές μεθόδους, μορφολογικές επιλογές και τυπολογική οργάνωση που χαρακτηρίζουν την αρχιτεκτονική των σπιτιών του Μυστρά.

Τα σπίτια Ξ και Ο, τριών και δύο επιπέδων αντίστοιχα, αναπτύσσονται εκατέρωθεν του δημόσιου δρόμου, σε σημείο όπου το φυσικό έδαφος παρουσιάζει μεγάλη κλίση. Η ανώτερη στάθμη του σπιτιού Ο επεκτείνεται πάνω από τον δημόσιο δρόμο, που διαχωρίζει τις δύο κατοικίες, διαμορφώνοντας διαβατικό με ημικυλινδρικό θόλο. Ως αποτέλεσμα, στην τελευταία τουλάχιστον οικοδομική τους φάση, τα δύο σπίτια εφάπτονται αποτελώντας ένα ενιαίο οικοδομικό σύνολο.

Η παρούσα ανακοίνωση βασίζεται σε νέα συνολική αποτύπωση του συγκροτήματος των δύο κατοικιών η οποία πραγματοποιήθηκε πρόσφατα στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής μου με θέμα την «κατοικία στην Πελοπόννησο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα» στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών. Εκτός από τα γενικά σχέδια των κτηρίων παρουσιάζονται σχέδια επιμέρους οικοδομικών και μορφολογικών στοιχείων όπως ανοίγματα, εστίες και αποχωρητήρια, με σκοπό την κατανόηση της κατασκευής και την αναπαράσταση της αρχικής τους μορφής. Κατά τη διάρκεια της μελέτης των δύο κατοικιών ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στην εξέταση των διατηρούμενων κονιαμάτων δομής και

επιχρισμάτων, τα οποία χαρτογραφήθηκαν και ταξινομήθηκαν χρονολογικά σε επιμέρους κατασκευαστικές φάσεις, και από τα οποία, σημειωτέον, μεγάλο ποσοστό διατηρείται ακόμη σε πολύ καλή κατάσταση. Από την μελέτη της αρχιτεκτονικής των δύο σπιτιών τεκμαίρεται η αλληλουχία των οικοδομικών εργασιών που πραγματοποιήθηκαν για την κατασκευή τους και αναγνωρίζονται οι μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις του συγκροτήματος.

EXAMINATION OF THE ARCHITECTURE OF HOUSES Ξ AND Ο AT MYSTRAS

Houses Ξ and Ο (according to A. Orlandos) dated from the 15th century are typical examples of urban houses of the city of Mystras. This presentation is based on a new detailed geometrical documentation of the two residences which was recently carried out as part of my doctoral research on the topic of “dwelling in the Peloponnese during the Late Middle Ages”. General plans of the buildings, and detailed drawings of individual construction and morphological elements such as openings, fireplaces and toilets, were carried out. Particular emphasis is placed on the study of preserved mortars which were mapped and classified chronologically in individual construction phases. From the study of the architecture of the two houses, we can identify the building process and the subsequent building phases of the complex.

ΠΟΛΕΜΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΔΡΑΚΟΝΤΟΚΤΟΝΟΙ ΗΡΩΕΣ ΣΤΑ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Η Λάρισα κατά τον 12ο και τις αρχές του 13ου αιώνα, ήταν μία πλούσια και ακμάζουσα πόλη, το εκκλησιαστικό και διοικητικό κέντρο της Θεσσαλίας. Αυτή την εποχή φαίνεται ότι το εμπόριο έπαιξε σημαντικό ρόλο στην περιοχή, ιδιαίτερα στην ανατολική Θεσσαλία, με κυριότερα λιμάνια τη Δημητριάδα και τον Αλμυρό. Η ίδια η Λάρισα, εξάλλου, δεδομένης της στρατηγικής θέσης της, αποτελούσε σταθμό στον κύριο χερσαίο δρόμο που συνέδεε την Κόρινθο και την Θήβα με τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη.

Τη συγκεκριμένη περίοδο, από τα μέσα του 12ου ως τα μέσα του 13ου αιώνα, λειτουργούσαν στη Λάρισα εργαστήρια κεραμικής που κατασκεύαζαν επιτραπέζια εφυαλωμένα αγγεία πολύ καλής ποιότητας. Αυτά συνήθως κοσμούνταν με γεωμετρικά θέματα, ζώα και πουλιά. Στην πόλη κυκλοφορούσαν επίσης εφυαλωμένα αγγεία που έφεραν εικονιστικά θέματα και η συχνότητα με την οποία απαντούν φανερώνει πως ήταν αρκετά δημοφιλή. Τα περισσότερα ήταν διακοσμημένα με ανδρικές μορφές που από τις στάσεις, την ενδυμασία και τις εξαρτήσεις τους φαίνεται ότι είναι πολεμιστές και δρακοντοκτόνοι.

Εξετάζονται περί τα είκοσι δείγματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα τμήματα εφυαλωμένων αγγείων, τα οποία προέρχονται από ανασκαφές και έρευνες στην πόλη της Λάρισας και στην ευρύτερη περιοχή της. Τα περισσότερα αγγεία με βάση χαρακτηριστικά, όπως ο πηλός, η τεχνική και επιμέρους στοιχεία διακόσμησης, θα μπορούσαν να προσγραφούν στην τοπική παραγωγή.

Ως προς τα σχήματα, επικρατούν τα μεγάλα πλατιά πινάκια, αγγεία κατάλληλα για την ανάπτυξη των παραστάσεων στο εσωτερικό τους. Στο υλικό περιλαμβάνονται επίσης δύο μικρές και δύο μεγάλες κούπες.

Τα αγγεία διακοσμούνται αποκλειστικά με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Οι παραστάσεις είτε απλώνονται σε όλη την εσωτερική επιφάνεια είτε σε ευρύ μετάλλιο στον πυθμένα. Στα θέματα κυριαρχούν οι σκηνές μάχης, χωρίς ωστόσο να λείπουν και απεικονίσεις σε στάσεις ανάπαυσης.

Οι πολεμιστές φορούν τη στρατιωτική στολή και είναι οπλισμένοι, συνήθως όρθιοι, ίσως κάποιοι και έφιπποι. Στην πλειοψηφία τους εικονίζονται με το σώμα μετωπικό και το κεφάλι γυρισμένο στο πλάι. Οι σκηνές μάχης χαρακτηρίζονται από αφηγηματικότητα, οι κινήσεις και οι χειρονομίες είναι έντονες και στις μορφές κάποιες φορές αποδίδονται προσωπογραφικά χαρακτηριστικά.

Τα συγκεκριμένα αγγεία, τα οποία διαφοροποιούνται ως προς την τεχνική από τα γνωστά παραδείγματα της αδρεγχάρακτης κεραμικής της κεντρικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου, απηχούν ιδεώδη της στρατιωτικής αριστοκρατίας και συνιστούν αφενός πλούσια πηγή πληροφοριών για τον κοσμικό υλικό πολιτισμό και αφετέρου σημαντικό τεκμήριο για την ακμή της Λάρισας τη συγκεκριμένη περίοδο.

WARRIORS, AND DRAGON-SLAYING FIGURES IN THE BYZANTINE GLAZED POTTERY OF LARISSA

The paper presents a group of glazed ceramics from Larissa decorated with representations of warriors and dragon slayers. The theme, which is quite common in the glazed pottery of the second half of the 12th and the first half of the 13th century, seems to have been quite popular in the city. The representations follow the established iconography. The warriors are depicted fully armed, usually standing, some on horseback. The battle scenes are rich in narrative details, with intense movements and gestures.

In terms of shapes, the flat or slightly conical dish prevails although we have some small and larger bowls. The representations are spread across the inner surface or in a medallion on the bottom. The vessels are decorated exclusively with the champleve technique, a fact that differentiates the Larissean material from the well-known sgraffito pottery group with human figures from Central Greece and Peloponnese.

**ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΟΡΕΙΧΑΛΚΙΝΟΣ ΚΑΘΡΕΠΤΗΣ
ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΗΨΗΣ
ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ**

Στην ανακοίνωσή μας παρουσιάζουμε έναν αδημοσίευτο μεταλλικό καθρέπτη με παράσταση της Ανάληψης του Μεγάλου Αλεξάνδρου που σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο Τέχνης του Πανεπιστημίου του Michigan (Ann Arbor, αριθ. ευρ. 1959/1.115). Το έργο μάλλον προέρχεται, όπως και το πινάκιο με παράσταση της Ανάληψης του Μεγάλου Αλεξάνδρου που βρίσκεται στο Innsbruck, από τη βόρεια Μεσοποταμία των Αρτουκιδών και χρονολογείται στην ίδια περίοδο με αυτό. Ο καθρέπτης είναι από χυτό ορείχαλκο και έχει διάμετρο 6 εκ. και πάχος 0,3 εκ. Στο κέντρο εικονίζεται ο μακεδόνας βασιλέας στη συνηθισμένη εικονογραφία ανάμεσα σε δυο γρύπες. Η άλλη όψη του καθρέπτη είναι λεία και ακόσμητη. Το έργο θα μπορούσε να χρονολογηθεί, με αρκετή πιθανότητα, στο δεύτερο μισό του 12ου – πρώτο μισό του 13ου αιώνα και αποτελεί μάρτυρα της απήχησης του μακεδόνα στρατηλάτη στον χώρο της Μέσης Ανατολής.

UNKNOWN BRASS MIRROR WITH REPRESENTATION OF THE ASCENSION OF ALEXANDER THE GREAT

In our paper we present an unpublished mirror with a representation of the Ascension of Alexander the Great, now kept in the Museum of Art of the University of Michigan (Ann Arbor, no. 1959/1.115). The work probably originates, like the plate with the Ascension of Alexander the Great now in Innsbruck, from northern Mesopotamia of the Artukid realm. The mirror is made of cast brass and has a diameter of 6cm and a thickness of 0.3cm. In the center is depicted the Macedonian king between two griffins. The other side is smooth and unpolished. The work could be ascribed to the second half of the 12th – first half of the 13th century and bears witness to the Macedonian king's popularity in the Middle East.

**ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΜΙΑΣ ΑΓΝΩΣΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ
ΜΙΚΡΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ
ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ**

Στη δυτική Βουλγαρία, κοντά στα σύνορα με τη Σερβία, εντοπίζεται μια Σομάδα μικρών ναών που ακολουθούν τον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο. Πρόκειται για δέκα μονόχωρους καμαροσκεπείς ναούς με έναν ή δύο πλευρικούς χορούς, οι οποίοι κατασκευάστηκαν εντός μιας ακτίνας 50 χιλιομέτρων από την πόλη του Περνίκ. Η ίδρυση των ναών χρονολογείται από τα μέσα του 15ου έως τα τέλη του 16ου αιώνα.

Όλοι οι ναοί της ομάδας ήταν τοιχογραφημένοι, τμηματικά ή στο σύνολο των επιφανειών τους. Η τοιχογράφηση τους έλαβε χώρα είτε αμέσως μετά την ανέγερσή τους είτε λίγα χρόνια αργότερα, όπως προκύπτει από τμήματα του διακόσμου που σώζονται μέχρι τις μέρες μας ή από τα υποστρώματα των τοιχογραφιών που παρέμειναν στους τοίχους αφού καταστράφηκε η διακόσμηση. Η διακόσμηση ξεκινά από το δάπεδο του ναού με την ποδέα με τα επαναλαμβανόμενα φυτικά ή γεωμετρικά μοτίβα, και επάνω από αυτήν διαρθρώνεται το εικονογραφικό πρόγραμμα, η κάθε σκηνή του οποίου οριοθετείται από πορτοκαλέρυθρες ταινίες. Μόνο σε τέσσερις περιπτώσεις σώζεται ζωγραφικός διάκοσμος στους χορούς. Στον βόρειο χορό, σε δύο περιπτώσεις παριστάνεται η Δέηση του Προδρόμου και της Παναγίας προς τον ένθρονο Χριστό, ενώ στις άλλες δύο περιπτώσεις εικονίζονται άγιοι. Στο νότιο χορό, σε μια περίπτωση εικονίζεται ο Χριστός και στις υπόλοιπες τρεις άγιοι.

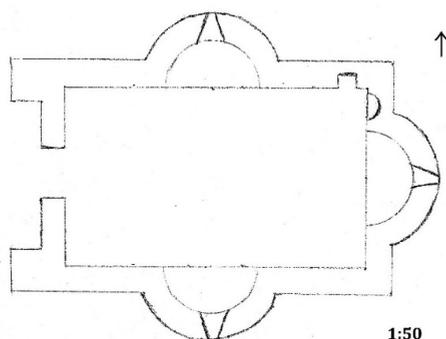
Οι χοροί είναι σαφές ότι είχαν λειτουργικό ρόλο, χωρίς, όμως, να παραγνωρίζουμε ότι επικουρούσαν στη στατική επάρκεια των κτηρίων. Μην έχοντας κανένα ασφαλές δεδομένο για τον λόγο κατασκευής και την αρχική χρήση των χορών, μπορούμε μόνο να εικάσουμε βασιζόμενοι σε δύο στοιχεία, τη σχέση των χορών με το ιερό και την παράδοση. Δεν είναι ξεκάθαρο αν η αρχική χρήση των χορών συνδέεται με τα δρώμενα στο ιερό, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις οι χοροί βρίσκονται στο κέντρο των μακρών πλευρών ή πιο κοντά στον δυτικό τοίχο. Έτσι, θα πρέπει να δεχτού-

με ότι, τουλάχιστον αρχικά, οι χοροί εξυπηρετούσαν και άλλες ανάγκες του χώρου, όπως η φύλαξη λειψάνων, μην επικουρώντας αποκλειστικά τα δρώμενα του ιερού. Ωστόσο, αν δεχθούμε ότι η χρήση των συγκεκριμένων χώρων πέρασε στην παράδοση, τότε θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι οι χοροί χρησιμοποιήθηκαν και τότε για τους λόγους που χρησιμοποιούνται και στις μέρες μας, δηλαδή ως χώροι ψαλτών.

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι εν λόγω ναοί βρίσκονται είτε στις παρυφές των οικισμών είτε λίγο έξω από τους αυτούς, ενώ ένα ιδιαίτερος ενδιαφέρον στοιχείο, που θα πρέπει ενδεχομένως να εξεταστεί περαιτέρω, αποτελεί το γεγονός ότι όλοι βρίσκονται κοντά σε νερό· είτε κοντά σε ποτάμι, είτε κοντά σε λίμνη.

COMPARATIVE STUDY OF ICONOGRAPHIC PROGRAMMES OF AN UNKNOWN GROUP OF SMALL POST-BYZANTINE CHURCHES IN SOUTH-WESTERN BULGARIA

In western Bulgaria, near the border with Serbia, there is a group of small churches sharing the same architectural type; barrel-vaulted single-nave churches with lateral choirs. These ten small churches were built within a distance of 50km from the city of Pernik. The construction of the churches dates from the mid-15th to the end of the 16th century. All the churches were painted, partially or completely, either immediately after their construction or a few years later, as can be seen from parts of the decoration that survive to our days or from the substrates of the paintings that remained on the walls after the decoration was destroyed.

Staro Selo, Ναός Αναλήψεως. Σκαρίφημα

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΚΡΟΠΥΡΓΟΥ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Η ακρόπολη του κάστρου της Μυτιλήνης, γνωστή ως Μεγάλος Περίβολος, καταλαμβάνει το νοτιοανατολικό άκρο του. Είναι κτισμένη στο υψηλότερο σημείο του κάστρου και αποτελούσε το πλέον οχυρωμένο σημείο του και κατοικία του ηγεμόνα. Πρόκειται για μεγάλη περικλειστη αυλή, με κάτοψη σχήματος πενταπλεύρου, η οποία περιβάλλεται από υψηλά τείχη ενισχυόμενα από πέντε πύργους. Στην ανατολική της πλευρά βρίσκεται ένας μεγάλων διαστάσεων ακρόπυργος ορθογώνιας κάτοψης.

Το συγκρότημα δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης. Οι μέχρι σήμερα γνώσεις μας για την οικοδομική του ιστορία μπορούν να συμπληρωθούν με βάση νέες παρατηρήσεις που προέκυψαν από την ολοκληρωμένη αρχιτεκτονική του αποτύπωση, η οποία ανετέθη στο Εργαστήριο Τεκμηρίωσης και Αποκατάστασης Ιστορικών Κτηρίων και Συνόλων του Πολυτεχνείου Κρήτης από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου.

Από τη βυζαντινή περίοδο διατηρούνται λίγα τμήματα, τα οποία δεν επιτρέπουν την πλήρη αναπαράσταση. Περιλαμβάνουν το κατώτερο τμήμα δύο τοίχων του περιβόλου, όπως και μεγάλο μέρος δύο τοίχων του ακρόπυργου. Σε μεγάλο ύψος διατηρείται ο δυτικός τοίχος αυτής της οικοδομικής φάσης του ακρόπυργου, που διαμορφώνει την εντυπωσιακή όψη του προς την πεντάπλευρη αυλή, κτισμένη με μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Το θεμέλιο ενός τοίχου που διακρίνεται στην αυλή ίσως συσχετίζεται με κλίμακα από την οποία γινόταν η είσοδος στον όροφο του πύργου μέσω κινητής γέφυρας.

Το μεγαλύτερο μέρος της ακρόπολης ανήκει στην περίοδο της κυριαρχίας της γενοβέζικης οικογενείας των Gattilusi (1355-1462). Τότε κατασκευάστηκε ο πεντάπλευρος περίβολος και σε επαφή με αυτόν, χωρίς όμως δομική σύνδεση, οι πέντε πύργοι, ένας από τους οποίους σήμερα σώζεται σε ερείπια. Στον μεσαίο πύργο της δυτικής πλευράς έχουν εντοιχιστεί τα οικόσημα των Γατελούζων και των Παλαιολόγων.

Στην ίδια εποχή αναδομήθηκε μεγάλο μέρος του ακρόπυργου, ο οποίος διαμορφώθηκε σε κατοικία των γενοβέζων ηγεμόνων. Ο πύργος διαθέτει δύο υπόγειες θολωτές δεξαμενές και ψηλότερα δύο ορόφους, που διαιρούνταν με ξύλινο μεσοπάτωμα. Ο πρώτος όροφος είχε βοηθητική χρήση. Ο δεύτερος όροφος περιλάμβανε τους χώρους κατοικίας, που διατάσσονταν σε δύο μεγάλα δωμάτια, με μεγάλα παράθυρα και τζάκι. Η πρόσβαση γινόταν μέσω διπλής θύρας, στην οποία οδηγούσε κτιστή υπαίθρια κλίμακα, προσπελάσιμη μέσω προστατευμένης πύλης. Η κάλυψη του πύργου γινόταν με βατό ξύλινο δώμα.

Τα δώματα των πύργων επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω περιδρόμου που διαμορφωνόταν στο άνω μέρος των υψηλών εξωτερικών τοίχων του περιβόλου, στον οποίον οδηγούσαν δύο κλίμακες. Στον πύργο της εισόδου διατηρούνται τα φουρούσια επί των οποίων εδραζόταν εξώστης με καταχύστρες.

Η βόρεια πλευρά της αυλής καταλαμβάνεται από διώροφο θολοσκεπές κτήριο. Το ισόγειο, το οποίο περιλαμβάνει τέσσερις θολωτούς χώρους και μία τοξωτή στοά, σήμερα εκτενώς μετασκευασμένη, ανήκει πιθανότατα στη γενοβέζικη περίοδο. Αποτελούσε ίσως μέρος μίας loggia, η οικοδόμηση της οποίας μνημονεύεται σε επιγραφή εντοιχισμένη στη μεταγενέστερη κτιστή κλίμακα που οδηγεί στον όροφο. Στον νότιο τοίχο της αυλής διατηρούνται λίθινα φουρούσια, στα οποία εδράζονταν οι ξύλινες δοκοί του ορόφου ενός αντίστοιχου κτηρίου, από το οποίο, όμως, δεν διατηρούνται άλλα κατάλοιπα.

Ο όροφος του βόρειου κτηρίου ανακατασκευάστηκε στην οθωμανική περίοδο, για να στεγάσει αρχικώς μάλλον στρατώνα και αργότερα πυριτιδαποθήκη. Στην ίδια περίοδο έγιναν κατά τόπους επισκευές και ενισχύσεις των τειχών.

CONSTRUCTION PHASES OF THE INNER BAILEY AND KEEP AT THE CASTLE OF MYTILENE

Recent research at the pentagonal inner bailey and the rectangular keep of the castle of Mytilene allows for a detailed analysis of the three construction phases in which they developed. The Late Medieval phase is related to the building program of the Gattilusi. Its good state of preservation facilitates the representation of the spatial arrangement and architectural details of the complex during the Genovese period. From the previous, Byzantine period only some parts of the walls and the keep have been preserved. The later, Ottoman phase is limited to structural repairs and the erection of one building.

Η ΓΕΝΕΙΑΔΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ: ΕΝΑ ΣΥΜΒΟΛΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ

Στις αρχές του 7ου αιώνα μ.Χ. η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία βιώνει μία από τις μεγαλύτερες κρίσεις στην ιστορία της. Ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος καθαιρείται από τον σφετεριστή Φωκά το 602 και εκτελείται το ίδιο έτος μαζί με τους δύο υιούς του. Παράλληλα Λομβαρδοί, Αβαροσλάβοι και Πέρσες λυμαίνονται τις παραμεθόριες περιοχές της αυτοκρατορίας, ενώ αρκετοί από αυτούς κατορθώνουν και εγκαθίστανται σε ορισμένα από τα εδάφη της. Όταν ο Ηράκλειος ανατρέπει το 610 τον Φωκά, έρχεται σχεδόν αμέσως αντιμέτωπος με μία ιδιαίτερα χασοτική κατάσταση, η οποία θα συνεχίσει να διογκώνεται καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του. Κατά τα πρώτα χρόνια θα συγκρουστεί με τους εναπομείναντες υποστηρικτές του προηγούμενου αυτοκράτορα, ενώ παράλληλα θα έρθει αντιμέτωπος στα Βαλκάνια με τους Αβαροσλάβους και στην Ανατολή με τις στρατιωτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας των Σασσανιδών, οι οποίες εκμεταλλευόμενες την πολιτική και στρατιωτική αστάθεια της αυτοκρατορίας θα αποσπάσουν τις επαρχίες της Συροπαλαιστίνης και της Αιγύπτου. Ένα ακόμη συμβάν που θα καθορίσει την πρώιμη βασιλεία του Ηρακλείου θα είναι η αρπαγή του Τιμίου Σταυρού από τους Πέρσες μετά την κατάληψη των Ιεροσολύμων το 614. Η σύγκρουση πλέον μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών αποκτάει μία νέα θρησκευτική διάσταση, η οποία, σύμφωνα με τις πηγές της εποχής, φαίνεται να αποτελεί και έναν από τους πιο δυναμικούς κινητήριους μοχλούς συσπείρωσης τόσο του λαού όσο και του στρατού.

Ο Ηράκλειος στα πρώτα είκοσι χρόνια της βασιλείας του θα επιδιώξει να παρουσιαστεί μέσω της αυλικής προπαγάνδας ως ο απόλυτος εκφραστής αυτής της ευλογημένης από τον Θεό, προσπάθειας ανακατάκτησης των επαρχιών της Συροπαλαιστίνης και της Αιγύπτου. Τόσο από τα γραπτά του αυλικού ποιητή Γεώργιου Πισίδη όσο και από τα κείμενα άλλων συγγραφέων της εποχής, γίνεται αντιληπτό ότι ο Ηράκλειος ταυτίζεται με σημαντικές μυθολογικές και βιβλικές προσωπικότητες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο Ηρακλής, ο Μωυσής και ο Νώε. Η ταύτιση

αυτή φαίνεται πως επεκτείνεται και στην εικονογραφία και πιο συγκεκριμένα στις γενειοφόρες απεικονίσεις του Ηρακλείου στα νομίσματα της εποχής. Για τις εν λόγω απεικονίσεις έχουν διατυπωθεί αρκετές θεωρίες, οι οποίες στην πλειονότητά τους φαίνεται να αγνοούν την αυτοκρατορική προπαγάνδα αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτή εκφραζόταν στα έργα του Γεώργιου Πισίδη. Θα πρέπει επίσης να έχουμε υπόψη μας, ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου με την αυτοκρατορία των Σασσανιδών αυξάνεται και η παραγωγή νομισμάτων, η οποία αποσκοπεί στην κάλυψη των αναγκών του στρατού. Συνεπώς τα μηνύματα που αποτυπώνονταν πάνω σε αυτά είχαν ως κύριο στόχο ένα πολύ συγκεκριμένο κοινό.

Σε μια περίοδο στρατιωτικής, πολιτικής και οικονομικής κρίσης ο Ηράκλειος, ως ο πρώτος αυτοκράτορας που ηγείται μίας εκστρατείας μετά από ενάμιση περίπου αιώνα, θα παρουσιαστεί ως ένας νέος «Μωυσής-Νώε» που θα καθοδηγήσει τον ρωμαϊκό λαό προς την πνευματική του λύτρωση μέσω ενός ιερού πολέμου κατά του αλλόπιστου και βέβηλου νέου «φαραώ» Χοσρόη. Έτσι ο Ηράκλειος μέσω της γενειάδας του συνενώνει εικονογραφικά τις αρρενωπές μορφές της ελληνικής μυθολογίας και της Παλαιάς Διαθήκης με τη στερεοτυπική μορφή του δασύτριχου στρατιωτικού αυτοκράτορα που δεν έχει χρόνο για να φροντίσει και να περιποιηθεί τον εαυτό του.

HERACLIUS' BEARD: A SYMBOL OF RELIGIOUS AND MILITARY POWER

The emperor Heraclius in the first twenty years of his reign will seek to present himself through court propaganda as the ultimate exponent of the holy effort to recover the eastern provinces and the stolen Holy Cross from the Persians. Both from the poems of George of Pisidia and the texts of other writers of the period, it is clear that Heraclius is identified with important mythological and biblical personalities. Characteristic examples are Hercules, Moses, and Noah. This identification seems to extend to iconography and more specifically to the bearded depictions of Heraclius on coins. In a period of military, political, and economic crisis, Heraclius will be presented as a new “Moses-Noah” who will lead the Roman people towards their spiritual redemption through a holy war against the unfaithful and sacrilegious new “Pharaoh” Chosroes.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΙΤΑΛΙΩΤΗΣ • IOANNIS VITALIOTIS
ΚΑΙ ΑΗΛΙΝΟ ΡΑΛΟΥΣΗ

**ΕΝΑ ΙΔΙΟΤΥΠΟ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΝΗΜΕΙΟ
ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΑΧΡΙΔΑΣ:
Ο ΔΙΚΟΓΧΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
(SHËN MITRI) ΣΤΟ ΡΟΤΚΟΖΗΑΝ ΤΟΥ ΠΟΓΡΑΔΕΤΣ
(ΑΛΒΑΝΙΑ) ΚΑΙ ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ**

Η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου (αλβ.: *Shën Mitri*) στο χωριό Potkozhan του Πόγραδετς, περίπου 5 χλμ. σε ευθεία γραμμή δυτικά της αλβανικής όχθης της λίμνης Αχρίδας, είναι μία μικρών διαστάσεων μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, χωρίς νάρθηκα. Μορφολογική ιδιοτυπία της είναι οι δύο αψίδες ιερού με ενσωματωμένες άγιες τράπεζες, εκατέρωθεν του κατά μήκος άξονα, καθώς και τα δύο κογχάρια πρόθεσης. Οι δύο αψίδες εξωτερικά είναι ορθογώνιας διατομής. Ο ναΐσκος οικοδομήθηκε μάλλον τον 16ο ή τον πρώιμο 17ο αιώνα και δεν έχει υποστεί μεταγενέστερες αλλοιώσεις στη μορφή του.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος, ασυντήρητος, έχει απολεσθεί σε σημαντική έκταση. Οι τοίχοι χωρίζονται σε δύο ζώνες. Ο συνολικός αριθμός των σκηνών στον κυρίως ναό δεν θα υπερέβαινε τις επτά και αυτών των ολόσωμων μορφών τις δεκατέσσερεις. Στον νότιο τοίχο σώζονται, μερικώς, η Υπαπαντή (άνω), καθώς και δύο ιεράρχες και δύο όσιοι σε εναλλάξ τοποθέτηση· γεωμετρικά σχέδια και αποτροπαϊκοί σταυροί κοσμούν τον χώρο του παραθύρου. Στον δυτικό τοίχο διατηρούνται, εν μέρει, ο αρχάγγελος Μιχαήλ και νεαρός μάρτυρας. Στον βόρειο τοίχο σώζονται, επίσης αποσπασματικά, η Βαϊοφόρος, η Σταύρωση και οι Μυροφόρες στο Μνήμα (άνω), καθώς και τρεις αγένειοι μάρτυρες και η τρίμορφη Δέηση.

Σε καλύτερη κατάσταση έχουν διασωθεί οι τοιχογραφίες του ιερού. Στις δύο αψίδες επαναλαμβάνεται δίζωνη σύνθεση με τη Θεοτόκο Βλαχερνίτισσα και τους συλλειτουργούντες ιεράρχες Βασίλειο και Ιωάννη Χρυσόστομο. Το άνω μέρος του ανατολικού τοίχου καταλαμβάνεται από την Ανάληψη με την Παναγία να κρατά το άγιο Μανδήλιο. Κάτω από δύο κατεστραμμένους προφήτες, στη βόρεια και νότια απόληξη του ίδιου τοίχου αντίστοιχα, ιστορούνται ο αρχάγγελος Γαβριήλ και η Παναγία του Ευαγγελισμού. Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βήματος συμπεριλαμβάνονται, επίσης,

η Άκρα Ταπεινώση (*Άποκαθήλωση*) στη νότια πρόθεση, τρεις διάκονοι, ιεράρχες και το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας. Άτεχνες αφιερωτικές επιγραφές δίπλα στα δύο κογχάρια πρόθεσης, σύγχρονες με τον γραπτό διάκοσμο, αναγράφουν ονόματα εντοπίων για μνημόνευση (παρρησία).

Η πανομοιότυπη επανάληψη της ίδιας εικονογραφίας σε δύο αψίδες ιερού αποτελεί, αν όχι ένα άπαξ, πάντως ιδιοτυπία για την Αλβανία αλλά και για τη Μακεδονία. Αρκετά είναι τα θέματα και μοτίβα (Θεοτόκος με άγιο Μανδήλιο, Βλαχερνίτισσα, Δέηση, σειρά γραπτών τόξων στους μακρούς τοίχους, κ.ά.) που παραπέμπουν στην εικαστική παράδοση της αρχιεπισκοπής Αχρίδος.

Από τεχνοτροπική άποψη, με την τέχνη της μείζονος δυτικής Μακεδονίας συνδέεται η χαρακτηριστικά σχηματική και απλουστευτική απόδοση μορφών, ενδυμάτων και τοπίου, με τα αδρά περιγράμματα και το στοιχειώδες, επίπεδο πλάσιμο. Είναι πρόδηλη εδώ η κληρονομιά της λιγότερο ή περισσότερο λαϊκότεροπης τοπικής («βαλκανικής») εκκλησιαστικής ζωγραφικής του 15ου αιώνα και, ταυτόχρονα, κάποια αισθητική εγγύτητα με έργα Λινοτοπιτών της περιόδου γύρω στο 1600. Έχοντας ως επιπλέον σημείο αναφοράς τις τοιχογραφίες στο Tremisht της Πρεμετής (1560), καθώς και μεταγενέστερα, επίσης με ακρίβεια χρονολογημένα, σύνολα μνημειακής ζωγραφικής από την περιοχή της Αχρίδας, θα θεωρούσαμε τον διάκοσμο του Αγίου Δημητρίου στο Potkozhan ως έργο των πρώτων δεκαετιών του 17ου αιώνα και θα τον αποδίδαμε σε ζωγράφο από τον παραπάνω γεωγραφικό χώρο.

A PECULIAR POST-BYZANTINE MONUMENT OF THE LAKE OHRID AREA: THE DOUBLE APSE CHURCH OF SAINT DEMETRIUS (*SHËN MITRI*) IN POTKOZHAN, POGRADEC (ALBANIA), AND ITS WALL-PAINTINGS

The church of Saint Demetrius (*Shën Mitri*) in Potkozhan, west of lake Ohrid (Albania), is a modest single-aisled timber-roofed basilica. The existence of two sanctuary apses and two prothesis niches is a peculiarity. It is also noteworthy that the very same iconographic program is applied to both apses: Theotokos Blachernitissa with concelebrating hierarchs Basil the Great and John Chrysostom. Both the iconography and the naive style of murals of *Shën Mitri*, unfortunately only partially preserved, suggest its association with the pictorial art of the territory of the Ohrid Archbishopric of the first decades of the 17th century.

ΤΟ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΓΟΝΩΝ ΤΟΥ
ΣΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ

Η ίδρυση της μονής Μεγίστης Λαύρας το 963 αποτελεί μια από τις σπάνιες περιπτώσεις ίδρυσης μοναστηριών στην βυζαντινή περίοδο που γνωρίζουμε με ακρίβεια την χρονολογία κατασκευής, με απόκλιση λίγων μηνών, καθώς και τα γεγονότα που οδήγησαν σε αυτή. Παρ' όλον ότι δεν αναφέρεται ρητά στον βίο του αγίου Αθανασίου είναι αναμφίβολο ότι τα κτήρια αυτά κατασκευάστηκαν στο εσωτερικό ενός οχυρού περιβόλου με τετράπλευρο περίπου σχήμα. Τον 10ο αιώνα, παρά το γεγονός ότι είχε ήδη αρχίσει η αποδρομή των Αράβων, που κορυφώθηκε με την ανακατάληψη της Κρήτης ακριβώς το 961, οι συνθήκες δεν ήταν ακόμα ασφαλείς και είναι γνωστό ότι ο πλούτος των μονών αποτελούσε πάντα στόχο των πειρατών και η οχύρωσή τους πρωταρχικό μέλημα των ιδρυτών τους. Συνεπώς είναι ασφαλές να υποθέσουμε ότι η πρώτη φάση της κατασκευής του κάστρου της Λαύρας ανάγεται στον 10ο αιώνα. Θα παρακολουθήσουμε το οχυρωματικό πρόγραμμα του αγίου Αθανασίου και των επιγόνων του.

Από τα υφιστάμενα τμήματα του κάστρου λίγα τμήματα είναι χρονολογημένα επακριβώς και τα υπόλοιπα αποτελούν εύλογες υποθέσεις.

Η μορφή του ακολουθεί γενικά τις αρχές της οχυρωματικής του 10ου-12ου αιώνα. Η μορφή των κάστρων, πριν από την εμφάνιση του πυροβολικού, διατηρήθηκε σχετικά αναλλοίωτη από την ρωμαϊκή ακόμα εποχή. Ευθύγραμμες κορτίνες με κατακόρυφες πλευρές με επάλξεις που διακόπτονται από, συνήθως ορθογωνικούς σε κάτοψη, πύργους για την πλαγιοκόπηση των επιτιθεμένων. Οι πύργοι διασπείρονται σε αποστάσεις 20-40 μ. ώστε να μπορούν να διασταυρωθούν βέλη. Μόνο στην θέση του πύργου του Τσιμισκή η απόσταση είναι μεγαλύτερη (50 μ.) ίσως λόγω της μεγαλύτερης βλητικής ικανότητας από τον ψηλό πύργο. Το κάστρο της Λαύρας έφερε στο άνω μέρος επάλξεις, από τις οποίες αρκετές σώζονται ακόμη και σήμερα. Προφανώς τα κτήρια διαβίωσης αναπτύσσονταν αρχικά στο εσωτερικό του κάστρου σε χαμηλότερη στάθμη κατά τουλάχιστον ένα όρο-

φο από αυτές. Αυτό διευκόλυνε ασφαλώς και οποιαδήποτε άμυνα από τις στέγες των κτηρίων σε επαφή με το τείχος.

Στο κάστρο της Λαύρας μετρήθηκαν δέκα πύργοι και πέντε οχυρές τοποθεσίες που συνήθως προστατεύονται με παρεκκλήσια στον τελευταίο όροφο. Ωστόσο δεν αποκλείεται, τα παρεκκλήσια να κατασκευάστηκαν εκ των υστέρων. Σε πολλά σημεία το κάστρο ήταν χαμηλότερο από την σημερινή του μορφή. Οι μεταγενέστερες πτέρυγες απέκτησαν περισσότερους ορόφους κατά την μεταβυζαντινή περίοδο. Φυσικά το ασθενέστερο σημείο της οχύρωσης, όπου θα συγκεντρώνονταν και η μεγαλύτερη δύναμη πυρός των επιτιθέμενων, είναι οι πύλες της μονής. Η Λαύρα φέρει δύο: μια κεντρική στα βορειοανατολικά και μια δευτερεύουσα, το παραπόρτι, στο μέσον της νότιας πλευράς επαρκώς οχυρωμένες από την ειδική διαμόρφωση του κάστρου στις θέσεις αυτές. Το αποτέλεσμα είναι ένα ισχυρό κάστρο όχι από τα μικρότερα στην εποχή του. Κατάλληλα επανδρωμένο το κάστρο αυτό μπορεί να αντισταθεί αποτελεσματικά σε μικρό εκστρατευτικό σώμα. Δεν είναι απίθανη η υπόθεση του Θεοχαρίδη ότι πιθανόν οικοδόμοι και μηχανικοί από το εκστρατευτικό σώμα του Νικηφόρου Φωκά να συμμετείχαν στην κατασκευή του.

SAINT ATHANASIOS' AND HIS SUCCESSORS' DEFENSIVE BUILDING PROGRAMME IN THE GREATEST LAVRA MONASTERY

The establishment of the Greatest Lavra monastery in 963 is one of the rare cases of the establishment of monasteries in the Byzantine period where we know precisely the date of construction, with a deviation of a few months, as well as the events that led to it. It is therefore safe to assume that the first phase of the construction of the castle of Lavra dates back to the 10th century. In the castle of Lavra, ten towers and five fortified sites were counted, usually protected with chapels on the top floor. The result is a powerful castle not one of the smallest in its time. Properly manned this castle can effectively resist a small expeditionary force.

ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣ ΣΤΟΝ ΥΜΗΤΤΟ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΝΗΘΑ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥΣ
ΣΤΑ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΧΡΟΝΙΑ

Δύο σπήλαια της Αττικής, όπου γινόταν λατρεία του Πανός στη Αρχαιοχριστιανικά χρόνια. Το πρώτο σπήλαιο του Πανός στη Βάρη Αττικής βρίσκεται σε μια μάλλον δυσπρόσιτη περιοχή της ανατολικής πλευράς του Υμηττού. Οι ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών στο σπήλαιο στις αρχές του 20ού αιώνα έφεραν στο φως πλούσια ευρήματα ήδη από το 1500 π.Χ. που μαρτυρούν κυρίως λατρεία των Νυμφών και του Πάνα. Ένα εντυπωσιακό εύρημα του σπηλαίου υπήρξαν τα περίπου 2.000 ακέραια λυχνάρια, από τα οποία δημοσιεύτηκαν ορισμένα το 1903 από τον ανασκαφέα S. E. Bassett, ο οποίος και είχε προτείνει με βάση τις δημοσιεύσεις της εποχής, μια χρονολόγηση στον 4ο αιώνα. Η πιο συστηματική εξέταση του υλικού αυτού που φυλάσσεται έκτοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου προσφέρει τη δυνατότητα να χρονολογηθεί το σύνολο των λυχναριών σε μια ευρύτερη περίοδο από τον 4ο έως και τον 7ο αιώνα μ.Χ. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα υπόλοιπα κεραμικά ευρήματα του σπηλαίου – μικρές οινόχοες και κύπελλα – που μπορούν να χρονολογηθούν στον 6ο και τον 7ο αιώνα.

Το δεύτερο σπήλαιο του Πανός βρίσκεται στην Πάρνηθα, στην ανατολική πλευρά της χαράδρας της Γκούρας, σε υψόμετρο 650 μ. και η πρόσβαση σε αυτό έχει σημαντικό βαθμό δυσκολίας. Οι πρώτες ανασκαφές έγιναν τα έτη 1900-1901 από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία και τον αρχαιολόγο Ανδρέα Σκιά, που έδειξαν ότι το σπήλαιο είχε χρησιμοποιηθεί επίσης από τους προϊστορικούς χρόνους. Στα πολλά λυχνάρια, που βρέθηκαν, οφείλεται η επωνυμία «λυχνοσπηλιά» και φωτογραφίες ορισμένων από αυτά δημοσιεύτηκαν στα σχετικά άρθρα της Αρχαιολογικής Εφημερίδας των ετών 1905, 1906, 1918. Η εξέταση αυτού του υλικού, που επίσης φυλάσσεται έκτοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, δίνει τη δυνατότητα για χρονολόγηση του συνόλου στην ίδια περίοδο με τα ευρήματα της Βάρης, δηλ. από τον 4ο έως και τον 7ο αιώνα.

Η εξέταση του μεγάλου αυτού συνόλου των υστεροαττικών λυχναριών προσφέρει νέα δεδομένα για τα αττικά εργαστήρια λυχναριών μέχρι και τον 7ο αιώνα, τις απομιμήσεις των μικρασιατικών και βορειοφρικανικών τύπων καθώς και την ποικιλομορφία των υπογραφών. Ενδιαφέρον έχει επίσης το ερώτημα γιατί τα σπήλαια αυτά αποτέλεσαν σημαντικούς τόπους επίσκεψης στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους.

THE CAVES OF PAN ON HYMETTUS AND PARNITHA AND THEIR USE DURING THE EARLY BYZANTINE PERIOD

Two caves in Attica, where Pan was worshiped in Antiquity, demonstrate an unexpected and intense use during the Early Christian period.

The first cave of Pan at Vari lies in a rather inaccessible area on the eastern part of Mount Hymettus. The excavations, conducted in the cave in the early 20th century by the American School of Classical Studies at Athens, have brought to light rich finds, which provide evidence for a cult mainly of the Nymphs and Pan, dating as early as 1500 BC. The intact clay lamps (approx. 2.000 objects) are an impressive find from the cave excavations, partly published by S. E Bassett in 1903, who proposed a chronology in the 4th century. The systematic study of the lamps, kept since then in the storerooms of the National Archaeological Museum, permits the dating of the assemblage of lamps to a wider period spanning from the 4th to the 7th century AD. Of special interest are other pottery finds from the cave, such as small jugs and mugs, which can be dated to the 6th and 7th centuries.

The second cave of Pan lies on Mount Parnitha, on the eastern side of the Goura gorge, at 650m altitude, making thus access difficult. The first excavations were carried out in 1900-1901 by archaeologist Andreas Skias and the Archaeological Society at Athens and showed that the cave was in use as early as the Prehistoric period. The name “cave lamp” derives from the large number of oil lamps found there. Photographs of those lamps were published in related articles of the *Archaeologike Ephemeris* 1905, 1906 and 1918. The study of the material, also kept in the storerooms of the National Archaeological Museum, at Athens, dates the assemblage to the same time period as the finds from Vari, namely to the 4th-7th century AD.

The study of the large number of lamps brings to light new evidence on the late Athenian workshops from the 5th to the 7th century, the imitations of Asia Minor and North African types and the rich diversity of decorations

of the lamp bases. Finally, from the study of the material arises the interesting question as to why those caves became important *loci* for visitors during the Early Byzantine period.

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Στις βυζαντινές οχυρώσεις της Θεσσαλίας προσγράφεται μεγάλος αριθμός οχυρωματικών έργων που χρονολογούνται από τα μέσα του 3ου έως και τον 14ο αιώνα και παρουσιάζουν κοινά τυπολογικά, μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά.

Με κριτήριο κατάταξης την έκταση του τειχισμένου χώρου, διακρίνονται πέντε ομάδες οχυρώσεων: (α) πολύ μεγάλες, άνω των 20 εκταρίων, όπου εντάσσονται οχυρώσεις πόλεων που εγκαταλείφθηκαν πριν συρρικνωθούν, (β) μεγάλες, κάτω των 20 εκταρίων, όπου κατατάσσονται οχυρώσεις συρρικνωμένων αστικών κέντρων ή πόλεων που ιδρύθηκαν σε νέα ασφαλέστερη θέση, (γ) μεσαίες, κάτω των 5 εκταρίων, όπου πόλεις-κάστρα και καταφύγια, (δ) μικρές, κάτω των 2 εκταρίων, όπου εντάσσεται μεγάλος αριθμός οικισμών σε φύσει οχυρά υψώματα και (ε) μικύλες, κάτω των 0,5 εκταρίων, όπου τα παράκτια οχυρά του Πηλίου, φρούρια και τειχισμένα σύνολα.

Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των θεσσαλικών οχυρώσεων αποτελούν συνάρτηση της θέσης τους. Προτιμήθηκαν ως επί το πλείστον φύσει οχυροί λόφοι και αντερείσματα, ενώ λιγότερες είναι οι πεδινές παραποτάμιες ή οι παράκτιες θέσεις. Τα σχήματα είναι εν γένει ακανόνιστα, προσαρμοσμένα στο φυσικό ανάγλυφο. Οι οχυρώσεις, ανάλογα με τη διάρθρωση του τειχισμένου χώρου, διακρίνονται σε: (α) ενιαίας τειχισμένης έκτασης, όπου εντάσσονται πόλεις που δεν κατοικούνταν μετά τον 7ο και 8ο αιώνα, οικισμοί σε υψώματα, καταφύγια, φρούρια και παράκτια οχυρά, (β) διμερούς διάρθρωσης, με την ακρόπολη στο πιο απόκρημνο σημείο, όπου συρρικνωμένα αστικά κέντρα που επιβίωσαν και πόλεις-κάστρα σε φύσει οχυρά υψώματα και (γ) τριμερούς διάρθρωσης με ισχυρό διάμεσο τείχος, όπου πόλεις-κάστρα με σημαίνοντα στρατιωτικό και διοικητικό ρόλο. Η διάρθρωση του χώρου της ακρόπολης είναι ενιαία, διμερής με ακροπύργιο, τριμερής με εγκάρσιο τείχος και ακροπύργιο ή πολυμερής με εγκάρσιο τείχος και δύο ακροπύργια. Αναπόσπαστο τμήμα της ακρόπολης είναι ο ακρόπυργος, ο οποίος είναι είτε ανεξάρτητος τετράπλευρος είτε ενταγμένος στο ακροπύργιο είτε στον περίβολο των τειχών.

Όσον αφορά στα μέρη της οχύρωσης, χαρακτηριστική είναι η απουσία τάφρου, πλην της Δημητριάδας-Βόλου, ενώ η εφαρμογή πλήρως αναπτυγμένου προτειχίσματος διαπιστώνεται σε ελάχιστες οχυρώσεις (Λάρισα και Καστρί Αγιάς). Οι πύργοι είναι στην πλειονότητά τους τετράπλευροι, τριγωνικοί και ημικυκλικοί, ελάχιστοι είναι οι κυκλικοί, με εσωτερικό ωφέλιμο χώρο, αν και δεν λείπουν οι συμπαγείς και οι ανοιχτοί στο πίσω μέρος. Οι πύλες κατατάσσονται σε έξι τύπους: I. Απλό άνοιγμα σε εσοχή ή καμπή του τείχους, II. Μεταξύ παράλληλων σκελών που σχηματίζουν διάδρομο, III. Σε επαφή με πύργο, IV. Πύλη-πύργος, V. Μεταξύ δύο πύργων και VI. Πύλη με «κλωβό».

Ως προς τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των θεσσαλικών οχυρώσεων, διαπιστώνονται επτά είδη τοιχοποιίας: (α) αμιγείς λιθοδομές, (β) λιθοδομές με αραιή χρήση πλινθίων, (γ) λασπόκτιστες αμιγείς λιθοδομές, (δ) λιθοδομές με επαναχρησιμοποιημένες λιθοπλίνθους και σπόλια, (ε) λιθοδομές με ετερόκλητο υλικό, (στ) λιθοδομές με ζώνες πλίνθων και (ζ) λιθοδομές με επάλληλα παρέμβλητα πλινθία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ενίσχυση των λιθοδομών της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου με εσωτερικές ξυλοδεσιές που δεν απαντούν σε προγενέστερες αμιγείς λιθοδομές.

Η υδροδότηση των οχυρώσεων γινόταν μέσω δεξαμενών, ελεύθερων, λαξευτών ή με κτιστά τοιχώματα, κτιστών εφαπτόμενων στο τείχος και ενσωματωμένων ή διαμορφωμένων στην κατώτατη στάθμη πύργων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σύστημα υδροδότησης του Καστρίου Αγιάς από πηγή που προστατευόταν από πύργο, ο οποίος θα συνδεόταν με τον οχυρωματικό περίβολο μέσω ισχυρού τείχους.

THE BYZANTINE FORTIFICATIONS OF THESSALY

The Thessalian fortifications according to the size of the *intra muros* area can be classified as: (a) outsized fortified sites, (b) large sites, (c) medium-sized, (d) small and (e) undersized. The shapes are irregular. Three variations can be discerned: (a) a fortified area with a plain rampart, (b) a bipartite area with a lower city and an acropolis, and (c) a three-part fortification with a lower and a median city and an acropolis. The towers are mostly rectangular in plan. Six types of gates can be determined: I. Axial gates, II. Overlap gateways, III. Gates adjacent to a tower, IV. Tower-gates, V. Between two towers, and VI. Cage-gates.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ
KONSTANTINOS GIAPITSOGLOU ΚΑΙ
ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΠΥΡΡΟΥ • NIKOLETTA PYRROU

**ΣΤΑ ΦΕΟΥΔΑ ΤΩΝ ΚΑΛΛΕΡΓΩΝ:
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ
ΣΤΑ ΛΙΒΑΔΙΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ**

Ο ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ βρίσκεται στο συνεκτικό τμήμα του οικισμού των Λιβαδίων, στις υπώρειες του Ψηλορείτη (επαρχία Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου). Κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εργασιών αποκατάστασης και συντήρησης, που εκτελούνται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου με χρηματοδότηση από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Κρήτη 2014-2020», αποκαλύφθηκε ο καλυμμένος με ασβεστοπεχίρσιμα τοιχογραφικός διάκοσμος και προέκυψαν νέα στοιχεία που φωτίζουν την ιστορία του μνημείου αλλά και των κτητόρων του.

Το μνημείο φέρει διαδοχικές φάσεις οικοδόμησης και διακόσμησης. Ο νότιος ναός, αφιερωμένος στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, κτίστηκε στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου και τοιχογραφήθηκε στις αρχές του 14ου αιώνα. Ο διάκοσμος σώζεται αποσπασματικά, ωστόσο φαίνεται ότι ακολουθείται το τυπικό της εποχής εικονογραφικό πρόγραμμα, με παραστάσεις από τον χριστολογικό κύκλο. Η τεχνοτροπία του εμφανίζει συγγένειες με άλλα σύνολα της ευρύτερης περιοχής του Μυλοποτάμου, υποδεικνύοντας πιθανότατα μια τοπική παραγωγή.

Στο τέλος του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα προστέθηκε στα δυτικά ένας ευρύς νάρθηκας, δίνοντας στην κάτοψη του μνημείου το σχήμα ανεστραμμένου «Τ». Στο εσωτερικό του νάρθηκα αναπτύχθηκε ένα ευρύ θεματολόγιο, που περιλαμβάνει επεισόδια της Δευτέρας Παρουσίας, σκηνές από τον κύκλο της παιδικής ηλικίας, τα θαύματα και τις μεταναστάσιμες εμφανίσεις του Χριστού, τον κύκλο του αρχαγγέλου Μιχαήλ, καθώς και μια μνημειακή παράσταση της Ρίζας Ιεσσαί. Στο υπέρθυρο της εισόδου του νάρθηκα, ένα ανάγλυφο οικόσημο υποδεικνύει ότι η εκκλησία βρισκόταν στο φέουδο της αρχοντικής οικογένειας των Καλλεργών. Κατά τη διάρκεια

των πρόσφατων εργασιών, στο εσωτερικό του νάρθηκα αποκαλύφθηκε και ένα γραπτό οικοσήμο της ίδιας οικογένειας, που αποδεικνύει την ενεργό συμμετοχή των ισχυρών τοπικών αρχόντων και στην τοιχογράφηση του μνημείου. Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα μπορούν να αποδοθούν σε ένα καλλιτεχνικό εργαστήριο που δραστηριοποιήθηκε στην ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου, αλλά και των Χανίων. Σπάνιο και ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα συνιστά η εγχάρακτη επιγραφή που μνημονεύει το όνομα του ιστοριογράφου Μανουήλ.

Στις αρχές του 17ου αιώνα, και συγκεκριμένα το έτος 1603, ο ναός επεκτάθηκε περαιτέρω με την προσθήκη του βόρειου κλίτους, που αφιερώθηκε στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Το κλίτος αυτό δεν φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο, ωστόσο σε μια εγχάρακτη επιγραφή που αποκαλύφθηκε στο εσωρράχιο του ενισχυτικού τόξου, αναφέρεται το όνομα του κτήτορα ιερέα Γεωργίου Μπροχεράρη. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1637, κατά την Απογραφή των Εκκλησιών και Μονών της Κρήτης, ο ίδιος Γεώργιος Βροχεράρης ή ένας συνώνυμος απόγονός του δήλωσε τον ναό στις βενετικές αρχές ως ιδιοκτησία των προγόνων του.

IN THE FIEFS OF THE KALLERGIS FAMILY: NEW EVIDENCE FROM THE CHURCH OF THE VIRGIN AND ARCHANGEL MICHAEL IN LIVADIA AT MYLOPOTAMOS, RETHYMNON

The church, dedicated to the Annunciation of the Virgin and the Archangel Michael, lies in the mountainous village of Livadia, at the foothills of Mount Ida (Mylopotamos prefecture, Rethymnon, Crete). The south church was built and decorated with wall-paintings in the beginning of the 14th century. In the late 14th – early 15th century, a wide narthex was added to the west, adorned with impressive wall-paintings. The construction of the narthex can safely be attributed to the sponsorship of the noble Cretan family Kallergis, as indicated by two coats of arms, one carved in bas-relief on the lintel of the entrance and one painted, integrated in the iconographic programme of the narthex. In 1603, the building was further expanded with the addition of the north aisle, built by the priest Georgios Brocheraris. The recent restoration works, carried out by the Ephorate of Antiquities of Rethymno and funded by the Regional Operational Programme “Crete 2014-2020”, fully revealed the wall-paintings, allowed us to study their iconography and style and to link them to the activity of local artistic ateliers.

«Ἀπόδοτε οὖν τὰ κυρίου κυρίῳ καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ».

**ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΝΟΣ ΓΚΡΑΦΙΤΙ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ**

Με αφορμή τη σύντομη επιγραφή [Π. Θέμελης, *Κρητική Εστία* 5 (1994-1996), σ. 269· *SEG* 45, 1266: «*Νείκην τῷ Κυρειαίῳ*»] που βρέθηκε χαραγμένη σε ανώφλι θύρας από τη λεγόμενη Οικία 2 του Τομέα Ι της αρχαίας Ελεύθερνας αναλύεται η χρήση του όρου *κύριος* και *νίκα* / *ν(ε)ίκη* σε υστερορωμαϊκές επιγραφές, τόσο σε θρησκευτικά όσο και κοσμικά συμφραζόμενα και ειδικότερα σε επευφημίες (αρχ. *εὐφημίες*, *εὐλογίες*). Αναλύεται η κατηγορία αυτή των επιγραφών και το ειδικό λεξιλόγιό τους σε σχέση με τη γενικότερη κουλτούρα απόδοσης τιμών και εγκωμίων και με θρησκευτικές, δυναστικές και λοιπές αντιλήψεις και πρακτικές της εποχής.

Η εν λόγω επιγραφή, η οποία χρονολογείται στον 3ο ή πρώιμο 4ο αιώνα μ.Χ., έχει ερμηνευτεί είτε ως μια ευχή των χριστιανών ενοίκων της οικίας προς τον Θεό, που ενδεχομένως σχετίζεται με τις θρησκευτικές διώξεις του ρωμαϊκού κράτους την περίοδο αυτή, ή ως επευφημία προς τον ρωμαίο αυτοκράτορα. Στην πρώτη περίπτωση, θα πρέπει να θεωρηθεί ως η πρωιμότερη επιγραφική μαρτυρία χριστιανών από την Κρήτη. Ωστόσο, η παρούσα ανακοίνωση απορρίπτει και τις δύο αυτές ερμηνείες θεωρώντας ως πιθανότερο το κείμενο αυτό να συνδέεται με ένα σύγχρονο τελετουργικό δρώμενο στο πλαίσιο του ρωμαϊκού οίκου.

«Ἀπόδοτε οὖν τὰ κυρίου κυρίῳ καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ»
**A NEW READING OF A LATE ROMAN GRAFFITO
FROM ELEUTHERNA**

This paper deals with a brief graffito (*SEG* 45, 1266) that was inscribed on a door lintel of the so-called House 2 in Sector I of ancient Eleutherna. It belongs to the category of acclamations. It is analyzed in relation to the habit of paying honors in the Late Roman world and to religious, dynastic, and other ideas and practices of the time. The text, which is dated to the 3rd

century AD, has been interpreted either as a prayer to the Christian God or as an acclamation to the Roman emperor. In my paper I reject both interpretations and I argue that the short text refers to a particular ritual of the Roman house.

**ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΞΙΦΟΣ (ΒΧΜ 8340)
ΑΠΟ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ**

Περί το 2017-2018 οι συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου εμπλουτίστηκαν από το ακέραιο σιδηρούν ξίφος με αριθμό καταγραφής ΒΧΜ 8340 που τυχαία εντόπισε ιδιώτης σε περιοχή της Αιτωλο-ακαρνανίας και παρέδωσε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Στην ανακοίνωση επιχειρείται η εξέταση του αντικειμένου όχι μόνο από την σκοπιά του μεσαιωνικού πολεμικού εργαλείου, αλλά και ως χαρακτηριστικό εξάρτημα διαφόρων στρατιωτικών αγίων στην τέχνη της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εικονογραφίας.

**MEDIEVAL SWORD (BXM 8340)
FROM THE BYZANTINE AND CHRISTIAN MUSEUM**

Around 2017-2018, the collections of the Byzantine and Christian Museum were enriched by the intact iron sword with registration number BXM 8340 that was accidentally found by a private individual in the area of Aetoloakarnania and handed over to the Byzantine and Christian Museum.

This poster attempts to examine the object not only from the point of view of a medieval war tool, but also as a common part of various military saints in the art of Byzantine and post-Byzantine iconography.

ΟΧΥΡΩΜΕΝΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΣΤΡΑ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ. ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ

Στο *Περί Θεμάτων* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, κατά την αναφορά του θέματος Σάμου, σημειώνεται η ερμηνεία του τοπωνυμίου: πρόκειται για τον τόπο που αποτελείται από ψηλά βουνά. Αυτό είναι και το κύριο χαρακτηριστικό που προσέφερε την δυνατότητα δημιουργίας του οχυρωματικού δικτύου του νησιού, μετά τις πρώτες αραβικές επιθέσεις το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα. Η ειρηνική ζωή των κατοίκων διακόπηκε βίαια με την έλευση των Αράβων, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά ευρήματα του Πυθαγορείου και του Ευπαλινείου Ορύγματος. Στην περιοχή του λιμανιού του Πυθαγορείου, όπου βρισκόταν η πρωτεύουσα του νησιού, αποκαλύφθηκε ένα πρόχειρο αμυντικό τείχος αποτελούμενο αποκλειστικά από σπόλια αρχαίων, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών κτηρίων, το οποίο θα πρέπει να δημιουργήθηκε μετά την πρώτη αραβική επίθεση. Η ανασκαφή του «Επισκοπείου», ενός μοναστηριού αμέσως δυτικά του λιμανιού, κατέδειξε επίσης την καταστροφή του την ίδια περίοδο, με φάση ενταφιασμών στο κοιμητήριό του. Τα ευρήματα του Ευπαλινείου έδειξαν την χρήση του χώρου ως καταφυγίου από τους κατοίκους της πόλης, μάλλον για αρκετό χρονικό διάστημα, καθώς υπάρχουν κατάλοιπα οργανωμένης λατρείας στο εσωτερικό.

Το δίκτυο αυτό παρουσιάζεται για πρώτη φορά μέσα από την συνολική μελέτη των οχυρώσεων που εντοπίζονται σε όλο το εύρος του νησιού. Η βασικότερη παρατήρηση είναι η τοποθέτηση των οχυρώσεων στο γεωανάγλυφο σε εναλλαγή: μικρό φρούριο –οχυρωμένος οικισμός– μικρό φρούριο. Φαίνεται ότι η διάταξη αυτή είχε ένα διττό ρόλο: την διαφύλαξη της αγροτικής ζωής και του εμπορίου σε τοπικό επίπεδο παράλληλα με την νησιωτική άμυνα της αυτοκρατορίας. Οι οχυρώσεις της Σάμου επομένως εντάσσονται σε δύο δίκτυα, ένα τοπικό που διασφάλιζε την επόπτευση, επικοινωνία και άμυνα του νησιού και ένα ευρύτερο, συνυφασμένο με τα γειτονικά της νησιά και τα παράλια της Μικράς Ασίας για την υπεράσπιση ζωτικών για την αυτοκρατορία χώρων.

Δεν είναι σαφές αν η εμφάνιση του οχυρωματικού δικτύου της Σάμου είναι αποτέλεσμα δράσης της κεντρικής διοίκησης ή των κατοίκων του νησιού. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι αξιοποίησαν κάθε ιδιαίτερο φυσικό χαρακτηριστικό της για την οργάνωση της άμυνας και τη διαφύλαξη της αγροτικής παραγωγής.

Από τις δεκαπέντε οχυρωματικές θέσεις της βυζαντινής περιόδου του νησιού, δύο είναι οι πλέον αξιοσημείωτες: το κάστρο του Λαζάρου και το κάστρο της Λουλούδας. Το κάστρο του Λαζάρου είναι ένας οχυρωμένος οικισμός μεγάλης έκτασης και το κάστρο της Λουλούδας ένα μικρό φρούριο. Βρίσκονται πολύ κοντά το ένα στο άλλο, κάτι που δεν παρατηρείται στις υπόλοιπες οχυρώσεις που έχουν αρκετή απόσταση μεταξύ τους. Η προσεκτικότερη μελέτη τους απέδωσε πολλά δεδομένα για την χωροταξική οργάνωση και την διαχείριση του νερού, στοιχεία που συνέβαλαν στην μελέτη των υπολοίπων οχυρών καθώς και στον εντοπισμό νέων.

Ιδιαίτερη θέση στο οχυρωματικό δίκτυο κατέχει η πόλη της Σάμου, το σημερινό Πυθαγόρειο, καθώς αποτελούσε το στρατιωτικό, πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο του νησιού. Τα τείχη της πόλης δέχτηκαν την φροντίδα δυο αυτοκρατόρων, του Θεοφίλου (829-842) και του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118), σύμφωνα με τις σωζόμενες επιγραφές. Τα τείχη ανοικοδομήθηκαν, αντίστοιχα, μετά την αραβική επίθεση του 829 και την επίθεση του Τζαχά μεταξύ 1090-1092 ή 1089-1093. Τα γεγονότα αυτά δηλώνουν τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε το νησί στις ναυτικές επιχειρήσεις της αυτοκρατορίας κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο.

FORTIFIED SETTLEMENTS AND CASTLES OF SAMOS. NEW EVIDENCE CONCERNING THE AEGEAN FORTIFICATIONS DURING THE TRANSITIONAL YEARS

The Byzantine fortifications of Samos are researched and presented for the first time as a network, created after the first Arabic attack in the mid of the 7th century. This network consists of a model: fort –fortified settlement– fort, scattered across the island. Of the overall 15 sites, two were more significant since they are found close to each other and their study gave several new evidence for their organization and water distribution, while it helped discover new ones. The most predominant fortification belongs to the city of Samos, the military, political and religious center of the island.

ΟΙ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΙΚΑ ΣΩΖΟΜΕΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ
ΠΛΗΣΙΟΝ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΝΑΞΟΥ ΑΠΟΤΕΛΟΥΝ ΕΡΓΟ
ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ;

Θέμα της ανακοίνωσης είναι ο αποσπασματικός τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, που χωροθετείται στη θέση «Βρύση του Αγιά» πλησίον της Χώρας Νάξου. Πρόκειται για έναν μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, ο οποίος έχει υποστεί μετασκευή σε νεώτερη φάση και διατηρεί σπαράγματα τοιχογραφιών στον χώρο του ιερού βήματος –την παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης σε τυφλό αφίδωμα στο κέντρο της κόγχης, τριών συλλειτουργούντων ιεραρχών στα δεξιά και παράσταση μίμησης ορθομαρμάρωσης στο κατώτερο τμήμα του νότιου τοίχου. Ίχνη τοιχογραφιών στο ανώτερο τμήμα της κόγχης και στην καμάρα υποδεικνύουν την πιθανή απεικόνιση των παραστάσεων της Δέησης και της Έγερσης του Λαζάρου, αντίστοιχα.

Λαμβάνοντας υπόψη την πληροφορία που μας δίνει νοταριακό έγγραφο του 1481, σύμφωνα με το οποίο ο ζωγράφος *Antonio Papadopulo* από τα Χανιά είχε αναλάβει ζωγραφικό έργο στη Νάξο, διατυπώνεται η άποψη ότι το έργο αυτό θα μπορούσε πιθανότατα να ταυτιστεί με τον ζωγραφικό διάκοσμο του εξεταζόμενου ναού επί τη βάση εικονογραφικών και τεχνοτροπικών παρατηρήσεων. Επισημαίνεται ότι σύμφωνα με άλλο έγγραφο, χρονολογημένο στο έτος 1453, ο Αντώνιος Παπαδόπουλος ήταν μαθητής του Ιωάννη Ακοτάντου, αδερφού του σπουδαίου κρητικού ζωγράφου Άγγελου Ακοτάντου. Ο τελευταίος είχε αναλάβει παραγγελία για ζωγραφικό έργο στη Νάξο, τις εικόνες του τέμπλου του ναού του Προφήτη Ηλία στην πηλοσκόχωρη Χώρα, μία εκ των οποίων φέρει την υπογραφή του. Την πιθανή απόδοση του εξεταζόμενου τοιχογραφικού διακόσμου στον Αντώνιο Παπαδόπουλο ενισχύουν επίσης οι γνώσεις μας αναφορικά με το μνημειακό απόθεμα του νησιού, οι οποίες δεν επιτρέπουν να υποστηρίξουμε πιθανή ταύτιση του ζωγραφικού έργου του Παπαδόπουλου, που μαρτυρείται στις πηγές, με τοιχογραφικό διάκοσμο άλλου σωζόμενου ναξιώτικου μνημείου.

Οι εργασίες αποκατάστασης του ναού και συντήρησης των τοιχογραφιών

του, τις οποίες έχει ήδη προγραμματίσει η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων να ξεκινήσουν στο τρέχον έτος, θα συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση του μνημείου και των τοιχογραφιών του, καθώς πιθανότατα θα αποκαλυφθούν και άλλα τμήματα του ζωγραφικού διακόσμου, σήμερα καλυμμένα από επιχρίσματα.

WAS ANTONIOS PAPADOPOULOS THE PAINTER OF THE FRAGMENTARY WALL-PAINTINGS PRESERVED IN HAGIOS IOANNIS PRODROMOS NEAR CHORA, NAXOS?

Hagios Ioannis Prodromos near Chora, Naxos, is a single-nave barrel-vaulted church. The only visible wall-paintings, which are all in the sanctuary, represent Christ *Akra Tapeinosis* and three officiating bishops in the sanctuary apse, as well as traces of an imitation of marble revetment at the lower part of the sanctuary's south wall. Few remaining fragments in the upper part of the apse and the east section of the barrel-vault might indicate the depiction of the scenes of the Deesis and the Raising of Lazarus, respectively. Based on information from a notarial document dated in 1481, according to which the painter *Antonio Papadopulo*, a resident of *Canee* (Chania), Crete, received a commission to work in Naxia, it is assumed that the fragmentary decoration of Hagios Ioannis might be attributed to him.

ΚΥΠΡΟΣ ... ΚΡΗΤΗ
ΚΑΙ ΤΑ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΑ ΕΙΚΟΝΟΣΤΑΣΙΑ
ΤΟΥ 16ΟΥ-17ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Τα ξυλόγλυπτα, ψηλά εικονοστάσια όπως τα ξέρουμε μέχρι σήμερα μαρτυρούνται στις ελληνικές ορθόδοξες εκκλησίες από περίπου τα μέσα του 16ου αιώνα. Στην Κρήτη, δύο γνωστές και χωρίς αμφιβολία χρονολογημένες μαρτυρίες είναι η περιγραφή των «διαστύλων» όπως τα παραγγέλλει το 1549 ο Ακάκιος Αμπελικός, οικονόμος της μονής της Δαφνιώτισσας στην Αττική, στον Ιωάννη Σκορδίλη, μαραγκό στον Χάνδακα, και οι απεικονίσεις εσωτερικού εκκλησίας σε εικόνες του Γεωργίου Κλόντζα στα τέλη του αιώνα. Στην Κύπρο, σειρά εικονοστασίων που χρονολογούνται από την δεκαετία του 1520 και ως το τέλος του αιώνα δίνουν μια ζωντανή εικόνα του φράγματος που αντιστοιχεί με ελάχιστες διαφορές στην περιγραφή του 1549. Εκτός από την γενική δομή της κατασκευής, οι επιλογές των διακοσμητικών στοιχείων στα κυπριακά εικονοστάσια και σε έργα που αποδίδονται σε κρητικά εργαστήρια του 16ου αιώνα δείχνουν όχι μόνο τις συγγένειες αλλά και τις διαφορές στις παραγωγές των δύο υπερπόντιων κτήσεων της Γαληνοτάτης.

Αρχίζουμε με μερικές από τις διαφορές. Στο συμβόλαιο του Ακάκιου Αμπελικού με τον Ιωάννη Σκορδίλη για την πρώτη «κόρδα» ο μαραγκός πρέπει να κάμει «αμπελόφυλλα» –στην Κύπρο τα αμπελόφυλλα απουσιάζουν. Στα πλαίσια τμημάτων επιστυλίου των οποίων η ζωγραφική των εικόνων αποδίδεται στον Θεοφάνη (μεταξύ 1535 και 1545 –σήμερα στη μονή Ιβήρων), παρ' όλο που έχουμε το ίδιο διαχρονικό σχοινοειδές μοτίβο που βρίσκουμε στους στύλους στο εικονοστάσι στον Άγιο Σωζόμενο στη Γαλάτα (μετά το 1526) και τα φύλλα άκανθας σε τριγωνική διάταξη όπως στο βημόθυρο στη μονή του Αγίου Νεοφύτου, του οποίου ο γραπτός διάκοσμος αποδίδεται στον Ιωσήφ Χούρη (δεκαετία 1540), οι λεπτομέρειες διαφέρουν. Στα βημόθυρα, η διαμόρφωση της σανίδας με εσωτερικά γλυπτά πλαίσια που περιβάλλουν τις μορφές ιεραρχών στο κάτω διάχωρο χαρακτηρίζει παραγωγή κυπριακών εργαστηρίων –τα εσωτερικά πλαίσια απουσιάζουν από μνημεία κρητικής προέλευσης (16ου αιώνα), καθώς και άλλων

περιοχών γενικά. Διαφορετική και η επιλογή και η σύνθεση των μοτίβων του γλυπτού διακόσμου στην επίστεψη του βημοθύρου από την Πόλη Χρυσόχους (σήμερα στη Γεροσκήπου) και του βημοθύρου που ζωγραφίζει ο Μιχαήλ Δαμασκηνός πριν από το 1568/69 (σήμερα στη Ζάκυνθο).

Μεταξύ των συγγενικών μοτίβων, ο εξωτερικός γλυπτός διάκοσμος του βημοθύρου (χωρίς εσωτερικά γλυπτά πλαίσια) σήμερα στη μονή Σταυροβουνίου (του 16ου αιώνα) επαναλαμβάνεται σε μεγάλο αριθμό βημοθύρων του 17ου αιώνα σε εκκλησίες της Πάτμου. Επίσης μοτίβα σε στύλο του εικονοστασίου στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στην Πλατανιστάσα μας οδηγούν στο καθολικό του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο (17ος αιώνας).

Οι διαφορές που επισημαίνουμε δείχνουν παράλληλες πορείες των μοτίβων για τα οποία προτείνουμε μια κοινή αφετηρία, την Βενετία και την γύρω περιοχή. Οι καλλιτέχνες, παρ' όλο που έχουν στη διάθεσή τους τα ίδια έργα, επιλέγουν ο καθένας διαφορετικές λεπτομέρειες. Οι συγγένειες στα έργα που αναφέραμε υποδεικνύουν πρότυπα, και μπορεί και τεχνίτες, που ταξίδεψαν.

Ο Γεώργιος Κλόντζας στην εικόνα του δείχνει το εικονοστάσι όπως το γνώρισε στην Κρήτη στο τέλος του 16ου αιώνα. Ανάλογα παραδείγματα βρίσκουμε κατά τον 17ο αιώνα στην Πάτμο σε κατασκευές που αποδίδονται σε κρητικά εργαστήρια. Στην Κύπρο του 17ου αιώνα συναντούμε παρόμοια διάταξη της κατασκευής στην Παναγία του Άρακα στα Λαγουδερά, γενικά όμως οι μαραγκοί ακολουθούν την διάρθρωση του εικονοστασίου όπως αυτή διαμορφώθηκε στην *nobile isola* κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.

CYPRUS ... CRETE, AND THE 16th-17th CENTURY WOOD-CARVED ICONOSTASES

The high wood-carved iconostases as we know them till today appear in the Greek Orthodox churches around the middle of the 16th century. In this contribution will be examined structural and iconographical details we can see in Cypriot iconostases and bema-doors (second half of the 16th century) in comparison with iconostases and bema-doors now in Athos, Zakynthos (16th century) and in Patmos (17th century), attributed generally to Cretan workshops. Differences can be attributed to individual choices of the *maestri intaiadori* and their clients, whereas similarities could indicate handover of patterns or perhaps travelling wood-carvers.

PIOTR Ł. GROTOWSKI

**CELESTIAL COHORT.
GROUPING WARRIOR SAINTS IN ORTHODOX ART.
EVOLUTION, FUNCTION AND MEANING**

Christianity as a religious system is highly individualised. Its followers are expected to adhere to commandments and moral principles personally and, subsequently, on the Last Judgment to respond for their deeds in person. From this obvious statement one can derive an important observation concerning the individual dimension of saints' biographies. Warrior-martyrs, highlighted by the Church authorities as a model to follow by believers, acted as individual heroes, continuing the ancient Greek (e.g. Heracles, Jason) and Roman (e.g. Horatius Cocles) tradition. This was in line with the demands of the private veneration of patron saints and protectors, though it led to dissonance with military practices, which both on the battlefield and in the camp relied on social cooperation and collective actions.

The tendency to group the images of Warrior Saints can be observed already in early Byzantine art. However, this phenomenon can be explained by the general inclination to arrange various categories of saints according to their significance and origin (apostles, holy bishops, monks, etc.), rather than grouping them so as to reflect of the reality of the military campaign. This interpretation can be confirmed by the way in which Holy Warriors were depicted, usually imagined in court attire considered (cf. Codex Theodosianus 14.10.1) proper for civilian activities of military commanders (chlamys with tablia, long-sleeved tunic or collobium).

The situation gradually changed after the end of Iconoclasm. On the one hand, the religious visual language, which was reborn after the period of struggles, preferred more direct, unambiguous formulae and rejected early nuances. On the other, the growing political significance of the military aristocracy was reflected in private worship. At this stage, numerous representations of Warrior Saints filled the side wings of ivory triptychs produced in the palatial workshops of Constantinople and started to create coherent galleries of military saints in Orthodox churches. The latter were usually intended as the counterparts to representations of monks interpreted

as spiritual warriors conducting an invisible war with the forces of evil. Initially armoured only with lances and shields similar to imperial tagmata, with time the warriors were provided with swords which they unsheathing from scabbards.

In the mid-Byzantine period, the process of the multiplication of military saints is also attested. There were two different methods of adding new “saint-conscripts” to the heavenly cohort, either by creating a completely new, fictitious hero (e.g. Theodore Stratelates) or by the progressive adjustment of their *Lives* (e.g. Five martyrs of Sebaste). The worsening strategic position of the Empire was the reason for seeking an extraordinary support of celestial protectors.

The catastrophe of 1204, the Mongol invasion of Rus’ in 1239 and intrusion of Ottoman Turks in Europe in 1352 created new political and military frameworks for the cult of Warrior Saints, which would also be reflected in their depictions on church walls. Especially in Greece and Serbia, menacingly looking defenders of the Orthodox faith would be arranged into galleries. They would proudly present their bare weapons –swords, sabres, maces– as a warning to the infidels who could try to enslave Christians. In cavalry images, horses are shown in trotting column, while riders are piercing, with dramatic, dynamic gestures, not only symbols of evil (dragons or pagan rulers), but also real, earthly enemies.

However, this heroic phase observed during the Palaiologian period is not the final one. Further evolution of the Celestial Cohort subject continued already in the times following the fall of Byzantium, when the newly born Russian Empire used the idea to express and justify its own expansionist policy. In this way, the representations of megalomartyrs in art lost their original, protective function and became a tool of the state propaganda. In this very sense they are still used during military conflicts today.

ΟΥΡΑΝΙΑ ΚΟΥΣΤΩΔΙΑ. ΟΜΑΔΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΑΓΙΩΝ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΤΕΧΝΗ. ΕΞΕΛΙΞΗ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ

Ενώ η λατρεία των στρατιωτικών αγίων, όπως και κάθε άλλου μάρτυρα, ήταν πολύ εξατομικευμένη, παρατηρείται η τάση, ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, οι στρατιωτικοί άγιοι να απεικονίζονται σε ομάδες, ιδιαίτερα στα εικονογραφικά προγράμματα των εκκλησιών. Το φαινόμενο μπο-

ρεί να ερμηνευθεί κατ' αρχάς από την συνήθεια να απεικονίζονται οι άγιοι κατά κατηγορίες (απόστολοι, ιεράρχες, μοναχοί). Από τη μεσοβυζαντινή περίοδο είναι ωστόσο σαφές ότι οι στρατιωτικοί άγιοι λειτουργούν ως αυτοκρατορική φρουρά στα πλάγια φύλλα τριπτύχων από ελεφαντόδοντο αλλά και ως συστοιχίες ένοπλων φρουρών στους τοίχους των εκκλησιών. Στην ύστερη βυζαντινή περίοδο η αύξηση της παρουσίας στρατιωτικών αγίων εντάθηκε, ως αντανάκλαση της περίπλοκης πολιτικής κατάστασης. Οι στρατιωτικοί άγιοι έγιναν όχι μόνο προστάτες προσώπων αλλά και υπερασπιστές των χριστιανικών κοινοτήτων που υπέφεραν από τους άπιστους. Η τελική φάση του φαινομένου μπορεί να παρατηρηθεί αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, όταν οι στρατιωτικοί άγιοι στο Μοσχοβίτικο Πριγκιπάτο έγιναν εκτός από προστάτες και υποστηρικτές της νέας αυτοκρατορικής πολιτικής και στοιχείο κρατικής προπαγάνδας.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ: ΟΙ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ

Οι οχυρώσεις της Αθήνας από την Ύστερη Αρχαιότητα και εξής έχουν προσελκύσει κατά καιρούς το ενδιαφέρον των ειδικών. Σταθμός στην ιστορία των αθηναϊκών οχυρώσεων είναι η κατασκευή του λεγόμενου υστερορωμαϊκού τείχους, ενός περιβόλου που προστάτευε μικρό τμήμα της αρχαίας πόλης, το οποίο απλωνόταν στα βόρεια της Ακρόπολης. Κατάλοιπα αυτής της οχύρωσης σώζονται βόρεια της Ακρόπολης, στη δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης (στη λεγόμενη Πύλη Μπελέ) και επίσης στην Νότια Κλιτύ. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί από Αμερικανούς και Φινλανδούς αρχαιολόγους, το υστερορωμαϊκό τείχος χρονολογείται με βάση νομισματικά ευρήματα στα τέλη του 3ου αιώνα μ.Χ. και συνδέεται με την ανασφάλεια που δημιούργησε η επιδρομή των Ερούλων, οι οποίοι πιστεύεται ότι κατέστρεψαν την πόλη το 267 μ.Χ.

Το χρονικό των αθηναϊκών οχυρώσεων γύρω από την Ακρόπολη συμπληρώνεται από υποθέσεις για επεμβάσεις που αποδίδονται στον Ιουστινιανό Α΄ (527-565 μ.Χ.), καθώς επίσης και από οικοδομικές φάσεις σε τμήματα τειχών που τοποθετούνται κυρίως από τον 11ο αιώνα έως και τον 13ο αιώνα. Μία τέτοια περίπτωση είναι το λεγόμενο Ριζόκαστρο, περίβολος της Ακρόπολης τον οποίο η έρευνα τοποθετεί στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Στην παρούσα ανακοίνωση εξετάζονται τα υλικά κατάλοιπα των οχυρώσεων της Αθήνας από την εποχή της Ύστερης Αρχαιότητας έως και τον Όψιμο Μεσαίωνα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην απάντηση του ερωτήματος για την ίδρυση του κάστρου της Αθήνας. Τα οικοδομικά κατάλοιπα συνεκτιμώνται με τα δεδομένα που προκύπτουν από την ερμηνεία των ιστορικών πληροφοριών, από το φως που ρίχνουν στα μνημεία οι επιγραφικές μαρτυρίες και από την εικόνα που σκιαγραφεί για την Αθήνα η ευρύτερη οικιστική οργάνωση της πόλης καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

THE CASTLE OF ATHENS: THE FORTIFICATIONS

The paper examines the remains of the fortifications of Athens from the Late Antiquity to the Late Middle Ages. Particular emphasis is placed on the study of the so-called post-Herulian wall, which enclosed a small part of the city, as well as the so-called Rizokastron, a circuit-wall around the Acropolis which has been dated to the 13th century. In this context the transition from the ancient city to the medieval castle is analyzed. The remains of the city's fortifications are examined through the data provided by the epigraphic evidence and the wider urban planning of the city throughout the Middle Ages.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΡΑΝΗ,
ΑΠΟ ΤΗΝ ΎΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ 15ο ΑΙΩΝΑ

Ελάχιστα υλικά κατάλοιπα από την αμυντική πολεμική πανοπλία των Βυζαντινών στρατευμάτων έχουν διασωθεί ή, τουλάχιστον, είναι πολύ δύσκολο να αποδώσουμε τα περισσότερα με ασφάλεια στο Βυζάντιο, διακρίνοντάς τα από τους γειτονικούς του λαούς. Οι λόγοι είναι πολλοί. Πρώτα απ' όλα ο πολυεθνικός χαρακτήρας της αυτοκρατορίας, που περιελάμβανε μια τεράστια γεωγραφική έκταση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, καθώς και η μεγάλη χρονική της διάρκεια. Ύστερα, με τις διαδοχικές εδαφικές απώλειες από τον 7ο αιώνα, τις μεγάλες αναστατώσεις και τη συρρίκνωση στα τελευταία 250 χρόνια, αλλά και τη συστηματική χρήση ξένων μισθοφόρων από το ίδιο το κράτος την αυτή περίοδο, ο γεωγραφικός χώρος κατακλύστηκε από τη δράση ξένων ενόπλων, κάτι που περιπλέκει σήμερα το ζήτημα ακόμα περισσότερο. Τέλος, με την κατάλυση της αυτοκρατορίας διακόπηκε η πολιτισμική συνέχεια που ενδεχομένως θα μας διέσωζε με ασφάλεια πολλά από τα εν λόγω υλικά κατάλοιπα.

Από την άλλη μεριά η συμβολή ανασκαφικών δεδομένων στο ζήτημα αυτό εμφανίζεται εξαιρετικά φτωχή και ειδικότερα για τα κράνη, με εξαίρεση κάποια ευρήματα από τους πρώτους αιώνες της Ύστερης Αρχαιότητας. Εκείνο που προκαλεί το ενδιαφέρον είναι ότι τα ευρήματα κρανών από την Ανατολή είναι πολύ λιγότερα από εκείνα της Δύσης, ενώ στην Ανατολή φαίνεται, επί πλέον, ότι δεν βρέθηκε (εξ όσων γνωρίζω) ούτε ένα από τα τυπικά ρωμαϊκά κράνη της Αυτοκρατορικής περιόδου που διασώθηκαν σε μεγάλους αριθμούς στη Δύση, στα σύνορα του Ρήνου και του Άνω Δούναβη. Επισημαίνουμε εδώ ότι στις μικρογραφίες της *Notitia Dignitatum* δηλώνεται πολύ εύγλωττα η διάκριση των κρατικών εργαστηρίων όπλων (*fabricae*) της Δύσης και της Ανατολής όσον αφορά τη μορφή κρανών που φαίνεται ότι χαρακτηρίζει τις δύο περιοχές. Τα κράνη της Δύσης παριστάνονται «σφαιρικά», κοντά στα κατ' εξοχήν ρωμαϊκά πρότυπα, ενώ της Ανατολής έχουν οξεία κορυφή, κεκαμένη προς τα εμπρός. Η ιδιαίτερη κατάσταση που επικρατούσε στην Ανατολή (με ρίζες στους ιρανικούς λαούς και στους

ελληνιστικούς χρόνους) φαίνεται να υποστηρίζεται από ορισμένα ευρήματα, αλλά και από τη μελέτη των εικονογραφικών πηγών.

Σ' αυτή την ανακοίνωση θα εξετάσουμε συνοπτικά τις διαθέσιμες πηγές για τα βυζαντινά κράνη, μεταξύ των οποίων τα κράνη με οξεία κορυφή φαίνεται ότι συνέχισαν να είναι πολύ διαδεδομένα ως τους τελευταίους αιώνες.

BYZANTINE HELMETS, FROM LATE ANTIQUITY TO THE 15TH CENTURY

Material remains of Byzantine armour are very scarce and also it is not always safe to attribute such remains to Byzantium itself, since neighbouring peoples, or peoples that gradually occupied Byzantine lands, were using much similar material.

Finds of helmets, especially, are also scarce, with the exception of those coming from the early centuries of Late Antiquity. Striking is the fact that no example of those typical Roman helmets of the Imperial Period found in great numbers in the West was ever found (as far as I know) in the East. The particular situation in the East (with roots in the Hellenistic Period and the Iranian peoples) is demonstrated already in the miniatures of the *Notitia Dignitatum*, where the type of a pointed helmet is attributed to the *fabricae* of the East and also comes out of the study of some finds and the pictorial sources.

In this paper a brief examination of the available sources is presented, regarding Byzantine helmets, among which the pointed ones seem to have been wide spread up to the last centuries.

**«ΠΟΛΕΜΟΣ» ΣΕ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ:
ΜΙΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ**
«Περὶ τῆς τῶν Κυπρίων μεταναστάσεως»
(Πρὸς τὸν ἴδιον Ρωμανόν, κεφ. 47-48)

Στο ἔργο του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν* (κεφ. 47-48), ο Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος αναφέρεται στην μετεγκατάσταση του αρχιεπισκόπου Κύπρου Ιωάννη και του λαοῦ του στην περιοχή της Κυζίκου το 691, λόγω της ανασφάλειας που προκάλεσαν οι αραβικές επιδρομές και της επιθυμίας των Κυπρίων να βρεθῶν υπό το σκήπτρο «τοῦ χριστιανικωτάτου κράτους». Οι εκπατρισμένοι Κύπριοι εγκαταστάθηκαν στη Νέα Ιουστινιανούπολη της επαρχίας Ελλησπόντου, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ ἐπτά ἔτη «θελήσει Θεοῦ ἐκινήθη ὁ βασιλεὺς πάλιν οἰκίσει τὴν Κύπρον», ὁπότε ἔστειλε ἐπιστολὴ πρὸς «τὸν ἀμερμουμνῆν τοῦ Βαγδάδ». «Καὶ ὑπακούσας ὁ ἀμερμουμνῆς τῇ τοῦ βασιλέως γραφῇ» ἐπέτρεψε τὸν ἐπαναπατρισμό ὅσων Κυπρίων βρισκόνταν στη Συρία, ἐνῶ ὁ αυτοκράτορας μερίμνησε γιὰ τὸν ἐπαναπατρισμό ὅσων Κυπρίων εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στη Ρωμανία. Καὶ ἔτσι «ἐνφκίσθη ἡ νῆσος».

Ορισμένες πληροφορίες στη συγκεκριμένη αφήγηση προβληματίζουν. Αναφέρεται, π.χ. ὅτι τόσο ἡ ἐγκατάσταση τῶν Κυπρίων στη Νέα Ιουστινιανούπολη, ὅσο καὶ ἡ ἐπιστροφή τους στη Μεγαλόνησο ἐγίνε ἐπὶ Ιουστινιανού Β΄, ἐνῶ τὸ δεύτερο γεγονός συνέβη ἐπὶ Τιβερίου Γ΄. Αναφέρεται ἐπιπλέον ὅτι ὁ αυτοκράτορας ἔστειλε ἀπεσταλμένους με ἐπιστολές στη Βαγδάτη, ἐνῶ πρωτεύουσα τοῦ χαλιφάτου πρὶν ἀπὸ τὸ 762 ἦταν ἡ Δαμασκός. Ἄλλες σημαντικές πληροφορίες γιὰ αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο (ποιοί/-οὶ προκάλεσαν τὴ μετεγκατάσταση τῶν Κυπρίων, γιὰ ποιο λόγο, πόσοι καὶ ποιοὶ ἀκριβῶς ἦταν οἱ Κύπριοι που μετακινήθηκαν, γιὰτί ἐπέστρεψαν στὴν Κύπρο μετὰ ἀπὸ ἐπτά χρόνια) ἀποσιωποῦνται. Ἡ ἀποψη ὅτι οἱ Κύπριοι ἐγκατέλειψαν τὸ νησί τους γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν υποτέλεια στους ἀπίστους προφανῶς δὲν ἰσχύει, ἀφοῦ κατὰ τὴν ἐπιστροφή τους ἡ Κύπρος βρισκόταν ἀκόμα ὑπὸ τὸ ἰδιάζον καθεστῶς τῆς αραβο-βυζαντινῆς συγκυριαρχίας (*condominium*) που εἶχε συμφωνηθεῖ τὸ 688 ἀνάμεσα στὸν Ιουστινιανό Β΄ καὶ τὸν χαλίφη ‘Abd al-Malik ibn Marwān.

Ορισμένα μορφολογικά καὶ τυπολογικά στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐντοπίσαμε

σε πρόσφατη μελέτη των 34 μολυβδοβούλλων που αποδίδονται στον αρχιεπίσκοπο Ιωάννη, καθώς και η θέση εύρεσης ορισμένων από αυτά, επιτρέπουν μία εναλλακτική ερμηνεία «Περὶ τῆς τῶν Κυπρίων μεταναστάσεως». Κάποια από αυτά τα μολυβδόβουλλα βρέθηκαν εκτός Κύπρου (Συρία, Κωνσταντινούπολη) και ορισμένα παρουσιάζουν αξιοσημείωτες πρωτοτυπίες, όπως η παρουσία επιγραφών που ταυτοποιούν το πορτραίτο του αγίου Επιφανίου στην εμπρόσθια όψη και η αναγραφή της λέξεως *KY-ΠΡΟΥ* στα διάκενα του σταυροειδούς μονογράμματος στην οπίσθια όψη. Αυτές οι πρωτοτυπίες δηλώνουν ξεκάθαρα την επιθυμία του κατόχου τους να προβάλλει τον τόπο καταγωγής του, μία συναισθηματική αντίδραση που (σύμφωνα με σύγχρονες κοινωνιολογικές μελέτες) αναπτύσσεται εντονότερα σε εκπατρισμένους. Συνδυάζοντας τα παραπάνω με τους όρους που επιβλήθηκαν στους Κυπρίους μετά τη συνθήκη του 688, προτείνεται ότι η μετεγκατάσταση του αρχιεπισκόπου Ιωάννη και του ποιμνίου του στη Νέα Ιουστινιανούπολη δεν σχετίζεται (όπως έχει ποικιλοτρόπως υποστηριχθεί μέχρι σήμερα) ούτε με πρωτοβουλία του βυζαντινού αυτοκράτορα, ούτε με αυτόβουλη επιθυμία των Κυπρίων. Πολύ πιο πιθανό είναι η απομάκρυνση των Κυπρίων να επιβλήθηκε από τους Άραβες στο πλαίσιο ενός διπλωματικού «πολέμου» ως αντίποινα στον αληθή (ή και αναληθή) ισχυρισμό τους ότι οι Κύπριοι παραβίασαν τους όρους του *condominium*. Η δε όλως πρωτότυπη τυπολογία των μολυβδοβούλλων του Ιωάννη αποτελεί έμπνευση του κύριου ιεράρχη και εκφράζει σε συμβολικό επίπεδο την ιδιαίτερα δύσκολη θέση στην οποία βρέθηκε όταν αναγκάστηκε να δράσει μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων προκειμένου να πετύχει την πολυπόθητη επιστροφή στη «γλυκεῖα χώρα» της Κύπρου.

Μολυβδόβουλλο του Ιωάννη, αρχιεπισκόπου Κύπρου, μετά το 692.
(G. Zacos and A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, Basel 1972, αριθ. 1302a).

**"WAR" IN A DIPLOMATIC LEVEL:
AN ALTERNATIVE INTERPRETATION**

"Of the migration of the Cypriots" (*De administrando imperio*, ch. 47-48)

The transfer of archbishop Ioannes and his folk from Cyprus to Hellespont in 691 (*De administrando imperio*, ch. 47-48) is here revisited in the light of valuable data provided by the seals assigned to Ioannes. These indicate that the Cypriot prelate adapted his "cartes de visite" (molybdoboulla) to convey clearer his new role as the only representative of his people during his struggle to achieve their much-desired return to the "sweet land" of Cyprus, after their forced migration in the framework of the Arab-Byzantine diplomatic "war" following the treaty of 688 between Justinian II and 'Abd al-Malik.

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΑΓΝΩΣΤΗΣ ΕΓΧΑΡΑΚΤΗΣ
ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΦΙΛΙΠΠΟ
ΑΝΩ ΠΟΥΛΑΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ
ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΝΙΚΟΛΑΟ ΧΑΡΙΑΣ

Η παρουσίαση κοινωνεί προκαταρκτικά συμπεράσματα από τη μελέτη Ανάγνωστης οκτάστιχης εγχάρακτης επιγραφής στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Φιλίππου στο πλάτωμα της Άνω Πούλας Μέσα Μάνης και επανεξετάζει δύο εγχάρακτες επιγραφές στον Άγιο Νικόλαο Χαριάς.

Η επιγραφή του Αγίου Φιλίππου, σε αδρά δουλεμένο μάρμαρο Μάνης διαστάσεων 0,95×0,23×0,40 μ., βρίσκεται ανάμεσα στα ερείπια της εκκλησίας, και χρησίμευε σαν ανώφλι χαμηλού ανοίγματος. Η επιγραφή, στην οποία έχει χαραχθεί η χρονολογία 1274/75, αναφέρεται σε συνεισφορές από κάποιον Φίλιππο (πιθανώς και τον πατέρα του Βασίλειο), χωραφιών, ελαιών και ενός ημιόνου και πρέπει να προστεθεί στις γνωστές αφιερωματικές επιγραφές του τέλους του 13ου – αρχές του 14ου αιώνα στη Μάνη. Πρόκειται για μοναδική του είδους αυτού επιγραφή που σώζεται σε εγχάρακτη μορφή. Στην ανακοίνωση, από στοιχεία που κομίζει η ανάγνωση της επιγραφής, διαφωτίζεται έτι περαιτέρω το σύστημα δωροδοσίας στις εκκλησίες στη Μάνη και διατυπώνονται υποθέσεις για την ιστορία του ναού και για ποιό λόγο το 1274/75 το μέρος που βρισκόταν το μνημείο χαρακτηρίζεται «ερημωμένο». Κατά το έτος της επιγραφής ο ναός ανακαινίστηκε. Το δυτικό τμήμα μετατράπηκε σε νάρθηκα και στη συνέχειά του προστέθηκε προστώο. Η πέτρα όπου χαράχθηκε η επιγραφή τοποθετήθηκε είτε σαν ανώφλι στο άνοιγμα του νάρθηκα προς τον κυρίως ναό ή πάνω από το κεντρικό άνοιγμα του προστώου.

Ενημερωτικού τύπου επιγραφές στα προστώα δεν είναι ασυνήθιστες. Γνωστή στη Μάνη περίπτωση ναού που στο προστώο φιλοξενεί δύο εγχάρακτες επιγραφές είναι ο Άγιος Νικόλαος Χαριάς. Στη μία από αυτές ο χαρακτήρας της επιγραφής (ίσως ο ιερέας του ναού) αναφέρεται αόριστα σε *οντότητες* που ασκούν εξουσία (σε «δεσποτίες») και όχι στον δεσπότη Χριστό, όπως έχει προταθεί μέχρι σήμερα) και απευθυνόμενος σε όσους

προσέρχονται να αξιωθούν της θείας χάρης, τους καλεί να επιζητούν (και) την ευλογία του ιερέα. Στην ανακοίνωση επιδιώκεται να συγκεκριμενοποιηθεί σε ποιές οντότητες θα μπορούσε να γίνεται η αναφορά και η επιγραφή να ενταχθεί χρονολογικά στο πολιτικό γίνεσθαι της Μάνης του 13ου αιώνα.

EVIDENCE ABOUT MESA MANI FOLLOWING READING OF AN UNKNOWN LAPIDARY INSCRIPTION IN THE CHURCH OF HAGIOS PHILIPPOS AT ANO POULA, AND REVIEWING OF THE LAPIDARY INSCRIPTIONS IN THE CHURCH OF HAGIOS NIKOLAOS AT CHARIA

The presentation concerns two cases of lapidary inscriptions. The first inscription is carved on a slab in the church of Hagios Philippos, Ano Poula, Mani, Laconia and is dated to 1274/75. It refers to contributions of fields, olive trees and a mule by a donor Philippos. The slab was probably placed as lintel of the new added narthex opening or in the portico added to the renovated church.

The second case pertains to the two inscriptions carved on the south column in the portico of Hagios Nikolaos, Charia. After revised reading, reference is made to the identity of undisclosed authorities mentioned. The inscriptions are proposed to be dated to the beginning of the second half of the 13th century.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΙΝΝΑΣ • PANAGIOTIS KINNAS
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΟΥΤΡΟΠΟΥΛΟΣ • GRIGORIOS KOUTROPOULOS
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΕΛΟΣ • NIKOLAOS MANTELOS

ΤΟ ΟΧΥΡΟ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

Στο πέρασμα των αιώνων του Βυζαντίου και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ένα τεράστιο πλήθος πολεμικών συρράξεων πραγματοποιήθηκε στην σημερινή ελληνική επικράτεια. Η έκβαση πολλών από τις μάχες που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο όλων αυτών των συρράξεων κρίθηκε μεταξύ άλλων από την οχυρή θέση-υποδομή των αμυνόμενων-υπερασπιστών της. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αδυναμία κατάληψης του οχυρωμένου μοναστηριακού συγκροτήματος του Μεγάλου Σπηλαίου στα Καλάβρυτα έπειτα από σειρά προσπαθειών της στρατιάς του Ιμπραήμ κατά τη διάρκεια καταστολής και ελέγχου της Ελληνικής Επανάστασης.

Αναπόσπαστο στοιχείο της ιστορικής μονής του Μεγάλου Σπηλαίου, η οποία αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα απόρθητα προπύργια του Μοριά, είναι το οχυρό συγκρότημα που βρίσκεται στην κορυφή του βράχου που είναι χτισμένο το μοναστήρι. Το οχυρό, μολονότι έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της γνωστής νικητήριας μάχης για την κατάληψη του μοναστηριού από τον Ιμπραήμ τον Ιούνιο του 1827 παραμένει άγνωστο και αδημοσίευτο από τους ιστορικούς της αρχιτεκτονικής.

Η θέση του οχυρού, στην κορυφή του βράχου του μοναστηριού δεν ήταν τυχαία καθώς τόσο η δυσκολία πρόσβασης και πολιορκίας του όσο και η δυνατότητα εποπτείας της ευρύτερης περιοχής ήταν δύο από τα στρατηγικά πλεονεκτήματα των υπερασπιστών του. Ακόμη, η ίδια η κατασκευή φέρει ακόμα τα στοιχεία του οχυρωματικού χαρακτήρα της με σημαντικότερα από αυτά τους δύο πύργους που ενίσχυναν την αμυντική λειτουργία του κτίσματος, το μεγάλο πλήθος τυφεκιοθυρίδων στις όψεις του και τη ύπαρξη καταχύστρας πάνω από τη μοναδική του θύρα.

Ο ένας εκ των δύο πύργων που πιθανότατα είναι προγενέστερος του υπόλοιπου κτίσματος και παρουσιάζει μεγάλο τυπολογικό και μορφολογικό ενδιαφέρον. Αρχικά στο εξωτερικό του καθώς στηρίζεται σε βάση η οποία είναι διαμορφωμένη με κλίση, τη *scarpa*, η οποία διαχωρίζεται με *cordone* με την υπερκείμενη πρισματική κατασκευή. Ομοίως στο εσωτερι-

κό του, όπου στο δεύτερο επίπεδο υπάρχει παρεκκλήσιο αφιερωμένο στην Ανάληψη. Το παρεκκλήσιο αποτελείται από ιερό και κυρίως ναό, ενώ διατηρείται το ξυλόγλυπτο επιζωγραφισμένο τέμπλο που τα διαχωρίζει.

Το παρεκκλήσιο του οχυρού του Μεγάλου Σπηλαίου είναι ένα από τα σπάνια παραδείγματα διαμόρφωσης ναού εντός πύργου. Συνεπώς, η συστηματική του μελέτη σε συνδυασμό με άλλα γνωστά παραδείγματα όπως αυτό της μονής Αγίου Διονυσίου στις Στροφάδες νήσους θα συνδράμει την έρευνα γύρω από την ενσωμάτωση της θείας λατρείας σε οχυρωματικές κατασκευές και ίσως δια φωτίσει αυτή την ενδιαφέρουσα πτυχή της ιστορίας της αρχιτεκτονικής.

THE FORTRESS OF MEGA SPILAIIO

During the centuries of Byzantium and the Ottoman Empire, a huge number of military conflicts took place in the Greek territory. The outcome of many of the battles that took place in the context of all these conflicts was determined, among other things, by the fortified position of the defending defenders. A typical example is the failure to capture the fortified monastic complex of the Mega Spilaio in Kalavryta after a series of attempts by Ibrahim's army to suppress and control the Greek Revolution.

An integral part of the historic monastery of Mega Spilaio, which is one of the most important impregnable strongholds of Peloponnese. The fort, although it played a key role in the development of the famous victorious battle for the capture of the monastery by Ibrahim in June 1827, remains unknown and unpublished by architectural historians.

The chapel of the fortress of Mega Spilaio is one of the rare examples of a church configuration within a tower. Therefore, its systematic study, as well as with other well-known examples such as that of the monastery of Saint Dionysius on the Strophiades Islands, will contribute to the research on the incorporation of divine worship in fortifications and perhaps shed light on this interesting aspect of architectural history.

Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ
 ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΧΙΛΑΝΔΑΡΙΟΥ:
 ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΔΥΟ ΚΟΡΥΦΑΙΩΝ ΖΩΓΡΑΦΩΝ

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του καθολικού της μονής Χιλανδαρίου (1321) συνδέθηκε ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, βάσει τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών, με τα ζωγραφικά σύνολα που φιλοτέχνησαν και υπέγραψαν τα μέλη του ζωγραφικού εργαστηρίου των λεγόμενων «Αστραπάδων»: Μιχαήλ Αστραπάς, Μιχαήλ, Ευτύχιος και Μιχαήλ Ευτυχίου και οι συνεργάτες τους. Περίπου μισό αιώνα αργότερα, στην προσπάθεια ταύτισης των ζωγράφων ο V. J. Djurić, πρότεινε την ταύτιση του κύριου ζωγράφου με τον Γεώργιο Καλλιέργη. Καμία από τις παραπάνω υποθέσεις δεν έτυχε ευρείας αποδοχής και το θέμα των ζωγράφων παρέμεινε ανοιχτό. Εμπόδιο στην περαιτέρω μελέτη του παλαιολόγειου ζωγραφικού διακόσμου αποτέλεσε, και εξακολουθεί να αποτελεί, η εκτεταμένη επιζωγράφιση του 19ου αιώνα, έργο των Γαλατσιάνων ζωγράφων Βενιαμίν και Ζαχαρία. Με αφετηρία το διαθέσιμο, στα απολεπισμένα τμήματα ή σε κάποια τμήματα που υποβλήθηκαν σε καθαρισμούς, αυθεντικό επιγραφικό υλικό επιχειρείται η ανάλυση, ταξινόμηση και ο διαχωρισμός των γραφικών ιδιωμάτων, δηλαδή χειρών που συμμετείχαν στην τοιχογράφηση του καθολικού και στη συνέχεια η αντιπαραβολή τους με τα συναφή επιγραφικά ευρήματα σε τοιχογραφικά σύνολα της περιόδου.

Η γραφολογική ανάλυση έδειξε έξι γραφικά ιδιώματα εκ των οποίων τα τέσσερα αντιστοιχούν σε ελληνική γραφή και δύο σε κυριλλική. Μεταξύ αυτών, ένα γραφικό ιδίωμα ταυτίζεται απόλυτα με εκείνο του καλλιτέχνη που υπογράφει στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1317/18) και στον Άγιο Νικήτα στο Čučer (περί το 1324) ως *Μιχαήλ του Ευτυχίου*. Αυτό απαντά στο ελληνικό τμήμα της μεγάλης δίγλωσσης επιγραφής του νότιου χορού (*HMEIS ΣΤΡΑΤΕΥΟΜΕΝΟΙ ΤΩ ΒΑΣΙΛΕΙ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ*) και στις δύο συνοδευτικές επιγραφές της κτητορικής παράστασης, οι οποίες αφορούν τον κράλη Μιλούτιν και τον άγιο Στέφανο τον Πρωτομάρτυρα. Η ίδια γραφή συναντάται στις πολυπρόσωπες παραστάσεις των Εισοδίων της Θεοτόκου, της Εκδίωξης των εμπόρων από τον ναό, της Ίασης της συγκύπτουσας

και του Χριστού που επαινεί τα λεπτά της χήρας. Επίσης, διακρίνεται σε μικρό καθαρισμένο τμήμα του ειληταρίου του αγίου Παχωμίου καθώς και στο ειλητάριο της προφήτιδος Άννας στην Υπαπαντή του Χριστού.

Ένα δεύτερο γραφικό ιδίωμα, που ανήκει σε έναν εξίσου έμπειρο ζωγράφο, εντοπίζεται στην κτητορική παράσταση, δίπλα στο πορτρέτο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, στους τρεις στρατιωτικούς αγίους του νότιου χορού (Δημήτριος, Προκόπιος και Ευστάθιος), στον άγιο Παντελεήμονα, στον άγιο Μερκούριο και στην παράσταση του Ολοκαυτώματος του Γεδεών. Αυτή η γραφή συγκρίθηκε με εκείνη της κτητορικής επιγραφής του Γεωργίου Καλλιέργη στον ναό της Αναστάσεως του Χριστού στη Βέροια με αποτέλεσμα να επιβεβαιωθεί η αρχική υπόθεση του V. J. Djurić, ο οποίος διέκρινε στο χιλανδαρινό καθολικό τον χρωστήρα του «όλης τῆς Θετταλίας ἄριστου ζωγράφου».

Κατόπιν τούτων, διαπιστώνεται ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της μονής Χιλανδαρίου αποτελεί συλλογικό έργο δύο μεγάλων ζωγράφων της εποχής, του Μιχαήλ του Ευτυχίου και του Γεωργίου Καλλιέργη, των συνεργατών και των βοηθών τους. Μάλιστα, μετά την ολοκλήρωση του συγκεκριμένου έργου οι δύο ζωγράφοι συνέχισαν την συνεργασία με την αδελφότητα της μονής, ακολουθώντας ωστόσο ξεχωριστούς δρόμους. Ο Καλλιέργης εργάστηκε στον κοιμητηριακό ναό της μονής, ενώ ο Μιχαήλ συνέβαλε στην ολοκλήρωση της τοιχογράφησης στην Gračanica και έπειτα εργάστηκε στο χιλανδαρινό μετόχι του Αγίου Νικήτα κοντά στο χωριό Čučer πλησίον της πόλης των Σκοπίων.

THE PALAIOLOGAN WALL-PAINTINGS OF THE HILANDAR MONASTERY KATHOLIKON: COLLECTIVE WORK OF TWO GREAT PAINTERS

The research for the evidence concerning the identity of the painters who painted the catholicon of the Hilandar monastery begins with the two formulated hypotheses. According to them, the decoration is attributed either to the members of the workshop of the so-called “Astrapades”, or to the well-known Byzantine painter Georgios Kalliergis. In the context of this paper, all the available epigraphic material of this painted ensemble is processed using the methods of forensic palaeography, in relation to the relevant wall-paintings of the period. On the basis of the graphic idioms that have been noted, it is confirmed that the decoration is a collective work of two great painters of the period: Michael “son of” Eftychios and George Kalliergis.

Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ ΣΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ 4ΟΥ ΚΑΙ 5ΟΥ ΑΙΩΝΑ Μ.Χ.

Στην ανακοίνωση αυτή εξετάζεται το εικονογραφικό θέμα της οχύρωσης στη νομισματική εικονογραφία των δύο πρώτων βυζαντινών αιώνων. Η πραγματοποίηση οχυρωματικών έργων ήταν μια πάγια τακτική των αυτοκρατόρων, η οποία σχετίζεται άμεσα με την αμυντική οργάνωση της επικράτειάς τους και αντανακλά το αίσθημα της ασφάλειας της αυτοκρατορίας. Γι' αυτόν τον λόγο δεν θα μπορούσε να λείπει από το θεματολόγιο της αυτοκρατορικής νομισματικής εικονογραφίας, η οποία, άλλωστε, απηχεί την αυτοκρατορική πολιτική. Συγκεκριμένα, η απεικόνιση της οχυρωματικής δραστηριότητας των αυτοκρατόρων του 4ου και 5ου αιώνα μ.Χ. αποτυπώθηκε έντονα στη νομισματική παράσταση, αποτελώντας μια πολύ συχνή εικονογραφία στους οπισθότυπους αργυρών και χάλκινων κοπών αυτής της περιόδου. Το θέμα χρησιμοποιείται αρχικά σε οπισθότυπους χάλκινων νομισμάτων που εκδίδονται σποραδικά από επαρχιακά νομισματοκοπεία του ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά τον 3ο αιώνα μ.Χ. Ωστόσο, ο Διοκλητιανός είναι ο πρώτος ηγεμόνας που παρουσιάζει ευρύτερα την παράσταση της οχύρωσης, με διάφορες παραλλαγές, στην αυτοκρατορική πλέον νομισματοκοπία. Ακολουθώντας, από τον 4ο αιώνα μ.Χ. το εικονογραφικό θέμα της οχύρωσης απλοποιείται, απεικονίζοντας μια πύλη σε υψηλό τείχος με πύργους στο πάνω μέρος της. Ιδιαίτερα στις κωνσταντίνειες κοπές, πάνω από το τείχος, κεντρικά, προστέθηκε ένα αστέρι, που κατά καιρούς έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως. Μεταγενέστερα, το αστέρι είτε αφαιρέθηκε από την παράσταση είτε «εκχριστιανίστηκε», καθώς αντικαταστάθηκε από το σταυρόγραμμα. Ο τύπος της οχύρωσης, όπως αποδεικνύεται από αυτή τη μελέτη, έχει μια προφανή και μια βαθύτερη σημασία, την οποία οι Ρωμαίοι εκείνης της περιόδου μπορούσαν εύκολα να κατανοήσουν. Η προφανής εξήγηση είναι ότι απεικονίζει αλληγορικά την προνοητικότητα των ηγεμόνων για το οχυρωματικό πρόγραμμα που παραπέμπει στην άμυνα της αυτοκρατορίας. Η βαθύτερη ερμηνεία είναι ότι αυτός ο τύπος αναφέρεται συμβολικά στις αυτοκρατορικές επετείους και στη *natalis imperii* των διαδόχων.

THE DEPICTION OF FORTIFICATIONS IN THE NUMISMATIC ICONOGRAPHY OF THE 4TH AND 5TH CENTURIES A.D.

The depiction of fortifications is a common reverse type on the coins of the 4th and 5th centuries A.D. The roots of the iconography go back to the provincial coins of the eastern part of the Roman Empire. However, by the 4th century A.D. the type was simplified to a wall gate with towers in its upper part and presented on numerous series of silver and bronze coins. Particularly in the Constantinian period, a star was added to the upper part of the depiction, which was later either removed or “Christianized” and replaced by the staurogramm. In each case the type refers symbolically to imperial anniversaries and mostly the *natalis imperii* of the Caesars.

**Ο ΚΗΡΥΚΑΣ ΚΑΙ Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ:
ΜΕΡΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ
ΚΑΙ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΚΩΔΙΚΑ 211**

Ένα από τα πρωιμότερα και από τα πλέον γνωστά εικονογραφημένα χειρόγραφα που φιλοξενούνται στην Εθνική βιβλιοθήκη στην Αθήνα είναι ο κώδικας 211, ο οποίος περιέχει μια ιδιαίτερη συλλογή ομιλιών του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Χρυσοστόμου. Η χρονολόγησή του κυμαίνεται από τα τέλη του 9ου έως και τα μέσα του 10ου αιώνα. Μέχρι σήμερα, όλες οι απόψεις συγκλίνουν στο γεγονός ότι πρόκειται για το πρωιμότερο δείγμα εικονογραφημένων ομιλιών του ιεράρχη, το οποίο ξεχωρίζει για την πρωτοτυπία των εικονογραφικών επιλογών και τη δεξιοτεχνία της εκτέλεσης. Ο ακριβής αριθμός των συνθέσεων που περιλαμβάνονταν στον κώδικα στην αρχική του μορφή μας διαφεύγει· οι σωζόμενες, ωστόσο, συνιστούν την πρωιμότερη μαρτυρία εικονογράφησης. Το χειρόγραφο είναι γνωστό στους ερευνητές από τις αρχές του 20ού αιώνα και ειδικά μετά τη διεξοδική περιγραφή και μελέτη του από τον André Grabar. Έκτοτε για τον «Χρυσόστομο της Αθήνας» έχουν γραφτεί πολλά, χωρίς ωστόσο να είμαστε ακόμη σε θέση να προσδιορίσουμε με ασφάλεια και ακρίβεια τη χρονολόγηση και την προέλευσή του.

Στην προσπάθειά μου να φωτίσω τα παραπάνω ερωτήματα θα επικεντρωθώ στην ανάλυση ενός παραδείγματος που ξεχωρίζει τόσο για το κείμενο όσο και για την εικονογράφηση του. Ειδικότερα, θα σταθώ σε μία ομιλία που είναι εξαιρετικά σπάνια –απαντάται στον αθηναϊκό κώδικα και σε ένα ακόμα χειρόγραφο του 11ου αιώνα– και για την οποία γνωρίζουμε τις ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες εκφωνήθηκε στις αρχές του 5ου αιώνα. Επιπλέον, εικονογραφείται με μία σπανιότατη σκηνή αυτοκρατορικής προσκύνησης. Μέσω της συνδυαστικής ανάγνωσης λόγου και εικόνας, θα προσπαθήσω να δείξω ότι η αυτοκρατορική προσκύνηση που εξεικονίζεται στο σημείο αυτό δεν προοριζόταν ως κυριολεκτική εικονογράφηση της ιστορικής συγκυρίας του 5ου αιώνα. Αντίθετα, είχε σχεδιαστεί ως μια επικαιροποιημένη ανάγνωση του ιστορικού γεγονότος και μετέφερε ένα πολύ επίκαιρο και προσωπικό μήνυμα.

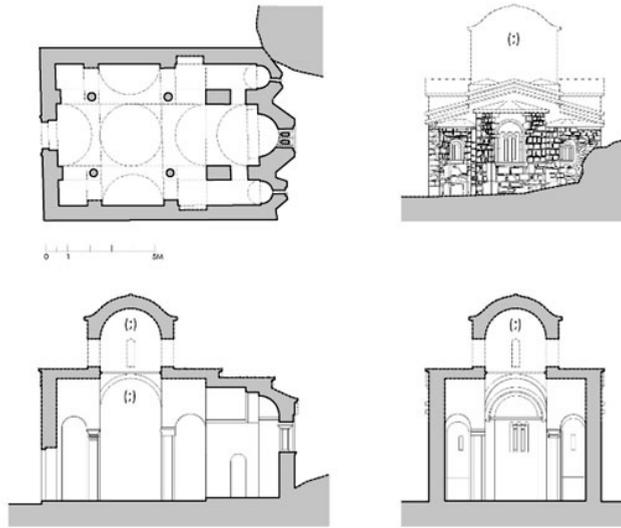
**THE PREACHER AND THE KING:
SOME THOUGHTS ON THE PROVENANCE
AND DATING OF THE CODEX ATHENIENSIS 211**

One of the earliest illuminated manuscripts in the collections of the National Library in Athens is a unique Chrysostomic anthology (dated between the end of the 9th and the first half of the 10th century). Its date and its provenance have been debated since André Grabar undertook the challenge to publish and interpret its bizarre illustration in 1932. All views converge on the fact that this is the earliest surviving testimony of an illustrated Chrysostomic collection. Apart from its early date, it stands out because of its originality and its exquisite art. In an attempt to illuminate the circumstances of its creation, its provenance and date, I will focus upon the examination of a single case that stands out for both its rare text and its unique illustration. In my view, the people responsible for the illustration conceived it as a meaningful re-contextualization of the homily's original delivery in the 5th century; the historical context of 5th-century Constantinople served as a springboard for the articulation of an eloquent visual comment on current public issues in the capital.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΛΥΒΙΤΗ
ΣΤΑ ΨΑΧΝΑ ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ.
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Καλυβίτη Ψαχνών Ευβοίας στη σημερινή του μορφή, έχει τη μορφή ιδιόμορφης τρίκλιτης βασιλικής με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος της, χωρίς νάρθηκα. Στα παραβήματα του ναού διατηρείται τοιχογραφικός διάκοσμος των μέσων του 13ου αιώνα. Η σημερινή μορφή του μνημείου είναι αποτέλεσμα μιας εκτεταμένης επέμβασης που δέχθηκε περί το 1920 ένας ερειπωμένος ναός, ο οποίος, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή του, ήταν κτίσμα του 1244/45. Επρόκειτο για έναν μετρίων διαστάσεων σταυροειδή εγγεγραμμένο τετρακίονιο ναό του συνθέτου τύπου χωρίς νάρθηκα. Όσον αφορά τον σχεδιασμό και την κατασκευή του από τεχνική άποψη, ο ναός τόσο συνολικά όσο και στα επί μέρους στοιχεία του, μπορεί να χαρακτηριστεί ως κτίσμα υψηλών προθέσεων αλλά μέτριας ποιότητας.

Προσπαθώντας κανείς να τοποθετήσει τον ναό του Αγίου Ιωάννου του Καλυβίτη στο ιστορικό του πλαίσιο θα μπορούσε εύλογα κανείς να υποθέσει τα εξής: Το μνημείο οικοδομήθηκε (ή ανοικοδομήθηκε εκ βάθρων στη θέση παλαιότερου ναού) το 1244/45 ως καθολικό ενός παλαιού ορθόδοξου μοναστηριού, το οποίο φαίνεται ότι όχι μόνο είχε επιβιώσει μετά την λατινική κατάκτηση της Εύβοιας αλλά και ήκμαζε την εποχή αυτή. Η ακμή του συγκεκριμένου μοναστηριού εντάσσεται στη γενική ακμή που βίωσαν οι κατακτημένοι ορθόδοξοι πληθυσμοί στη λατινοκρατούμενη Ανατολή από τα μέσα κυρίως του 13ου αιώνα. Η οικοδόμηση ενός τέτοιου υψηλών προθέσεων κτηρίου κατέστη δυνατή χάρη ακριβώς στην ακμή του τοπικού πληθυσμού αλλά και στη θρησκευτική ανοχή των λατίνων κατακτητών. Ο ναός φαίνεται ότι κτίστηκε από έναν, πιθανότατα, σημαντικό και γνωστό στη εποχή του οικοδόμο/αρχιτέκτονα που χαρακτηριστικά υπέγραψε το έργο του, και ο οποίος συνέχιζε μεν την παλαιότερη τοπική οικοδομική παράδοση αλλά δεν ήταν άμοιρος και των νέων τάσεων στην αρχιτεκτονική που εφάρμοζαν οι νέοι κυρίαρχοι στα «εμφυτευμένα» μνημεία τους.

THE CHURCH OF HAGIOS IOANNIS KALYVITIS IN PSACHNA, EUBOEA. HISTORY AND ARCHITECTURE

In its present state the church of Hagios Ioannis Kalyvitis near Psachna, Euboea, is a peculiar three-aisled basilica with a raised nave, without a narthex. Remnants of mid-13th century murals are preserved in the parabemata of the church. The current form of the monument is the result of an extensive reconstruction in about 1920 of a ruined composite four-column cross-in-square church without a narthex. The monument was built in 1244/45 as a katholicon of an old orthodox monastery, which seems that not only survived after the Latin conquest of Euboea but also flourished at this time.

ΧΑΡΑΓΜΑ ΠΟΛΕΜΙΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΡΙΝΘΟ

Το 1970, οι ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Κόρινθο έφεραν στο φως, στα ανατολικά της Ιεράς Κρήνης και στα νότια-νοτιοανατολικά του λόφου του ναού του Απόλλωνα, απότμημα πλάκας, άγνωστης προέλευσης και χρήσης, από φαιό ασβεστόλιθο του Ακροκορίνθου, με εγχάρακτη διακόσμηση πολεμιστή.

Στην πλάκα, ύψους 0,21 μ., πλάτους 0,16 μ. και πάχους 0,07 μ. διακρίνεται, σε πρώτο επίπεδο και μετωπικά, ο κορμός και οι μηροί ενός πολεμιστή. Φέρει θώρακα, που δηλώνεται με έξι σειρές άνισων μεταξύ τους, ορθογωνίων σχημάτων σε οριζόντια παράταξη, και στο κάτω μέρος ζώμα (;), που δηλώνεται από δύο κάθετες παράλληλες ευθείες κατά το μέσον του σώματος με παράλληλες λοξές εγχαράξεις εκατέρωθεν αυτών. Το σώμα της μορφής έχει σε γενικές γραμμές σχήμα αμφικωνικό.

Στα αριστερά του πολεμιστή σώζεται το τμήμα άλλης, μικρότερης σε μέγεθος ανυπόδητης ανδρικής μορφής –διακρίνεται μόνο το μέρος του ενός ποδιού της–, η οποία φαίνεται να κρατά αμφίστομο σπαθί εναντίον του μεγαλύτερου πολεμιστή. Κάτω από τη μικρότερη μορφή, στην παρυφή του αποτμήματος διατηρείται μέρος από εγχάρακτο σταυρό, οι απολήξεις των δύο κεραιών του οποίου, είναι τριγωνικές και σώζονται ακέραιες.

Το χάραγμα μπορεί να παραβληθεί κυρίως με μορφές πολεμιστών που εικονίζονται σε ανοιχτά αγγεία αδρεγχάρακτης τεχνικής, 12ου-13ου αιώνα, από την Κόρινθο, το Άργος και αλλού, καθώς επίσης και με μορφή πολεμιστή σε τμήμα ανάγλυφης πλάκας από τον κατεδαφισμένο σήμερα ναό του Αγίου Ιωάννη Αρχαίας Κορίνθου. Στοιχεία της εικονογραφίας του χαράγματος δεν αποκλείουν την ταύτιση της παράστασης με εκείνη της μονομαχίας του Δαβίδ με τον Γολιάθ και τη χρονολόγησή της στον 12ο-13ο αιώνα.

A BYZANTINE PERIOD GRAFFITO OF A WARRIOR FROM CORINTH

In 1970, the excavations of the American School of Classical Studies in Ancient Corinth brought to light, to the east of the Sacred Spring and to the

south-southeast of the Temple hill, a slab fragment out of Acrocorinth grey limestone, of unknown provenance and use, with the incised depiction of a warrior.

On the slab (dimensions: height 0.21m, width 0.16m, thickness 0.07m) one may distinguish, in the foreground and facing forward, the torso, and the upper part of the legs of a warrior, who is wearing a corselet and possibly a kilt. Only a small part of the legs is visible on the lower section of the fragment. To the warrior's left a second, smaller-size barefoot male figure is also discernible –only a part of one of his legs is preserved– who seems to be holding a sword in order to engage his much larger opponent. Further down, one may see part of an incised cross.

The graffiti is comparable to warrior figures depicted on open vessels mainly with the incised sgraffito ware technique, datable to the 12th-13th century from Corinth, Argos and elsewhere, as well as to the relief of a warrior discovered on the fragment of a slab from the now demolished church of Saint John in Ancient Corinth. Iconographic elements of the graffiti do not preclude the identification of the scene with the combat between David and Goliath, and its dating to the 12th-13th century.

**ΟΥΡΑΝΙΕΣ ΑΨΙΔΕΣ ΣΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

Ο εντυπωσιακός γεωμετρικός διάκοσμος των πλίνθινων θολωτών οροφών της εξέδρας και του παρακείμενου βορείως αυτής θαλάμου που στεγάζει τον τάφο του αγίου Δημητρίου στη βασιλική του στη Θεσσαλονίκη, αποτελεί χαρακτηριστικό της δόμησης θόλων και ημιθολίων στην αρχιτεκτονική του 2ου αιώνα μ.Χ. που αναβιώνει κυρίως τον 4ο και 5ο αιώνα μ.Χ., με γνωστά παραδείγματα από τη Θεσσαλονίκη, το Σπαλάτο και τη Μικρά Ασία. Στην προκειμένη ωστόσο περίπτωση ο διάκοσμος εμπλουτίζεται με τριγωνικού σχήματος πιθανόν εφυαλωμένα πλακίδια, τα οποία σχηματίζουν ακτινωτές ταινίες που περιγράφουν τα γεωμετρικά σχήματα και τα μετατρέπουν σε φωτεινά ουράνια σώματα. Δεδομένου ότι τα γεωμετρικά σχήματα αποτελούν κοσμολογικά σύμβολα κατά την πυθαγόρεια και πλατωνική φιλοσοφία, η προβολή τους ως φωτεινά σώματα σε θολωτές κατασκευές συνάδει με την πρόσληψη αυτών ως προσομοίωμα του ουράνιου-θεϊκού κόσμου, από τον οποίο εκπορεύεται κάθε πολιτική εξουσία σωτηριολογικών υποσχέσεων. Συνεπώς οι θολωτές οροφές του βορειοδυτικού διαμερίσματος της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου συνιστούν εικαστική απόδοση των κοσμολογικών και σωτηριολογικών αντιλήψεων που εκφράζει η φράση «ουράνιες ασπίδες», όπως αυτή απαντά στον ύμνο προς τον Σμινθέα Απόλλωνα του ρήτορα Μενάνδρου από τη Λαοδικεία και εισάγεται στη χριστιανική γραμματεία από τον Ευσέβιο Καισαρείας.

Την ερμηνεία αυτή ενισχύει περαιτέρω η σύνθεση στη χαμηλότερη ζώνη της ασπίδας της εξέδρας, όπου εικονίζεται μετεωρολογικό φαινόμενο, γνωστό με τον αριστοτελικό όρο *παρήλιοι*, το οποίο αναφέρεται στις φωτεινές κηλίδες που σχηματίζονται εκατέρωθεν του ηλίου λόγω της αλληλεπίδρασης του φωτός με εξαγωνικούς παγοκρυστάλλους που ως πρίσματα διαθλούν και ανακλούν τις ηλιακές ακτίνες. Πρωιμότερη γνωστή παράσταση του φαινομένου θεωρείται η απεικόνιση τριών προτομών του θεού Ηλίου συνοδευόμενη από την επιγραφή *Aeternitas* στον οπισθότυπο χρυσοῦ νομίσματος του αυτοκράτορα Postumus (260-269). Σύμφωνα με τον D. Woods, στην παράσταση απηχείται η πρόθεση του Postumus να στηρίζει την εξου-

σία του σε θεοσημεία, όπως ερμηνεύτηκε στην Αρχαιότητα η εμφάνιση φωτεινών σωμάτων στον ουρανό. Με ανάλογο ηλιακό μετεωρολογικό φαινόμενο έχει συσχετισθεί ποικιλοτρόπως το όραμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου στη Μουλβία γέφυρα το 312, ενώ γνωστή και καλά τεκμηριωμένη είναι η αφοσίωση του Κωνσταντίνου στον θεό Ήλιο. Ειδικότερα, τον συσχετισμό των *παρηλίων* της εξέδρας της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου με τον Κωνσταντίνο καθιστά σαφή το γεγονός ότι, όπως απέδειξε ο J. Wienand βάσει της εικονογραφίας νομισμάτων κοπής Θεσσαλονίκης, ο Κωνσταντίνος κατά την παραμονή του στη Θεσσαλονίκη (317-324/25) εδραίωσε τη δυναστική πολιτική του ανακηρύσσοντας καίσαρες τους γιους του, Κρίσπο και Κωνσταντίνο Β΄, καθώς και τον Λικίνιο και τον γιο αυτού Λικίνιο Β΄. Σύμφωνα άλλωστε με τον Ευσέβιο, όπως ο ήλιος φωτίζει με τις ακτίνες του όλο τον κόσμο, έτσι και ο Κωνσταντίνος διένειμε τους γιους του ως «λαμπτήρας και φωστήρας τῶν ἐξ αὐτοῦ προερχομένων φώτων» να διοικήσουν τον κόσμο. Αντίστοιχη ερμηνεία πρότεινε ο N. Lenski για την παράσταση του οπισθότυπου του χρυσού μεταλλίου που εκδόθηκε στο Ticinium το 321.

Η απεικόνιση *παρηλίων* στην εξέδρα του Αγίου Δημητρίου αναμφίβολα συνάδει με την ίδρυση του κωνσταντίνειου σηκού προς τιμή του τοπικού ήρωα και αγίου, τμήματα του οποίου, όπως υποστηρίξαμε στο 38ο Συμπόσιο της ΧΑΕ (Αθήνα, 2018), ενσωματώθηκαν στη βασιλική που ίδρυσε ο έπαρχος Ιλλυρικού Λεόντιος (412).

HEAVENLY ARCHES IN THE BASILICA OF SAINT DEMETRIOS IN THESSALONIKI

The paper focuses on the decorative brickwork in the semidome and sail vault of two chambers in the northwest corner of the basilica of Saint Demetrios in Thessaloniki. Geometrical patterns framed by radial bands, composed with triangular-shaped probably glazed tiles, give the impression of luminous heavenly bodies and thus evoke the platonic idea of the *heavenly arches*. The decoration includes a unique representation of an atmospheric optical phenomenon known by the Aristotelian term *parhelia*, which is caused by the refraction of sunlight by ice crystals in the atmosphere. Given the devotion of Constantine the Great to the Sun, the decoration of the two vaults at Saint Demetrios is correlated with the emperor's presence in Thessaloniki (317-324/25) and the erection of the first shrine for the veneration of the local hero and holy man Demetrios by the same emperor.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ-ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΙΧΑΗΛ
NIKOLAOS-EMMANOUIL MICHAIL

ΜΙΑ ΚΡΥΠΤΗ ΣΤΟΑ ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΔΕΛΦΟΥΣ;

Η αρχιτεκτονική μελέτη του μνημείου της λεγόμενης Ρωμαϊκής Αγοράς των Δελφών ολοκληρώθηκε πρόσφατα στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής μου, η οποία πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη των καθηγητών Jean-Charles Moretti και Πλάτωνα Πετρίδη, σε καθεστώς συνεπίβλεψης μεταξύ του Πανεπιστημίου Université Lumière Lyon 2 και του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Η λεπτομερής καταγραφή και αποτύπωση των κατά χώραν καταλοίπων καθώς και η διεξοδική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στα διαθέσιμα τεκμηριωτικά αρχεία (ημερολόγια ανασκαφής, εκθέσεις εργασιών, φωτογραφικό υλικό) απέδωσε σημαντικά στοιχεία για την ταυτοποίηση των διάφορων οικοδομικών φάσεων του μνημείου καθώς και για την αρχιτεκτονική του αποκατάσταση. Το μνημειακό συγκρότημα της Ρωμαϊκής Αγοράς εκτείνεται μπροστά από τη νοτιοανατολική είσοδο του ιερού περιβόλου και αποτελεί ένα από τα καλύτερα σωζόμενα μνημεία της Ύστερης Αρχαιότητας στους Δελφούς. Αποτελείται από μια κεντρική πλακόστρωτη πλατεία η οποία, κατά την αρχική της τουλάχιστον οικοδόμηση, θα περιβαλλόταν από στοές στις τρεις πλευρές της, βόρεια, νότια και ανατολική.

Μεταξύ των ερωτημάτων που βρίσκονταν ανέκαθεν στο προσκήνιο της έρευνας του εν λόγω μνημείου ήταν και η αποκατάσταση του ιδιαίτερου νότιου τμήματος του ανδρήρου της Ρωμαϊκής Αγοράς. Ο χώρος αυτός, σε αντίθεση με εκείνον της βόρειας πλευράς, σώζεται σήμερα αποσπασματικά ενώ τμήματα του παραμένουν μόνο μερικώς ανεσκαμμένα. Στην προσπάθεια να ερμηνευθούν τα ελάχιστα σωζόμενα κατάλοιπα και να συσχετιστούν με το υπόλοιπο της κατασκευής, πραγματοποιήθηκε μια συστηματική καταγραφή των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών, σχεδιαστική και τοπογραφική αποτύπωση των καταλοίπων καθώς και λεπτομερής μελέτη των τεκμηριωτικών αρχείων. Η παραπάνω συνδυαστική έρευνα κατέληξε ότι οι διαθέσιμες ενδείξεις, αν και περιορισμένες, θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την αποκατάσταση στο σημείο αυτό μιας κεκλιμμένης «κρυπτής

στοάς» η οποία θα αναπτυσσόταν κατά μήκος της νότιας στοάς και θα επέτρεπε τη σύνδεση του ανδρήρου της Ρωμαϊκής Αγοράς με το επίπεδο των λεγόμενων «Κάτω Θερμών», το επίπεδο δηλαδή που αντιστοιχεί σήμερα σε εκείνο της εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο. Μια τέτοια αποκατάσταση θα εξηγούσε καταρχάς ορισμένες ιδιαιτερότητες των καταλοίπων, ενώ θα προσέδιδε στο μνημείο της Ρωμαϊκής Αγοράς τον χαρακτήρα ενός «κόμβου» επικοινωνίας μεταξύ διαφορετικών γειτονικών χώρων.

A CRYPTOPORTICUS IN EARLY BYZANTINE DELPHI?

The architectural analysis of the Late Antique monumental complex known as the Roman Agora at Delphi has recently been completed by the author as part of his PhD thesis (NKUA and Université Lumière Lyon 2). The thorough study of the in situ architectural remains as well as the detailed analysis of the excavations' reports and other works associated with the monument in question, as also of the photographic archives, has led to a better understanding of the complex's construction phases and architecture. In contrast to the northern side and the well preserved north portico, the southern side of the complex is particularly poor in architectural remains. The detailed analysis of the area and the evidence obtained suggest the restoration of a *cryptoporticus*, passing below the southern stoa and thus connecting the Roman Agora's level with the one of the "Lower Thermae".

ΕΝΑ ΠΡΩΙΜΟ ΠΥΡΟΒΟΛΟ ΟΠΛΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ
(ΜΕΣΑ ΤΟΥ 15ου – ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ)

Στο κάστρο της Μυτιλήνης, μπροστά στον λεγόμενο Πύργο της Βασιλίσσας, βρίσκεται ένα πυροβόλο όπλο του τύπου της μπομπάρδας, το οποίο χρονολογείται στα μέσα με τέλη του 15ου – αρχές του 16ου αιώνα. Βρέθηκε το 2000 κατά την διάρκεια εργασιών κατασκευής δικτύου βιολογικού καθαρισμού στην πόλη της Μυτιλήνης, στην οδό Ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτου. Πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα δείγματα εκρηβόλου όπλου της πρώιμης εποχής του πυροβολικού που σώζεται στον ελλαδικό χώρο.

Το εν λόγω εύρημα είναι ένα εμπροσθογεμές πυροβόλο όπλο του τύπου της μπομπάρδας, όπως αυτός διαμορφώθηκε κατά τον 15ο – αρχές 16ου αιώνα. Διατηρεί την κάννη του ή μέρος αυτής, ενώ ο θάλαμος πυρίτιδας έχει χαθεί. Η κάννη αποτελείται από έναν ενιαίο κυλινδρικό σωλήνα μήκους 1,72 μ., από σφυρήλατο σίδηρο, ενισχυμένο σε όλο το μήκος του με δέκα οκτώ συμφυή και εξέχοντα ταινιωτά στεφάνια, ορισμένα από τα οποία είναι ενωμένα μεταξύ τους. Η εξωτερική διάμετρος του στομίου ανέρχεται στα 40 εκ. και η εσωτερική στα 25 εκ.: ο σωλήνας, χωρίς τα στεφάνια, έχει διάμετρο 33 εκ. Στο πίσω άκρο του σωλήνα, το οποίο είναι ανοικτό, παρατηρούνται μεταλλικά ελάσματα έντονα λυγισμένα προς τα έξω. Το εσωτερικό μέρος της κάννης είναι σήμερα φραγμένο με υλικό επίχωσης το οποίο έχει στερεοποιηθεί και με ασβεστοκονίαμα με όστρακα κεραμικής και μικρούς λίθους, πιθανότατα προϊόν επέμβασης της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Η γενική κατάσταση διατήρησης του πυροβόλου είναι μέτρια, λόγω της προχωρημένης οξειδωσής του.

Όπως σημειώθηκε, το συγκεκριμένο πυροβόλο συγκαταλέγεται στον τύπο της μπομπάρδας. Αποτελούνταν από την κάννη και τον θάλαμο πυρίτιδας, ο οποίος εφραπτόταν και ασφαλιζόταν στην οπίσθια πλευρά της κάννης. Τέτοιου είδους πρώιμα πυροβόλα, χωρίς πλαϊνές προεξοχές για την προσαρμογή της κλίσης (*trunnion*), σταθεροποιούνταν πάνω σε κιλλίβαντες με μεταλλικά ελάσματα, αλυσίδες ή και σχοινιά, και είχαν ως επί το πλείστον σταθερές θέσεις. Ο συγκεκριμένος τύπος μπομπάρδας κατά κύριο

λόγο είχε χερσαία χρήση, ωστόσο εντοπίζονται περιπτώσεις που αποτελούσε μέρος του οπλισμού πολεμικών πλοίων. Το συγκεκριμένο πυροβόλο ήταν ικανό να βάλλει με λίθινα σφαιρικά βλήματα.

Ο τύπος της μομπάρδας εγκαταλείφθηκε σταδιακά κατά την διάρκεια του 16ου αιώνα λόγω της αλματώδους εξέλιξης της βαλλιστικής τεχνολογίας. Η μη ανθεκτική κατασκευή, η πάγια πρακτική της ανακύκλωσης του μετάλλου, καθώς επίσης και ο σχετικά γρήγορος παροπλισμός τους, έχουν συντελέσει στην επιβίωση λίγων δειγμάτων τέτοιων πυροβόλων, σε σύγκριση με τον αριθμό εκείνων των αμέσως επόμενων περιόδων. Ελάχιστες μομπάρδες αντίστοιχου τύπου και περιόδου έχουν σωθεί στην Ελλάδα, τρεις στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο στην Αθήνα και μία στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο.

Με βάση την τυπολογία του πυροβόλου και τη χρονολόγηση που απορρέει από αυτή, και σε συνδυασμό με τα ιστορικά δεδομένα, είναι πιθανό ότι η συγκεκριμένη μομπάρδα χρησιμοποιήθηκε στη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων στο νησί κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Θέτοντας ως *terminus post quem* την εισαγωγή των πρώτων κανονιών στη Λέσβο από τον Γενουάτη ηγεμόνα της Δομένικο Γατελούζο, την περίοδο 1445-1448, είναι πιθανό να χρησιμοποιήθηκε στη διάρκεια της πολιορκίας του κάστρου της Μυτιλήνης από τους Οθωμανούς το 1462, ή και στις ανεπιτυχείς προσπάθειες κατάληψης του κάστρου από τους Βενετούς κατά τα έτη 1464 και 1501 αντίστοιχα.

AN EARLY ARTILLERY PIECE FROM THE CITY OF MYTILENE

A bombard that dates back to the middle of the 15th – beginning of the 16th century is located inside the castle of Mytilene. Found in 2000 during the construction of a biological purification system in the town of Mytilene, it is one of the few surviving examples of cannons of the early artillery era in Greece. The barrel, or part of it, is preserved, while the powder chamber has been lost. It is made of wrought iron and reinforced along its entire length with compact banded iron hoops.

**ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΟΙΚΟΣΚΕΥΗ
ΑΠΟ ΣΤΡΩΜΑΤΑ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΠΑΥΛΗΣ
ΣΤΗ ΘΑΣΟ**

Η Θάσος, ένα από τα μεγαλύτερα νησιά του ελλαδικού χώρου, παρουσιάζει μακρά διάρκεια ζωής μέσα τους αιώνες. Κατά τη διάρκεια της Ύστερης Αρχαιότητας η πόλη Θάσος, η πρωτεύουσα του νησιού, κοσμείται με σπουδαία θρησκευτικά και πολυτελή κοσμικά κτήρια. Το καλύτερα σωζόμενο κοσμικό κτήριο της πόλης είναι η έπαυλη DOM5, μία από τις μεγαλύτερες πρωτοβυζαντινές επαύλεις που έχουν ανασκαφεί μέχρι τώρα στον ελλαδικό χώρο. Η οικία αυτή κατασκευάστηκε στον 5ο αιώνα και βρίσκεται στο κέντρο του αστικού ιστού. Η κάτοψή της ακολουθεί τον συνήθη τύπο της περίστυλης αυλής με περιμετρικούς χώρους οργανωμένους σε πτέρυγες. Ωστόσο, ο χώρος της έπαυλης αλλά και ολόκληρη η πόλη καταστράφηκαν στις αρχές του 7ου αιώνα πιθανώς από σεισμό.

Οι ανασκαφές της έπαυλης έφεραν στο φως ποσότητες κινητών ευρημάτων, χρονολογούμενων μεταξύ του 5ου και του 7ου αιώνα, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων εντοπίστηκε κυρίως στους αποθέτες της τελευταίας φάσης χρήσης του χώρου. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα, συγκαταλέγεται πλήθος κεραμικών οστράκων και τμημάτων αγγείων από όλες τις κατηγορίες κεραμικής.

Τα μαγειρικά σκεύη, βάσει τυπολογικών κριτηρίων, μπορούν να διακριθούν σε κλειστά (βραστήρες/πρόχοι, χύτρες και χυτρίδια ή *μονόχυτρα*) και ανοικτά (λεκάνες μαγειρέματος (*casseroles*), πινάκια όπτησης και τάγηννα). Από τα προαναφερθέντα σχήματα, οι χύτρες αποτελούν την πληθθέστερη ομάδα του υλικού και αποτελούνται από αρκετούς τύπους, ενώ ακολουθούν οι λεκάνες μαγειρέματος και τα πινάκια όπτησης. Όσον αφορά στην προέλευσή τους φαίνεται ότι τα περισσότερα αποτελούσαν προϊόντα τοπικής παραγωγής, υπάρχει όμως και ένας σημαντικός αριθμός εισαγωγών. Επιπροσθέτως, στο υπό εξέταση υλικό εντάσσονται μεγάλος αριθμός πομάτων και λιγοστά στηρίγματα όπτησης.

Στόχος της παρουσίασης είναι η εξέταση των μαγειρικών αγγείων και εξαρτημάτων από την πρωτοβυζαντινή οικία, ως προς την τυπολογία, τη

σύσταση της κεραμικής ύλης και την τεχνική κατασκευής τους, συνυπολογίζοντας τις πληροφορίες που προσφέρει η στρωματογραφία.

COOKING POTTERY FROM THE LAYERS OF AN EARLY BYZANTINE VILLA IN THASOS

The excavations of the villa DOM5, an Early Byzantine building located in the centre of the island's capital Thasos, brought to light a huge ceramic assemblage, represented by all of the categories of use. The cooking wares are divided between closed (kettles, stewpots and tiny stewpots or *monochytra*) and open vessels (casseroles, cooking dishes and frying pans), including a significant variety of lids and a few braziers. The bulk of ceramic evidence constitutes the stewpots, followed by the casseroles and the cooking dishes. Last but not least, the majority of those vessels must be of local production, while imports are not excluded.

**Η ΑΟΡΑΤΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ:
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΗ
ΕΥΛΑΒΕΙΑ ΣΤΟΥΣ ΡΩΣΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ
ΤΟΥ 18ΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ**

Η ενίσχυση και η συσπείρωση των ορθοδόξων κοινοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας γύρω από την ιδεολογία της ορθόδοξης θρησκείας και της ομοδοξίας αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του προπαγανδιστικού μηχανισμού της πολιτικής στα Βαλκάνια που υλοποιεί συστηματικά η Ρωσική αυτοκρατορία από τον 18ο ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Ιδιαίτερα εργαλεία των Ρώσο-Τουρκικών πολέμων του 18ου-19ου αιώνα αποτελούν οι προγραμματισμένες προμήθειες και ο εφοδιασμός με λειτουργικά σκεύη, άμφια, βιβλία και εικόνες των ορθόδοξων ναών στα εδάφη που κατακτούσαν τα ρωσικά στρατεύματα. Παράλληλα, οι ίδιοι οι ρώσοι στρατιωτικοί αφιέρωναν σε ναούς και μονές σε περιοχές που ήταν υπό ρωσική διοίκηση εικόνες, ως έκφραση ιδιωτικής ευλάβειας. Κατά τη διάρκεια του πολέμου του 1768-1774, μια μεγάλη σειρά από δωρεές λειτουργικών αντικειμένων και εικόνων προσφέρθηκαν στις εκκλησίες των ελληνικών κοινοτήτων στο Λιβόρνο, στη Μινόρκα και τη Βενετία, ως αποζημίωση για την οικονομική τους ενίσχυση για την αποστολή του ρωσικού στόλου στο Αιγαίο. Αυτή η πρακτική συνεχίστηκε στις περιοχές που κατέλαβαν οι ρωσικές δυνάμεις κατά τη δημιουργία του λεγόμενου «Δουκάτου του Αρχιπελάγους» (1771-1774). Από γραπτές πηγές και τα ίδια τα αντικείμενα γνωρίζουμε ότι τα ρωσικά στρατεύματα έφεραν εικόνες και λειτουργικά σκεύη, που προορίζονταν ειδικά για εξοπλισμό των εκκλησιών που μετατράπηκαν σε τζαμιά από τους Οθωμανούς και οι Ρώσοι θα τις επέστρεφαν στους χριστιανούς. Για την περίοδο 1768-1774 είχε εκδοθεί και ειδικό μετάλλιο από την αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β' «Για τον τρέχοντα πόλεμο» που αφιερωνόταν «Στον υπερασπιστή της Ορθοδοξίας» και εικόνιζε από τη μια πλευρά την Αικατερίνη Β' και από την άλλη, με φόντο την θάλασσα, ένα μιναρέ τζαμιού να καταρρέει και από πάνω του να μεσουρανεί ο χριστιανικός σταυρός. Μια άλλη κατηγορία αφιερωμάτων ρωσικής θρησκευτικής τέχνης σχετίζεται με την ανέγερση και τον εξοπλισμό

ναών-μνημείων των πεσόντων Ρώσων στρατιωτών στον πόλεμο του 1877-1878 στη Βουλγαρία και τη Σερβία.

Συνοψίζοντας τις πληροφορίες που μας προσφέρουν τα διασωθέντα αντικείμενα και οι γραπτές πηγές θα λέγαμε ότι αυτά τα αντικείμενα θρησκευτικής τέχνης εκτός από την βασική λατρευτική χρήση τους, αποτελούν ένα «εργαλείο» μιας ήπιας πολιτικής προπαγάνδας και συγκροτούν μια από τις πολυάριθμες «αόρατες» πλευρές του πολέμου.

THE INVISIBLE SIDE OF THE WAR: RELIGIOUS PROPAGANDA AND PRIVATE PIETY IN THE RUS- SO-TURKISH WARS OF THE 18TH AND 19TH CENTURIES

The various donations of icons, liturgical utensils and vestments, made by the Russian military forces during the Russian-Turkish wars of 18th and 19th centuries constitute a little-studied phenomenon of the war. Three categories of donations can be distinguished (a) official donations made by the Russian army; (b) individual or private donations made by Russian soldiers; (c) foundation and equipment of memorial churches in honor of Russian soldiers in Bulgaria and Serbia. The study of this unnoticed phenomenon of the war demonstrates the dual function of icons and liturgical utensils as objects of worship and as instruments of “soft” political propaganda.

Η ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Στην ανακοίνωση επιχειρείται μια επισκόπηση του δομικού συστήματος Σάμυνας της Χαλκιδικής από την Ύστερη Αρχαιότητα μέχρι τον όψιμο 14ο αιώνα. Η αμυντική οργάνωση του χώρου της πρώιμης βυζαντινής περιόδου βασιζόταν κατά το μάλλον ή ήττον στα παλαιότερα ελληνιστικά και ρωμαϊκά πρότυπα, ενώ η ιστορία των οχυρώσεων με κρατική μέριμνα σε οικισμούς, που αποτελούσαν τοπικά διοικητικά, οικονομικά και διαμετακομιστικά κέντρα, ξεκινά περί τον 6ο αιώνα με την ανέγερση και την επισκευή οχυρωματικών έργων από τον Ιουστινιανό Α΄.

Κατά τον 7ο και 8ο αιώνα, διαπιστώνεται μια δημογραφική υποβάθμιση των παλαιών οικιστικών κέντρων και μια συστολή του δημόσιου χώρου τους. Παράλληλα με τον επαναπροσδιορισμό της αντίληψης για τον αστικό χώρο, η αύξηση των απειλών –χερσαίων και θαλάσσιων–, οδήγησε στην καταφυγή του πληθυσμού σε οχυρωμένες από την αρχαιότητα θέσεις και στην ανέγερση νέων οχυρών.

Από τον 10ο αιώνα και εξής, οι κεντρικοί οικισμοί της Χαλκιδικής (επί μακρόν φορολογικά, διοικητικά κέντρα και έδρες εκκλησιαστικών και στρατιωτικών αρχόντων) ενισχύουν τον αμυντικό τους χαρακτήρα και αναφέρονται στις πηγές ως «κάστρα», υποδηλώνοντας μεταβολές στη δομή και τη λειτουργία τους. Τα κάστρα αυτά βρίσκονταν σε κομβικά σημεία σε σχέση με το χερσαίο και θαλάσσιο δίκτυο συγκοινωνιών και πλαισιώνονταν από μικρότερα καστέλλια, φυλακτήρια και πύργους στην ύπαιθρο και σε θέσεις εποπτείας του παράλιου χώρου. Τα οχυρά αυτά διέθεταν ολιγάριθμες φρουρές, προστάτευαν περάσματα, πεδιάδες με καλλιεργήσιμες εκτάσεις και λιμάνια και υποστηρίζονταν από αντίστοιχα δίκτυα δρόμων και διαβάσεων.

Εκτός από τους κεντρικούς οικισμούς, εντοπίζονται στην ενδοχώρα της χερσονήσου δευτερεύοντες οικισμοί με σημαντικό μέγεθος και δημογραφικό εκτόπισμα, που ήταν οχυρωμένοι από την πρωτοβυζαντινή περίοδο και η οχύρωσή τους αποκαταστάθηκε μετά τον 10ο αιώνα ενίοτε και με αυτοκρατορική πρωτοβουλία. Την ίδια εποχή κάνουν την εμφάνισή τους

οχυρωμένα μοναστηριακά συγκροτήματα καθώς και μετόχια των αθωνικών μονών με φρουριακή διάταξη, που συνιστούσαν ισχυρές οικονομικές μονάδες στην ύπαιθρο της Χαλκιδικής αλλά και οι οχυρωμένες αγρεπαύλεις της ανώτερης γαιοκτητικής αριστοκρατίας.

Από τον 13ο αιώνα και εξής, ορισμένα οχυρά διατηρούν τη στρατηγική τους σημασία άλλα παύουν να μνημονεύονται ή μνημονεύονται με όρους που υποδηλώνουν εγκατάλειψη, ενώ νέα εγείρονται κατά τον 14ο αιώνα προκειμένου να καλύψουν τις αυξανόμενες αμυντικές ανάγκες. Στο πλαίσιο αυτό, εμφανίζονται ευάριθμοι πύργοι στην ύπαιθρο –δημόσιοι και ιδιωτικοί– προκειμένου να προστατεύσουν μεγάλες ιδιοκτησίες.

Το πλήθος και η πολυμορφία των οχυρών στη βυζαντινή Χαλκιδική υποδεικνύει την ανάπτυξη ενός οργανωμένου αμυντικού συστήματος. Τα οχυρωματικά αυτά έργα, που άλλοτε σώζονται ενώ άλλοτε μαρτυρούνται, θα παρουσιαστούν χρονολογικά και τοπογραφικά δυνάμει των ιστορικών και των γεωγραφικών συναρτήσεων, αξιοποιώντας τις ιστορικές πηγές και τα διαθέσιμα αρχαιολογικά τεκμήρια.

THE DEFENSIVE ORGANIZATION OF CHALKIDIKI DURING THE BYZANTINE PERIOD

The focus of the present study is the topographical deployment of the fortified installations of Byzantine Chalkidiki, the initiative behind their construction, as well as their importance for the defensive system in relation to the settlement patterns of the peninsula. Chalkidiki being geographically associated with Thessaloniki and Constantinople is a region which endured constant turmoil, since most settlements and territories switched hands and maritime networks were disrupted by piracy. The presence of fortifications links with a centralized effort as well as private initiatives, aiming both in protecting the rural population from potential threats and in promoting agricultural activities and trade.

Η ΝΙΚΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ
ΩΣ ΕΠΙΚΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ
ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΑ Γ΄ ΤΟΥ ΙΣΑΥΡΟΥ (717-741) ΣΤΗ ΝΙΚΑΙΑ

Είναι γεγονός ότι στο πρώτο μισό του 8ου αιώνα η Βυζαντινή αυτοκρατορία αντιμετώπισε αραβικές επιθέσεις που απείλησαν στόχους στα ενδότερα των εδαφών της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των επιθέσεων αυτών αποτελεί η αραβική πολιορκία της Νίκαιας το 727. Εάν και οι βυζαντινές δυνάμεις αντιμετώπισαν επιτυχώς την επίθεση, πληροφορούμαστε ότι τα αραβικά στρατεύματα προξένησαν φθορές στις αμυντικές δομές της πόλης, γεγονός που καθιστούσε απαραίτητη την ανοικοδόμηση ορισμένων τμημάτων τους. Στο πλαίσιο της ανοικοδόμησης αυτής, ο αυτοκράτορας Λέων Γ΄ ο Ίσαυρος (717-741) ανήγειρε αναθηματική επιγραφή στην πόλη, αφιερώνοντάς τη στη βυζαντινή επιτυχία.

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης αποτελεί η ανάλυση της επιγραφής αυτής συγκριτικά με άλλες πηγές της εποχής με στόχο την ανασύσταση της πολιτικής ιδεολογίας και ρητορικής του Λέοντος Γ΄, όπως αποτυπώνεται στο κείμενο της επιγραφής. Μερικά σημεία στα οποία θα δώσουμε έμφαση είναι τα εξής: (α) Θα συγκρίνουμε τις διαφορετικές ερευνητικές προσεγγίσεις σχετικά με τη χρονολόγηση της επιγραφής. (β) Θα αποδώσουμε τη φράση *θεικῆ βοηθεία* ως αφιέρωση του Λέοντος Γ΄ στη θεία Πρόνοια. Αφού υποστηρίξουμε την ερμηνεία αυτή, θα επιχειρηματολογήσουμε ότι ο Λέων Γ΄ επικαλέστηκε τη χριστιανική παράδοση –σύμφωνα με την οποία η ευσέβεια του αυτοκράτορα φέρει τη νίκη στο πεδίο της μάχης– για την προώθηση των πολιτικών του επιδιώξεων. (γ) Θα μελετήσουμε τις αντιδράσεις στην αυτοκρατορική ρητορική και θα τις εντάξουμε στο κατάλληλο πλαίσιο μέσα στην περίοδο της Εικονομαχίας. (δ) Θα εξετάσουμε εάν η αναφορά στην *ἀνακαίνισιν* της πόλης σχετίζεται με τις αυτοκρατορικές φιλοδοξίες για την πολιτική ανόρθωσή της αυτοκρατορίας. (ε) Θα επισημάνουμε τη χρήση του νεόδμητου κτηρίου που συνόδευε την επιγραφή ως μέσο διατήρησης της μνήμης της αυτοκρατορικής επιτυχίας και οπτικοποίησης του μηνύματος του κειμένου.

THE VICTORY ON THE BATTLEFIELD AS THE VALIDATION OF IMPERIAL POLICY: THE CASE OF LEO III ISAURUS' (717-741) INSCRIPTION IN NICAEA

In the summer of 727, an Arab expeditionary force laid siege to the city of Nicaea in Bithynia. After its retreat, the Byzantine emperor Leo III Isaurus (717-741) rebuilt the city and devoted a votive inscription in commemoration of the Byzantine victory. The aim of this study is to highlight the imperial ideology that is attested to this inscription with an emphasis on: (a) the chronology of the inscription, (b) the relationship between the Emperor and the Divine as a propaganda tool, (c) the opposition in this rhetoric, (d) the concept of *renovatio imperii*, and (e) the construction of buildings as the visualization of propaganda.

**Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ ΣΚΥΡΟΥ:
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΣΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ**

Σε ένα από τα υψηλότερα σημεία της Χώρας της Σκύρου κοντά στη μονή του Αγίου Γεωργίου, ανάμεσα στα σοκάκια του νησιού, βρίσκεται ο κατάλευκος ασβεστωμένος ναός της Αγίας Τριάδας Σκύρου, που χρονολογείται στον 17ο αιώνα. Η χρονολόγηση γίνεται βάσει επιγραφής στο εσωτερικό του ναού στην οποία διακρίνονται μόνο το όνομα του αγιογράφου Μιχαήλ και κάποιες γενικές πληροφορίες για τη χρονολόγηση, δηλ. ο μήνας και η ημερομηνία (Σεπτέμβριος 25) αλλά όχι το ακριβές έτος χρονολόγησης, παρά μόνο τα δύο πρώτα γράμματα: “δηὰ χειρός [...]μου Μιχαήλ ἀγιογράφου [ἐ]ν ἔτη ,αχ[...] (=16...) μηνὶ Σεπτεμβρίου κε’)”.

Ο ναός ανήκει στον τύπο των μονόχωρων με τρούλο ναών και με τυφλά τόξα στους πλευρικούς τοίχους. Πρόκειται για μία σπάνια παραλλαγή ενός συνηθισμένου αρχιτεκτονικού τύπου, στον οποίο εντάσσονται αρκετές ακόμη από τις εκκλησίες της Χώρας. Χαρακτηριστική είναι η τετράγωνη κάτοψη του κτιρίου και ο χαμηλός και μεγάλων διαστάσεων τρούλος που καλύπτει όλο το πλάτος της εκκλησίας και στηρίζεται σε τόξα ανατολικά και δυτικά, ενώ βόρεια και νότια ακουμπά στους τοίχους της εκκλησίας σχηματίζοντας τυφλά αψιδώματα. Ιδιόμορφη είναι και η διαμόρφωση του ιερού βήματος καθώς και η όψη του ναού από τα ανατολικά, γιατί δεν διαμορφώνεται εξωτερικά η τριμερής διάταξη του ιερού με πρόθεση και διακονικό, αλλά μόνο με μία μεγάλων διαστάσεων αψίδα που καλύπτει όλο το πλάτος του, στους τοίχους της οποίας διαγράφονται εσωτερικά δύο μικρές ορθογώνιες κόγχες βόρεια και μία μικρότερη τρίτη νότια, που καλύπτουν τις λειτουργικές ανάγκες της πρόθεσης και του διακονικού αντίστοιχα.

Το εντυπωσιακότερο ωστόσο στοιχείο του μικρού ναού της Σκύρου είναι οι σωζόμενες σε αρκετά καλή κατάσταση τοιχογραφίες του. Αξιοπρόσεκτη είναι η πολύ εκτεταμένη απεικόνιση της Ουράνιας Λειτουργίας στη δεύτερη ζώνη εικονογράφησης κάτω από το μετάλλιο του τρούλου με την προτομή του Παντοκράτορα, η οποία σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

Η επιλογή μιας εκτεταμένης απεικόνισης της Ουράνιας Λειτουργίας με

αγγέλους στον αφιερωμένο στην αγία Τριάδα ναό κι η απεικόνιση αγγέλων σε διάφορες παραστάσεις της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, μπορεί να οφείλεται και σε επιλογή του αγιογράφου Μιχαήλ, που φέρει το όνομα ενός από τους αρχαγγέλους.

Επιπρόσθετα, η συνηθέστερη απεικόνιση της αγίας Τριάδας στην οποία είναι αφιερωμένος ο ναός, με την παράθεση γεύματος από τον Αβραάμ προς τους τρεις αγγέλους, σώζεται ως φορητή εικόνα στο ναό. Ο συσχετισμός αυτός ενισχύεται και από την απεικόνιση της θυσίας του Αβραάμ κάτω από τη ζώνη με την Ουράνια Λειτουργία, τοποθέτηση πολύ ασυνήθιστη για την παράσταση αυτή. Δεν πρόκειται για τη μόνη παράσταση της Παλαιάς Διαθήκης που απεικονίζεται σε αυτή τη ζώνη. Παρόμοια και στην απεικόνιση των Τριών Παίδων στην κάμινο, η οποία τοποθετείται σε αντίστοιχο σημείο στον ναό, απεικονίζεται και πάλι η σωτήρια επέμβαση του αγγέλου, ενώ η παράσταση του Ευαγγελισμού τοποθετείται επίσης, ως συνήθως, σε περίοπτο σημείο. Τέλος, λόγω της έλλειψης νάρθηκα στον ναό, μετατοπίστηκε και η εκτεταμένη εικονογράφηση της Δευτέρας Παρουσίας στη βόρεια πλευρά του ναού, προσδίδοντας εσχατολογικό περιεχόμενο στις προηγούμενες παραστάσεις. Ο κατάμεστος από τοιχογραφίες ναός αποτελεί κατά συνέπεια ένα αξιόλογο παράδειγμα μεταβυζαντινής ζωγραφικής, που εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την τέχνη αυτής της εποχής με πολλές εικονογραφικές ιδιαιτερότητες.

THE CHURCH OF THE HOLY TRINITY OF SKYROS: OBSERVATIONS ON THE ARCHITECTURE AND THE ICONOGRAPHIC PROGRAMME OF THE CHURCH

The church of the Holy Trinity of Skyros, at the top of capital of Skyros, dates from the 17th century according to an inscription in its interior, also mentioning the name of the painter, Michael. The cubic form of the church as well as the big, but not very high dome are typical for the Greek islands of this era. Its paintings are very impressive. The Divine Liturgy with a large number of angels on the drum of the dome reminds us of the most common iconography of the Holy Trinity, consisting of angels, to which the church was dedicated.

Η ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΤΣΑΚΩΝΙΑΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Τα χριστιανικά μοναστήρια κατά τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας γνώρισαν αξιοσημείωτη αντοχή μέσα στο χρόνο. Η εντυπωσιακή, κάποιες φορές αποτελεσματικότητα με την οποία τα χριστιανικά ιδρύματα συνδιαλέγονταν με την κρατούσα τάξη και η κατά τα φαινόμενα αξιόλογη, όχι πάντα, οικονομική επιφάνειά τους δημιουργεί την αίσθηση, όπως έχει παρατηρηθεί, ότι αποτελούσαν μια οιονεί τοπική ελίτ των οθωμανικών επαρχιών καθώς λειτουργούσαν και ως όργανα ελέγχου των χριστιανών υπηκόων. Στην πραγματικότητα όμως τα μοναστήρια επιδείκνυαν μια επιφανειακή νομιμοφροσύνη, καθώς προσφέροντας ενίοτε και υπηρεσίες στο οθωμανικό κράτος ταυτόχρονα υπέθαλπαν και ενέργειες ενάντιον της οθωμανικής κυριαρχίας. Η κοινή θρησκευτική πίστη επέτρεπε στα μοναστήρια να διεκδικήσουν και να επιτύχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις τοπικές κοινωνίες, ενώ δεσμοί αλληλεξάρτησης αναπτύσσονταν ανάμεσα σε αυτά και τον χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής τους.

Η βραχύχρονη περίοδος της Β΄ βενετικής κυριαρχίας (1685-1715) της Πελοποννήσου ευνόησε την πνευματική ζωή, το εμπόριο και την παιδεία, κάτι το οποίο δικαιολογεί εν μέρει το πως αυτή η απόκρημνη γωνιά της αρκαδικής γης, η Τσακωνιά, παρουσιάζει αυξημένο στατιστικά αριθμό μονών σε σχέση με τις άλλες επαρχίες της Πελοποννήσου αν και διέθετε μικρότερα αποθέματα κτηματικής περιουσίας.

Από τον 16ο αιώνα έως και τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821 στην κακοτράχαλη Τσακωνιά οι χωρικοί δεν ήταν μόνοι στις αγωνίες και τις έγνοιές τους. Τα περικόλιστα μοναστήρια της εξετάζονται στην παρούσα ανακοίνωση αφενός στις όψεις εκείνες του βίου τους, όπου η θρησκευτικότητα δεν αγγίζει μόνο τη σφαίρα της ανάγκης επίκλησης του θείου για προστασία αλλά μετατρέπει το επισφαλές εξωτερικό των τειχών τους σε ασφαλές εσωτερικό καταφύγιο και εστία αντίστασης. «Πέντε άνθρωποι θα μπορούσαν να εμποδίσουν την όποια εισβολή πέντε χιλιάδων» σημειώνεται για την οχυρότητα του «κάστρου του βράχου», όπως αποκαλείται από τους ντόπιους η μονή της Παναγιάς της Έλωνας που χρησιμοποιήθηκε

κατά καιρούς ως αποθήκη πυρομαχικών και καταφύγιο των κατοίκων της περιοχής.

THE FORTIFICATION OF MONASTERIES IN TSAKONIA, ARCADIA

From the 16th century until the War of Greek Independence, 1821, in the rugged Tsakonia, the villagers were not alone in their anxieties and concerns. The military role of monasteries in Tsakonia their walls and their naturally fortified location are described in long accounts of military events against internal and external enemies.

Η ΚΛΕΙΣΩΡΕΙΑ ΡΕΝΤΙΝΗΣ-ΣΤΕΦΑΝΗΝΩΝ: ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ

Η κλεισώρεια –δηλαδή κλεισούρα– της περιοχής της Ρεντίνας-Στεφανη-
νών χαρακτηρίζεται από το φυσικό εμπόδιο, που ορθώνουν οι ορει-
νοί όγκοι του συστήματος Βερτίσκου-Κερδυλλίων και του Στρατωνικού
όρους, καθώς και από ένα κύριο πέρασμα, αυτό της Ρεντίνας και ένα δευ-
τερεύον, αυτό της στενωπού του Σκεπαστού.

Οι δύο οδοί διέλευσης είναι οι εξής:

1η οδός: Εγνατία στο τμήμα της Αμφίπολης – Βρασών, Ρεντίνα, Απολ-
λωνία (κάτω από τη λίμνη), Θεσσαλονίκη

2η οδός: έχει αφετηρία στις Σέρρες, στενωπός Σκεπαστού, Μαυρούδα,
Σοχός, Λαγκαδάς, Λητή, Θεσσαλονίκη

Οι δύο αυτές κύριες οδοί συνδέονται με μια κάθετη διακλάδωση: Σκε-
παστό, λίμνη Λάτζιας, Αρέθουσα, Ρεντίνα.

Η γραμμή άμυνας στην περιοχή της Ρεντίνης εντάσσεται σε ένα σύστη-
μα αλληλοδιάδοχων γραμμών αμυντικής θωράκισης της Θεσσαλονίκης και
διασφάλισης των συγκοινωνιών. Η προτελευταία γραμμή άμυνας στο σύ-
στημα αυτό, ήταν αυτή των Στενών της Λητής, πριν προσεγγίσει ο εχθρός
τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Έτσι, εμποδιζόταν η πρόσβαση στο λεκανοπέ-
διο των λιμνών του Λαγκαδά, που ήταν περιοχή στρατηγικής σημασίας για
όποιον το κατείχε.

Το κάστρο της Ρεντίνας αποτελεί ένα εξαιρετικά αντιπροσωπευτικό
παράδειγμα βυζαντινού οχυρωμένου οικισμού, που επιπλέον εντάσσεται
αρμονικά σε φυσικό τοπίο ιδιαίτερου κάλλους. Ο οικισμός ιδρύεται στους
όψιμους ρωμαϊκούς χρόνους, βιώνει δύο μεγάλες περιόδους ακμής, στον
10ο και τον 14ο αιώνα, μέχρι την οριστική εγκατάλειψή του στα πρώτα
χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ο χαρακτήρας του οχυρού πολιτισματος, επι-
φορτισμένου με τον έλεγχο της στρατηγικής σημασίας θέσης των Στενών
εντείνεται στην παλαιολόγια περίοδο, με εκτενή αναδόμηση του περιβά-
λου και δημιουργία ελεύθερου από οικοδομήματα χώρου ακρόπολης, με
ακρόπυργο στο ανατολικό άκρο.

Η ίδρυση κάστρων και η φρούρηση των κλεισωρειών, εντάσσονται στη διαδικασία της *γραιοκώσεως* βάσει συμφωνιών της αυτοκρατορίας με τους νεήλυδες, οι οποίοι και επανδρώνουν τα κάστρα αυτά ως φοιδαράτοι, κατά τον 8ο αιώνα. Τότε πρέπει να κτίστηκε το κάστρο των Στεφανηνών. Από τα οικοδομικά κατάλοιπα που σώζονται, διαπιστώνουμε ότι εντός του κάστρου διαμορφώνονταν μικροί, ορθογώνιοι ή τετράγωνοι χώροι, γεγονός που τεκμηριώνει τον στρατιωτικό, δημόσιο χαρακτήρα του.

Το κάστρο της Μαυρούδας χτίστηκε στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Ο περίβολός του, μήκους 300 μ. περίπου, σώζεται σε ερειπιώδη μορφή. Στη βορειοανατολική γωνία του εντοπίζεται δεξαμενή. Λόγω της περιοπτης θέσης του, ελέγχει το οροπέδιο των Βρωμολιμνών και κυρίως την οδό Σερρών-Νιγρίτης – Σοχού-Θεσσαλονίκης, που διέρχεται δίπλα από τους νότιους πρόποδες του. Ο μεμονωμένος πύργος του Σκεπαστού πρέπει να αποτελούσε βιγλατωρία του κάστρου, με το οποίο διαθέτει οπτική επαφή.

Τα οχυρώματα που περιβάλλουν οδούς κλεισωρειών, δεν έχουν απλώς αμυντικό ρόλο, αλλά και τελωνειακό χαρακτήρα ελέγχου τόσο του εμπορίου όσο και των μετακινήσεων πληθυσμών και ποιμνίων.

Κατά την ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο, ιδρύθηκαν σε τακτά διαστήματα έξι έως δέκα ρωμαϊκών μιλίων (περίπου 9-15 χλμ.), σταθμοί *άλλαγής (mutationes)* της *δημοσίας ἵππου*. Αυτοί ήταν χτισμένοι σε εξάρματα του εδάφους, ώστε να υπάρχει καλύτερη εποπτεία του χώρου και οχυρώνονταν με ισχυρό αμυντικό περίβολο.

Το *mutatio* στην θέση «Καλέδες» Ασπροβάλτας συνδύαζε φυσική και τεχνητή οχύρωση, κινστέρνα και εποπτεία του παραλιακού πεδίου, καθώς και δυνατότητα ταχείας διαφυγής στο παρακείμενο δασωμένο όρος.

Ο χαρακτήρας ελέγχου του εμπορίου και των μετακινήσεων των πληθυσμών στα Στενά, επανέρχεται στην περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης.

THE MOUNTAIN PASS OF RENTINA-STEFANINA: DEFENSIVE ORGANIZATION THROUGHOUT TIME

The mountain pass of Rentina-Stefanina is characterized by the mountains of the Vertiskos – Kerdylia formation and the rise of Mount Stratonikon and also by the main passage of Rentina and the secondary of Skepasto. It was of strategic importance and its role was vital in defending Macedonian Temp. The guarding of similar passages and the founding of new castles constitute a public military project. The barricades play a defensive role and also control the commerce and check the movement of population and herds of animals.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ
KONSTANTINOS PARAMICHALOPOULOS

**ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ:
ΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΑΓΙΩΝ ΚΑΙ ΙΑΠΩΝΙΚΩΝ ΘΕΟΤΗΤΩΝ ΣΤΙΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΛΑΪΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ**

Οι ομοιότητες στρατιωτικής / πολεμικής φύσεως κατά την αναπαράσταση ιερών μορφών στις τέχνες δύο φαινομενικώς ασύνδετων πολιτισμών, του βυζαντινού και του ιαπωνικού, αποτελούν το θέμα της ανακοίνωσης, η οποία όμως δεν σκοπεύει να υποστηρίξει καμία άμεση συνάντηση μεταξύ των δύο πολιτισμών, εξ ου και οι «βίοι παράλληλοι» του τίτλου. Υπάρχει ίσως κάποια έμμεση επιρροή, δεδομένου ότι ο Μέγας Αλέξανδρος και η ελληνιστική τέχνη χάρισαν στον βουδισμό την πρώτη απεικόνιση του Βούδα στην Ινδία που, μέσω της θρησκείας, επεκτάθηκε και στην ιαπωνική τέχνη, από την ιερατική έως τις πιο λαϊκές εκδοχές της.

Υπάρχει όμως και ένας ακόμη στόχος: να παρουσιαστούν επιρροές της εικονογραφίας των δύο πολιτισμών στα τέχνηρα της σύγχρονης τέχνης και της λαϊκής / ποπ κουλτούρας. Η βυζαντινή τέχνη βρήκε αναπαραστάσεων στρατιωτικών αγίων: τους στρατιωτικούς αγίους που απεικονίζονται στη μονή Φιλανθρωπηνών των Ιωαννίνων μέχρι τους αγίους του Κόντογλου. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στην ιαπωνική τέχνη, εντός και εκτός ναών: από τους φύλακες Νιο στις εισόδους βουδιστικών ναών μέχρι το Suikoden, τα *manga* και τα *anime*. Είναι σύνηθες φαινόμενο η έκπληξη ως πρώτη αντίδραση όταν κανείς αντικρίζει για πρώτη φορά ένα ζεύγος Νιο, τα αγάλματα-φύλακες των εισόδων των μεγάλων βουδιστικών ναών στην Ιαπωνία. Με τους γυμνούς τους άνω κορμούς να σφύζουν από εντονότατα γραμμωμένους μύες, την λυσσαλέα τους όψη και τα όπλα που συνήθως κραδαίνουν προβάλλουν, λόγω της αποτροπαϊκής λειτουργίας τους, μια βίαη και απειλητική όψη, εντελώς αντίθετη με έννοιες που συνήθως συνδέονται με την βουδιστική θρησκεία: συμπόνια, ειρήνη, γαλήνη, μη-βία. Φέρνουν όμως στο νου και αντίστοιχες αποτροπαϊκές μορφές της ελληνικής τέχνης, τα αρχαϊκά γοργόνεια των ασπίδων, των χάλκινων σκευών αλλά και γλυπτικών συμπλεγμάτων όπως του αετώματος του ναού της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα. Με τον ίδιο τρόπο που το Γοργόνειο της Κέρκυρας υποθέτουμε πως είχε

σκοπό την αποτροπή προσβολής και βεβήλωσης του ναού από κακεπίβουλα πνεύματα, κατά παρόμοιο τρόπο λειτουργούν και οι φύλακες Νιο, όπως είναι τοποθετημένοι στις εξωτερικές πλευρές των ιαπωνικών ναών.

Από την άλλη υπάρχει και η περίπτωση του Suikoden (στα κινέζικα *Shuihu Zhuan*, βλ. I. Klompmakers, *Of Brigands and Bravery: Kuniyoshi's Heroes of the Suikoden*, Amsterdam: Hotei Publishing, 2003), μιας συλλογής από δημώδεις ιστορίες για λαϊκούς ήρωες και ιερές μορφές που πολεμούσαν ληστές, τέρατα και δαίμονες. Αξιοσημείωτες είναι οι συμπτώσεις, στιλιστικές και έως ένα σημείο και θεματικές, του Suikoden με αντίστοιχα ελληνικά παραδείγματα, όπως τα δημοτικά τραγούδια για τον Διγενή Ακρίτα.

Υπάρχει πλήθος συμπτώσεων και συμπαραδηλώσεων μεταξύ της εικονολογίας των γλυπτικών αυτών ζευγών στις εισόδους βουδιστικών ναών καθώς και των πιο λαϊκών απεικονίσεων ηρώων και ιερών μορφών του ιαπωνικού πολιτισμού με την ελληνική τέχνη και ιδίως με την βυζαντινή. Υπάρχουν επιπλέον και επιρροές αυτών των βυζαντινών και μεταβυζαντινών προτύπων καθώς και των αντίστοιχων ιαπωνικών παραδειγμάτων στην τέχνη και στην λαϊκή κουλτούρα της Ελλάδας και της Ιαπωνίας – συχνά με μια υβριδική μορφή, ιδίως στην ελληνική περίπτωση– καθιστώντας αυτές τις παραδόσεις ακόμη έγκυρες και ζώσες.

PARALLEL LIVES: THE DEPICTIONS OF MILITARY BYZANTINE SAINTS AND OF JAPANESE DEITIES IN THE ARTS AND IN POP CULTURE

This presentation examines the similarities of military/warlike themes in the depiction of sacred figures in the arts of two seemingly unrelated cultures, the Byzantine and the Japanese. It does not intend to argue for any direct encounter between the two cultures –hence the title “Parallel Lives”. There is perhaps some indirect influence, given that Alexander the Great and Hellenistic art gave Buddhism its first depiction of the Buddha in India, which afterwards influenced Japanese art.

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΣΤΗΝ ΤΟΥΜΠΑ ΚΙΛΚΙΣ

Ο Νικόλαος Γιακουμής είναι ένας από τους λιγότερο γνωστούς ζωγράφους των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα, αθησαύριστος στο μνημειακό έργο των Μανόλη Χατζηδάκη και Ευγενίας Δρακοπούλου για τους Έλληνες Ζωγράφους στους μετά την Άλωση χρόνους.

Τα σωζόμενα τεκμήρια για τη ζωή και τη δραστηριότητά του τον αναφέρουν ως πατέρα του Ιακώβου Νικολάου Γιακουμή «Μελενικλή», αγιογράφου που δραστηριοποιήθηκε στην περιοχή της νότιας Βουλγαρίας και της ανατολικής Μακεδονίας στα μέσα και στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, καθώς και ως αξιωματούχο της μητρόπολης Μελενίκου, στις οποίες την ιεραρχία κατείχε το αξίωμα του λαμπαδάριου. Ο Νικόλαος Γιακουμής, βιβλιόφιλος, όπως δηλώνει η αναγραφή του ονόματός του σε καταλόγους συνδρομητών για έντυπα του 1836 και 1839, είχε ενδιαφέροντα τόσο θεολογικά όσο και καθεαυτό φιλολογικά. Είναι ενδιαφέρον ότι, με τις δύο αυτές ιδιότητες, δεν εγκατέλειψε ποτέ την τέχνη του, καθώς το επαγγελματικό προσωνύμιο του «ζωγράφου» απαντάται σταθερά σε όλες τις, ελάχιστες, γνωστές δημόσιες αναφορές του.

Πρόσφατα σχετικά, στον ζωγράφο αποδόθηκε η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα από τον ναό του Αγίου Νικολάου του Θαυματουργού στο Μελένικο, η οποία χρονολογείται στο 1823. Στην καλλιγραφημένη και συντετμημένη υπογραφή στο κάτω αριστερό μέρος της εικόνας μπορεί να διαβαστεί το όνομα Νικόλαος.

Έργα του Νικολάου Γιακουμή εντοπίστηκαν πριν λίγα χρόνια στον ναό του Αγίου Αθανασίου στην Τούμπα Κιλκίς. Πρόκειται συγκεκριμένα για δύο θύρες τέμπλου με τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ και ένα βημόθυρο, τα οποία φυλάσσονται στη συλλογή του ναού και είναι τα μοναδικά μέχρι σήμερα γνωστά έργα του στον ελλαδικό χώρο. Η θύρα Διακονικού με τον Γαβριήλ υπογράφεται από τον ζωγράφο ως «Νικόλαος Γιακομί» και χρονολογείται από επιγραφή στο 1816. Στη θύρα της Πρόθεσης, ωστόσο, υπάρχει μόνον η χρονολογία 1816, μέσα σε περίτεχνα καλλιγραφημένα

γραμματικά θέματα. Το βημόθυρο δεν φέρει καμία επιγραφή, με τεχνοτροπικά κριτήρια, όμως, μπορεί να αποδοθεί στον Γιακουμή.

Παραβάλλοντας τους χαρακτήρες των γραμμάτων στα τέσσερα αυτά έργα γίνεται φανερό ότι αυτόγραφη υπογραφή του είναι μόνον αυτή στη θύρα με τον Γαβριήλ. Είναι ενδιαφέρον ότι πρόκειται για ανορθόγραφη επιγραφή, στοιχείο που, συνδυαζόμενο με την συνδρομή του στην *Ελληνική Πρακτική Γραμματική* του Δ. Καλαμβακίδη (1839), φανερώνει αφενός την ελλιπή του παιδεία, αφετέρου την προσπάθειά του να γράφει ορθογραφημένα.

Η παρουσία του ζωγράφου στο Κιλκίς είναι, ακόμη, δυσερμήνευτη. Θα μπορούσε να οφείλεται σε καταγωγή του από την ευρύτερη περιοχή, στην τεχνική του αρτιότητα, αλλά και στη σχέση του με τους πολυταξιδεμένους και παραγωγικούς Κολακιώτες ζωγράφους που οκτώ χρόνια νωρίτερα αγιογράφησαν τις δεσποτικές εικόνες του ναού της Τούμπας.

THE PAINTER NIKOLAOS GIAKOURMIS IN THE CHURCH OF HAGIOS ATHANASIOS IN TOUMBA, KILKIS

Nikolaos Giakoumis is an almost unknown painter who lived in the first decades of the 19th century. Written sources refer to him as the father of the painter Iakovos Nikolaos Giakoumis ‘Meleniklis’ (mid - second half of the 19th century), as well as “lampadarios” in the Holy Bishopric of Melenikos. Until recently, his surviving works were limited to an icon with Christ Pantokrator at the church of Hagios Nikolaos the Wonderworker in Meleniko, dated to 1823.

In this paper we present the works of his which are found in the church of Hagios Athanasios in Toumba, Kilkis. These are fine works, which are dated to 1816 and reveal an interesting and talented painter.

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΣΤΙΣ ΜΗΛΙΕΣ ΤΟΥ ΠΗΛΙΟΥ

Σε απόσταση 28 χλμ. ανατολικά του Βόλου σε υψόμετρο 250-400 μ. στις δυτικές πλαγιές του Πηλίου βρίσκονται οι Μηλιές, ορεινό χωριό, πατρίδα των ονομαστών δασκάλων τού Γένους, Γρηγορίου Κωνσταντά, Ανθιμου Γαζή και Δανιήλ Φιλιππίδη, οι οποίοι στα χρόνια της Τουρκοκρατίας έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική, πολιτική και πνευματική ζωή του Πηλίου. Στην ανατολική πλευρά της πλατείας στο κέντρο του οικισμού βρίσκεται ο ναός των Ταξιαρχών, κτίσμα του 1741. Είναι τρίκλιτη, θολωτή βασιλική με ανοικτή στοά κατά την νότια και δυτική πλευρά και παρεκκλήσιο κατά το ανατολικό τμήμα της στοάς, αφιερωμένο στους αγίους Χαράλαμφο και Ματρώνα. Μεταγενέστερα η δυτική στοά και τμήμα της νότιας έκλεισαν για την δημιουργία νάρθηκα. Έχει γενικές εξωτερικές διαστάσεις 22,30×14,60 μ., ενώ μόνον ο κυρίως ναός και το ιερό 16,90×11,60 μ. Ο ναός είναι δυσπόστατος και τιμώνται σ' αυτόν εκτός των Ταξιαρχών και οι άγιοι Πάντες με αφιέρωση του νότιου τμήματος του ιερού.

Ο ναός χωρίζεται σε τρία κλίτη δια δύο εκ τεσσάρων κίωνων κιονοστοιχιών. Το ακραίο ζεύγος στηριγμάτων προς τα ανατολικά πίσω από το τέμπλο είναι πεσσοί. Οι κίονες και οι πεσσοί ενώνονται μεταξύ τους και με τους απέναντι τοίχους με τόξα πλάτους 60 εκατοστών. Με τα τόξα η ανωδομή χωρίζεται σε καθένα από τα πλάγια κλίτη σε έξι διαμερίσματα συμπεριλαμβανομένων και αυτών του ιερού. Το κεντρικό κλίτος και το βήμα καλύπτονται με διαμήκη ημικύλινδρο που ενισχύεται με πέντε σφενδόνια ενώ όλα τα πλάγια διαμερίσματα με τυφλούς ημισφαιρικούς θόλους. Ενιαία δίριχτη στέγη με μερικώς λοξές αποτμήσεις στις στενές πλευρές καλύπτει τον ναό ενώ ανεξάρτητες χαμηλότερες στέγες καλύπτουν την αυίδα του ιερού και τις μεταγενέστερες προσθήκες.

Το μνημείο, έργο των Μαστροπανταζή και Μαστροθοδωρή όπως αναφέρεται στην σχετική εγχάρακτη επιγραφή εντοιχισμένη στον δυτικό τοίχο του ναού, με την εξωτερική του εμφάνιση αποτελεί τυπικό δείγμα ναών της όψιμης Τουρκοκρατίας. Είναι ένας βαρύς, συμπαγής και αδιάθρωτος όγκος. Τα μορφολογικά στοιχεία του μνημείου εξωτερικώς είναι λιγοστά.

Πρόκειται για τα επτά, τυφλά, αβαθή αψιδώματα της αψίδας του ιερού, τις μικρές κόγχες στη δυτική όψη, την κόγχη άνωθεν του υπερθύρου της νότιας εισόδου και την στοά στην νότια πλευρά με τη χαμηλότερη στέγαση που ελαφρύνει τον βαρύ όγκο του ναού. Σε αντίθεση με την αδιάθροη εξωτερική εμφάνιση, το εσωτερικό του ναού των Ταξιαρχών είναι εντυπωσιακό. Οι ημικυλινδρικοί θόλοι, τα φουρνικά, τα τόξα, οι κίονες, τα ξυλόγλυπτα, το τέμπλο, ο άμβωνας, ο δεσποτικός θρόνος και ο τοιχογραφικός διάκοσμος του 1774 συνθέτουν ένα σύνολο εξαιρετικού μορφολογικού ενδιαφέροντος.

Τυπολογικά ο ναός ανήκει στις τρίκλιτες, θολοσκεπείς βασιλικές. Ο τύπος διαδόθηκε κατά τους 18ο και 19ο αιώνες στον ελλαδικό χώρο σε λίγα σχετικά παραδείγματα σε σχέση με εκείνα του τύπου της τρίκλιτης ξυλόστεγης. Ιδιαίτερος στον χώρο της κεντρικής Ελλάδας τρίκλιτες, θολωτές βασιλικές απαντούν κυρίως κατά τον 19ο αιώνα. Στο Πήλιο εμφανίσθηκαν θολοσκεπείς βασιλικές ενωρίτερα, στο διάστημα από το 1741 έως το 1874. Είναι φανερή η πρόθεση δημιουργίας ενός έργου με ποιότητα από σεβασμό στην παράδοση. Έγινε επιτυχημένη προσπάθεια για υψηλό αισθητικό αποτέλεσμα στο εσωτερικό με την σύνθετη θολοδομία και ταυτόχρονα εξυπηρέτηση λειτουργικών αναγκών με την αυξημένη χωρητικότητα.

THE CHURCH OF THE TAXIARCHES AT MILIES OF MOUNTAIN PELION

The church of the Taxiarches, built in 1741, is located at Milies, a small village in the mountainous area of Pelion. It belongs typologically to the type of three-aisled, vaulted basilicas that appeared in Pelion between 1741 and 1874. The same type appeared later in the rest of Greece. The central aisle and the holy bema are covered with a longitudinal semi-cylinder. The side compartments are covered with six domical vaults every side. The outside view of the monument is a solid structure, but the inside is impressive with the complex vaulting, the wall-paintings dated 1774, the wood-carved decoration of the iconostasis, the pulpit and the despotic throne.

ΠΕΡΙ ΚΤΗΤΟΡΟΣ ΤΟΥ ΗΜΙΤΕΛΟΥΣ ΝΑΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΜΑΝΤΟΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΚΥΠΡΟΥ

Ένας ναός αφιερωμένος στον Άγιο Μάμαντα, που οικοδομήθηκε τον 16ο αιώνα, βρίσκεται στο χωριό Άγιος Σωζόμενος του διαμερίσματος Λευκωσίας, όχι μακριά από την πρωτεύουσα, το οποίο εδώ και πολλές δεκαετίες είναι έρημο και εγκαταλελειμμένο. Η ιστορία του χωριού ανάγεται στα βυζαντινά χρόνια και σ' αυτό τιμάται ο άγιος, του οποίου φέρει το όνομα. Το χωριό ήταν μεικτό, Ελλήνων και Τούρκων, γιατί μετά την οθωμανική κατάκτηση της Κύπρου (1570-1571) φαίνεται ότι μέρος των κατοίκων του εξισλαμίστηκε. Το χωριό αυτό έγινε θέατρο μαχών το 1964 μεταξύ των δύο κοινοτήτων, με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθεί και να βρίσκεται σήμερα κοντά στη λεγόμενη «νεκρή ζώνη».

Στον Άγιο Σωζόμενο, ανάμεσα στα ερείπια, στέκει επιβλητικός ο ημιτελής, φραγκοβυζαντινού ρυθμού ναός, ο αφιερωμένος στον Άγιο Μάμαντα. Ήδη από τον 19ο αιώνα, ο γάλλος αρχαιολόγος και ιστορικός τέχνης, Camille Enlart, στο γνωστό έργο του για τη γοτθική τέχνη στην Κύπρο, διατύπωσε την άποψη ότι ο ναός αυτός, άγνωστο γιατί και κάτω από ποιες συνθήκες δεν ολοκληρώθηκε ποτέ και πιθανότατα η οικοδόμησή του ανάγεται στον 16ο αιώνα. Επίσης, ο άγγλος έφορος αρχαιοτήτων της Κύπρου, George Jeffery, τον περασμένο αιώνα υποστήριξε ότι πρόκειται για φραγκοβυζαντινή βασιλική με τρούλο και ότι κτίστηκε ίσως τον 15ο αιώνα.

Η παρούσα ανακοίνωση, η οποία βασίζεται σε ιστορικές πηγές και σε αρχαιολογικά υλικά, στοχεύει να αποκαλύψει την ταυτότητα του κτήτορος του ναού, γιατί ανέλαβε το έργο αυτό και για ποιο λόγο ο ναός δεν ολοκληρώθηκε. Από τις πληροφορίες των πηγών μάς γίνεται γνωστό ότι το γειτονικό με τον Άγιο Σωζόμενο χωριό, Ποταμιά, ήταν σπουδαίο φέουδο, το οποίο από βασιλική ιδιοκτησία επί Φραγκοκρατίας κατέληξε από τις αρχές έως το τέλος της Βενετοκρατίας φέουδο της ισχυρής οικογένειας των Συγκλητικών, μιας από τις πιο σημαντικές, εάν όχι της σημαντικότερης κυπριακής οικογένειας κατά τον 16ο αιώνα. Τελευταίος φεουδάρχης της Ποταμιάς ήταν ο Ευγένιος Συγκλητικός, τρίτος κατά σειρά κόμης Rochas. Πρόκειται για κενό τίτλο κομητείας, που είχε αγοράσει από τη Γαληνοτάτη ο παππούς

του, ο οποίος έφερε το ίδιο όνομα και υπήρξε κτήτορας του ναού και της μονής του Αγίου Μάμαντος Μόρφου, που αποτελούσε φέουδό του.

Ο εγγονός Ευγένιος Συγκλητικός θέλησε να οικοδομήσει ναό στην Ποταμιά, που απέκτησε από τον αδελφό του με ανταλλαγή, παραχωρώντας του το φέουδο της Αλαμινού, αφιερωμένο στον Άγιο Μάμαντα, προστάτη της οικογένειάς του. Με αυτό το έργο δεν ακολουθούσε μόνο το παράδειγμα του παππού του, αλλά επιτελούσε, πιστεύω, και ένα ηθικό χρέος για την αναγκαία κατεδάφιση της μονής του Αγίου Μάμαντος στη Λευκωσία, προκειμένου να δημιουργηθεί η τάφος του προμαχώνα, που οικοδόμησε ο ίδιος και φέρει έως σήμερα το όνομα της κομητείας του. Η πληθώρα των παροίκων από το κοντινό φέουδό του, που οικοδόμησαν τον προμαχώνα Rochas κατά τα έτη 1567-1569, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν κάλλιστα στην ανοικοδόμηση του ναού στον Άγιο Σωζόμενο, που περιλαμβάνονταν στο φέουδο της Ποταμιάς.

Ο ναός εύλογα δεν ολοκληρώθηκε, αφού το 1570 οι Οθωμανοί εισέβαλαν στην Κύπρο και στις 9 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους κατέλαβαν τη Λευκωσία, ενώ ο φεουδάρχης Ευγένιος Συγκλητικός έπεσε νεκρός στον προμαχώνα Ποδοκάθαρο, τον οποίον και υπερασπιζόταν.

THE FOUNDER OF AN INCOMPLETE CHURCH, DEDICATED TO SAINT MAMAS, AT HAGIOS SOZOMENOS VILLAGE IN CYPRUS

In a deserted for several years village near Nicosia, called Hagios Sozomenos, remains incomplete a Frankish-Byzantine style church dedicated to Saint Mamas. In the past this church was dated to the 15th or 16th century. The reasons of why it was left incomplete or of any other information as regards the identity of its founder have not been so far consistently explained. Based on archival material and historical sources, the presentation attempts to shed light on the founder of the church, the reasons of his wish to build it, as well as to critically provide a contextual framework on why it has remained incomplete. The research findings point to the feudal lord of the adjacent area, named Eugenios (Zegno) Synglitico, Count of Rochas.

**«ΤΗ ΚΑΛΗ ΤΟ ΜΗΛΟΝ».
ΧΡΥΣΟ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΟΧΛΙΑΡΙΟ:
ΕΚΕΙΝΟ ΕΡΙΔΟΣ, ΤΟΥΤΟ ΕΡΩΤΟΣ**

Αρκετά είναι τα γνωστά κοχλιάρια των πρώιμων βυζαντινών χρόνων τα οποία βρίσκονται σε διάφορες συλλογές. Μοναδικό, ως προς το υλικό κατασκευής του, είναι ολόχρυσο βυζαντινό κοχλιάριο στο Μουσείο Κύκκου (Κύπρος). Το κοχλιάριο έχει μήκος 23,40 εκ. και βάρος 71,05 γρ., και η περιεκτικότητά του σε χρυσό κυμαίνεται από 89,3 έως 92,5 %.

Η πίσω όψη του λεκανιδίου του κοχλιαρίου κοσμεύεται από εσώγλυφο φύλλο άκανθας. Ο μικρός κυκλικός δίσκος που ενώνει τη λαβή με το λεκανίδιο φέρει στη μία πλευρά εγχάρακτο, εκατέρωθεν των κεραιών ισοσκελούς σταυρού, το μονόγραμμα του ονόματος «ΦΩΚΑΣ». Η συμπαγής λαβή του κοχλιαρίου αντιστοιχεί στο διπλάσιο του μήκους του λεκανιδίου, σε μία σχέση δύο προς ένα. Η λαβή διαμορφώνεται στη βάση της εξάπλευρη και ακολούθως μετατρέπεται σε κυλινδρική με σταδιακή μείωση του πάχους της με πυκνές κυκλοτερείς χαράξεις. Στο άκρο της επικάθεται φιαλόσχημη απόληξη με επίμηλο στην κορυφή. Στην πάνω πλευρά του εξάπλευρου τμήματος της λαβής απλώνεται εγχάρακτη με ένθετο νιέλο η κεφαλαιογράμματη ελληνική φράση: «ΤΗ ΚΑΛΗ ΤΟ ΜΗΛΟΝ». Βασιζόμενοι σε τεχνοτροπικά και γραφολογικά στοιχεία προτείνουμε χρονολόγηση του κοχλιαρίου στον 6ο-7ο αιώνα και συσχετίσή του με την καλούμενη ομάδα της Λαμψάκου, πόλης στον Ελλήσποντο στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης.

Η επιγραφή του κοχλιαρίου παραπέμπει στην έριδα της Ήρας, της Αθηνάς και της Αφροδίτης και στην επακόλουθη κρίση του Πάρη, που υπήρξε η αιτία του Τρωικού πολέμου. Αναφορά στην κρίση των τριών θεών εντοπίζουμε στην Ιλιάδα του Ομήρου, χωρίς όμως να γίνεται λόγος σε έπαθλο χρυσού μήλου. Μεταγενέστερα (1ος αιώνας μ.Χ.) ο Απολλόδωρος για το ίδιο συμβάν αναφέρει: «μήλον περι κάλλους». Ο Λουκιανός (2ος αιώνας μ.Χ.) γράφει: «μήλον τι πάγκαλον χρυσοῦν ὄλον», στο οποίο υπήρχε η επιγραφή: «Ἡ καλή λαβέτω». Ο Φιλόστρατος (2ος προς 3ο αιώνα μ.Χ.) τροποποιεί τη φράση: «Τὸ μῆλον λαβέ, ὧ καλή». Στη μέση βυζαντινή εποχή

σε σχόλια βυζαντινών λογίων πάνω σε αρχαιοελληνικά κείμενα η φράση θα σταθεροποιηθεί: «Τῆ καλῆ τὸ μῆλον» στα σχόλια του Αρέθα (850-944 μ.Χ.) στην Εκάβη του Ευριπίδη και στον Λουκιανό, καθώς και στα σχόλια στην τραγωδία Αλεξάνδρα του Λυκόφρονος των Ισαάκιου και Ιωάννη Τζέτζη (12ος αιώνας). Συμπερασματικά η φράση είναι δημιούργημα των βυζαντινών λογίων και έχει την καταγωγή της στον μύθο της έριδας των θεών και την κρίση του Πάρη. Το παρουσιαζόμενο χρυσό κοχλιάριο αναμφίβολα υπήρξε αντικείμενο κύρους. Δώρο ενός Φωκά με αρχαιοελληνική παιδεία, άνδρα της αριστοκρατικής βυζαντινής κοινωνίας προς την αγαπημένη του.

Αν το μήλο της έριδος ήταν αιτία ζήλιας και αντιπαράθεσης με επιστέγασμα τον αιματηρό Τρωικό πόλεμο το χρυσό κοχλιάριο του Φωκά υπήρξε στοιχείο έρωτα και αγάπης, και όπως σημειώνει και ο Φλάβιος Φιλόστρατος (160-170 – 244-249 μ.Χ.): «Ἐκεῖνο ἔριδος, τοῦτο ἔρωτος».

"TH KALH TO MHLON". BYZANTINE GOLD SPOON: EKEINO EPIΔOΣ, TOYTO EPΩTOΣ

The paper will investigate a unique, gold spoon preserved at Kykkos Museum in Cyprus. It contains 83.9-92.5% gold. Between the bowl and the handle, a small circular disc bears the monogram of the name Phocas (ΦΩΚΑC). On the handle of the spoon, we can read the phrase *TH KALH TO MHLON*. This phrase refers to the judgment of Paris. The phrase is a creation of Byzantine scholars. The spoon can be dated to the 6th-7th century and it can be placed in the so-called "Lampsacus category". The spoon was definitely a prestigious object. It was perhaps gift from a certain Phokas, a man of Byzantine aristocratic, to his beloved. The Apple of Discord caused jealousy, while the spoon of Phokas was an object of romance and love.

Η ΜΟΝΗ ΜΙΑΣ ΒΛΑΧΑΣ ΜΟΝΑΧΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο ΑΙΩΝΑ

Κάθε χρόνο, στις 6 Αυγούστου, η εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας της Καναλιώτισσας ταξιδεύει 50 χλμ. από τη μονή Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα στη Λοζάδα, ένα μικρό χωριό της Θεσσαλίας. Η εικόνα, που παραμένει εκεί για ένα μήνα, ευλαβείται από τους κατοίκους και πιστούς που ταξιδεύουν για να τιμήσουν την Παναγία. Κατά την ιστορία, η εικόνα ανήκε στη μονή της Παναγίας της Ελεούσας, γνωστή αλλιώς ως της Λυκουσάδος. Οι γραπτές πηγές μαρτυρούν ότι η μονή ιδρύθηκε στα τέλη του 13ου αιώνα από τη μοναχή Υπομονή, η οποία ήταν βλάχα στην καταγωγή και σύζυγος του Ιωάννη Α΄ Δούκα, σεβαστοκράτορα της Θεσσαλίας (1268-1289). Η μονή έπαψε να αναφέρεται σε γραπτές πηγές μετά τον 15ο αιώνα και κήκε από τους Οθωμανούς Τούρκους τον 17ο αιώνα. Η προφορική παράδοση και η τελετουργική πρακτική, όμως, συνεχίζουν να αναβιώνουν τη μνήμη της εκκλησίας, αναδεικνύοντας την επιρροή που ασκεί η ανάμνηση αυτής της μονής στον τοπικό πληθυσμό.

Ένα χρυσόβουλο που εκδόθηκε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο το 1289 αναφέρει την Υπομονή αποκλειστικά σε σχέση με το μοναστηριακό ίδρυμά της. Μετά τον θάνατο του συζύγου της, η Υπομονή ζήτησε από τον Ανδρόνικο Β΄ εγγύηση για την περιουσία της. Το χρυσόβουλο απαριθμεί χωριά, μοναστήρια, αμπέλια, λίμνες, μύλους και ζώα που αποτελούσαν μέρος των εκμεταλλεύσεων του μοναστηριού και συνέβαλαν στην οικονομική του ανεξαρτησία και σταθερότητα. Το χρυσόβουλο παρουσιάζει τα περίπλοκα μοναστικά δίκτυα της περιόδου αυτής. Εξετάζοντας τα κείμενα και τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, η έρευνα μου αποτυπώνει τους μεσαιωνικούς δρόμους που συνδέουν τα χωριά του χρυσόβουλου και τις τοποθεσίες τους, οι οποίες σκιαγράφησαν τα όρια της επιρροής της Υπομονής. Το μοναστήρι της μοναχής Υπομονής, όπως και κάποια από τα κτήματά της, σηματοδοτούσαν και καθόριζαν ορεινά μονοπάτια της Πίνδου, τα οποία χώριζαν και διέκριναν τις μεγάλες υστεροβυζαντινές δυνάμεις της Θεσσαλίας και της Ηπείρου.

Η μονή της Λυκουσάδος αποτελεί ίσως το μοναδικό παράδειγμα

βυζαντινού μοναστηριού που ιδρύθηκε από Βλάχα. Το ίδρυμα αναδεικνύει τη χρήση της γης ως εκδήλωση ισχύος και ελέγχου στην περιοχή. Το χρυσόβουλο καταγράφει έντεκα κτήματα που ανήκουν στη μονή, από τα οποία πέντε αναγνωρίζονται ως βλάχικοι οικισμοί. Η αναγνώριση των χωριών του χρυσόβουλου προσφέρει πληροφορίες για τον βλάχικο πληθυσμό στη Θεσσαλία και καθορίζει τα όρια της εξουσίας της Υπομονής και των προκατόχων της.

Η παρούσα έρευνα εξετάζει τον εναπομείναντα υλικό πολιτισμό των Βλάχων, που έχει παραμεληθεί σε μεγάλο βαθμό, παρά το γεγονός ότι η Θεσσαλία ονομάστηκε «Μεγάλη Βλαχία» κατά τον Μεσαίωνα. Ασχολούμενοι κυρίως με την κτηνοτροφία και τη μετακίνηση κοπαδιών από την οροσειρά της Πίνδου στα πεδινά, οι Βλάχοι διαδραμάτισαν σημαντικούς ρόλους στην περιοχή, τόσο οικονομικά όσο και στον σχεδιασμό στρατιωτικών εκστρατειών των βυζαντινών ηγεμόνων που προσπαθούσαν να κατευθύνουν στρατεύματα στα ορεινά περάσματα. Μελετώντας τη μονή της Λυκουσάδος και την κτήτορά της, αναδεικνύεται μια αιγιματική μορφή της βυζαντινής ιστορίας, μία Βλάχα που παντρεύτηκε μέλος ισχυρής οικογένειας ηγεμόνων. Η εν λόγω έρευνα αναδιπλώνει το πολυδιάστατο τοπίο της Θεσσαλίας και παρουσιάζει την Υπομονή και τη βλάχικη κοινότητα ως καθοριστικούς και αδιαπραγμάτευτους παράγοντες κατά τη βυζαντινή περίοδο.

A VLACH NUN AND HER 13TH-CENTURY MONASTERY

A *chrysobull* issued by Andronikos II Palaiologos in 1289 mentions the Vlach Hypomone's monastic foundation and prompts us to reconsider the architectural, ethnic, and geopolitical networks of the period. The foundation demonstrates the use of land as a manifestation of power and control over the region. I map the roads connecting the monastery and its estates as they emerge from the document. These bring forth information about the Vlach population in Thessaly, and determine the boundaries of Hypomone's power and her predecessors. The *chrysobull* sheds light on an enigmatic Byzantine figure, a Vlach woman who married into a powerful family of rulers and reconstruct the multi-layered landscape of Thessaly.

**Η ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΨΑΛΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΣΤΟ ΑΓΙΟ ΟΡΟΣ.
ΚΥΠΡΙΟΙ ΜΕΛΟΥΡΓΟΙ ΣΕ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΑ ΜΟΥΣΙΚΑ
ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ 18ου – 19ου ΑΙΩΝΑ**

Η κυπριακή ψαλτική μουσική παράδοση έζησε στιγμές δόξας και ακμής κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Οι ιστορικές όμως διεργασίες και τα δεινά που πέρασε το νησί με τις αλληπάλληλες κατακτήσεις που κατέληξαν στην Οθωμανοκρατία από το 1571, οδήγησαν σε περιόδους κάμψης, που με τη σειρά τους κατά τον 17ο και 18ο αιώνα έφεραν περίοδο καλλιτεχνικής δημιουργίας και ανάπτυξης.

Η Κύπρος μετά και την άλωση της Κωνσταντινούπολης αναδείχθηκε σε περιφερειακό μουσικό κέντρο, όπως επίσης αντίστοιχα και άλλες περιοχές που ήταν μακριά από την Κωνσταντινούπολη όπως η Κρήτη, η Σερβία κ.α. Ανέδειξε μορφές οι οποίες ήταν μουσικά άρτια καταρτισμένες και είχαν μία έντονη μελοποιητική δημιουργία, ακόμα και σε ανεπτυγμένες μορφές καλλιτεχνίες όπως ήταν η καλοφωνία και οι εξηγήσεις. Αυτό καταδεικνύει το υψηλό επίπεδο μουσικής κατάρτισης που κυριαρχούσε στο νησί, το οποίο σε συνάρτηση με τις προσλαμβάνουσες από άλλες περιοχές δημιούργησε μία τοπική ψαλτική παράδοση, η οποία αντανακλάται ακόμη σε δημιουργίες, αφού σε χειρόγραφα συναντούμε στις επικεφαλίδες τους τις φράσεις «καθώς ψάλλεται παρά των Κυπραίων» κτλ. Αυτή την παράδοση βλέπουμε να συνεχίζουν στον 18ο και 19ο αιώνα οι κύπριοι μελουργοί. Σε ένα πιο ειδικό πλαίσιο θα εξετάσουμε τις συνθέσεις αυτών των μελουργών στα αγιορειτικά μουσικά χειρόγραφα, που θα αναδείξουν και μία άλλη προοπτική, τη σχέση και τους δεσμούς που είχε η μεγαλόνησος με την Αθωνική πολιτεία, η οποία βεβαίως έχει τις ρίζες της πολύ παλιά και ήταν πολύ στενές και διαχρονικές. Συνάμα αναδεικνύει και το ότι το Άγιο Όρος αποτέλεσε σημείο όσμωσης πολλών ρευμάτων και δημιουργιών, φυλάσσει στις βιβλιοθήκες του ανεκτίμητους θησαυρούς και μεγάλο όγκο πηγαίου υλικού που παραμένει κρυμμένο και αναμένει τη σκαπάνη της επιστημονικής έρευνας για να δει το φως.

THE CHANTING ART OF CYPRUS IN MOUNT ATHOS. CYPRIOT COMPOSERS IN MOUNT ATHOS CHANT MANUSCRIPTS OF THE 18TH AND 19TH CENTURIES

The Cypriot chanting art tradition experienced moments of glory and prosperity during the late Byzantine period. But the historical processes and the sufferings that the island went through with the successive conquests that ended in the Ottoman occupation from 1571, led to periods of decline, which in turn during the 17th and 18th centuries brought a period of artistic creation and development.

In our paper we will examine the compositions of Cypriot composers in the Mount Athos musical manuscripts, which will highlight another perspective, the relationship that Cyprus had with the Athos, which of course has its roots very old and were very close and timeless.

EFTHYMIOS RIZOS • ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΡΙΖΟΣ, PRISCILLA RALLI,
DIMITRIA MALAMIDOU • ΔΗΜΗΤΡΙΑ ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ
AND LAURIANNE MARTINEZ SÈVE

**THE LATE ROMAN – EARLY BYZANTINE PHASE OF
PALAIOKASTRO NEAR TERPNI (SERRES REGION):
THE GREEK-FRENCH SURVEY
AND EXCAVATION OF 2022**

This paper presents the results of a systematic collaborative survey and excavation project on the ancient settlement of Palaiokastro near today's Terpni (Serres Region), which was launched in 2022 by the Ephorate of Antiquities of Serres and the École Française d'Athènes. The hilltop of Palaiokastro is the site of an unidentified ancient city which flourished from Iron Age down to the end of Antiquity (7th century AD). It was extensively excavated during one campaign in 1993, which revealed a large basilical building and a complex of winepresses.

This year's campaign documented a major phase of habitation in Late Antiquity, including the remains of a three-aisled Christian basilica which was located through geophysical survey and was partly uncovered by excavation. This three-aisled building, featuring sumptuous decoration with *opus sectile* pavements, was constructed over the remains of buildings from earlier periods. In another part of the site, this year's excavations started uncovering a complex of structures which probably housed artisanal activities in the last periods of the settlement's life. Within the necropolis, a sizeable vaulted chamber tomb of the Late Roman – Early Byzantine periods was excavated.

These finds compel us to reconsider the duration and intensity of the site's habitation in Late Antiquity. The ancient city of Terpni controlled a rich agricultural territory and was located next to an auriferous stream, while the archaeological finds point to flourishing viticulture, weaving industry, and metallurgy. The excavations of 1993 revealed the presence of a monumental Early Roman public building, interpreted as a civic basilica. This structure was, at some point, converted into a five-aisled basilica with *opus sectile* pavements, very similar to the Christian basilica uncovered by

the 2022 excavations. The two buildings apparently functioned as churches in the 5th-6th centuries AD. The 1993 excavations also documented the existence of a fortification wall dating from the 3rd century AD. This year's campaign also located a fortification section which can be ascribed to the 5th or 6th century.

Η ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟΥ ΤΕΡΠΝΗΣ ΣΕΡΡΩΝ. ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΓΑΛΛΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΟΥ 2022

Το 2022 ξεκίνησε συστηματικό πρόγραμμα γεωμαγνητικής διασκόπησης και ανασκαφών στον αρχαιολογικό χώρο του Παλαιοκάστρου κοντά στην Τερπνή Σερρών, όπου εντοπίζεται αταύτιστη προς το παρόν αρχαία πόλη με κατοίκηση τουλάχιστον από την εποχή του Σιδήρου ως τον 6ο-7ο αιώνα μ.Χ. Το πρόγραμμα είναι συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών και της Γαλλικής Σχολής Αθηνών. Εντοπίστηκε τρίκλιτη χριστιανική βασιλική με δάπεδο από μαρμαροθέτημα, χώροι εργαστηριακών δραστηριοτήτων και ένας θολωτός καμαροσκεπής τάφος της υστερορωμαϊκής ή πρωτοβυζαντινής εποχής. Τα πρώτα ευρήματα στοιχειοθετούν την ύπαρξη σημαντικής πρωτοβυζαντινής φάσης στην κατοίκηση του οικισμού. Η θέση δεν κατοικήθηκε κατά τις επόμενες περιόδους. Τα στοιχεία που προέκυψαν από την ανασκαφή επιτρέπουν μια νέα προσέγγιση στο μεγάλο μνημειώδες οικοδόμημα βασιλικής που είχε αποκαλυφθεί κατά τις πρώτες ανασκαφές του 1993. Το αρχικό δημόσιο κτίριο της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου φαίνεται ότι μετατράπηκε σε πεντάκλιτη χριστιανική βασιλική, η οποία παρουσιάζει στενές ομοιότητες με την τρίκλιτη που άρχισε να αποκαλύπτεται από τις φετινές εργασίες.

**ΒΟΜΠΑΡΔΑΙ ΑΙ ΜΕΓΙΣΤΑΙ ΙΣΤΟΡΗΜΕΝΕΣ
ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΚΩΣ
ΣΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΒΑΓΙΑΖΗΤ ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ**

Κατά την αγωνιώδη κάθαρση τοῦ ἔμβραδου τοῦ μεγάλου τεμένους τοῦ Διδυμοτείχου ἀπὸ τὰ συντρίμμια τῆς καταστρεπτικῆς πυρκαγιᾶς τῆς 22ας Μαρτίου 2017, ἔντονη ριπὴ ἀνέμου συνέτριψε στρώση γραπτοῦ ἐπιχρίσματος τῆς ἀκριβῶς χρονολογημένης φάσης τοῦ 1822, ὡς καὶ τῆς ἐπομένης τοῦ 1913, πού ἐπικάθετο ἐπ' αὐτῆς ἐπὶ ἀπλοῦ ἀσβεστώματος, σὲ σημεῖο ἀνατολικά τοῦ mihrab, τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ κατ' ἀντιστοιχία, ἀποκαλύπτοντας μία πολεμικὴ παράσταση, μοναδικὴ ἀπὸ κάθε ἄποψη.

Τὸ μέγα τέμενος ἀνεγείρεται κατὰ διαταγὴ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Α΄ ὁ ὁποῖος καὶ τὸ ἐγκαινιάζει κατὰ τὸν εὐλογημένο μῆνα Rebi-ül-envel τοῦ ἔτους Ἐγεΐρας 823 (= 16 Μαρτίου - 14 Ἀπριλίου 1420), ἀφιερώνοντάς το στὴ μνήμη τοῦ πατέρα του, ὅπως ἐννοοῦν τόσο ἡ παλαιοπερσικὴ ὑπόμνηση τῆς κτητορικῆς του ἐπιγραφῆς ὅσο καὶ ἡ παράδοση πού θέλει τὴν ἐπωνυμία του ὡς Βαγιαζήτ. Ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα Χατζῆ Ἰβάζ, τὸ ἐγκώμιο τοῦ ὁποῖου περιέχεται στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή στὸ ὑπέρθυρο τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρικῆς εἰσόδου του, θὰ ἀποκτήσει ὀλοκληρωμένον καὶ τὸν γλυπτὸ του διάκοσμο τὴν ἐπόμενη χρονιά.

Ὁ δραστικὸς σεισμὸς τοῦ Σεπτεμβρίου 1509 δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστο τὸ κάστρο τοῦ Διδυμοτείχου ὅπως οὔτε, ἄλλωστε, καὶ τὴν γειτονικὴ του Ἀδριανούπολη, διάδοχὴ του καθέδρα τῶν Ὀθωμανῶν, προκαλώντας, βάσει ἀδιάψευστων πλέον ἀνασκαφικῶν τεκμηρίων, τὴν κατάρρευση τῆς μνημειώδους θολωτῆς κάλυψης τοῦ περιγράμματός του, πού ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ τὸ ἔμβραδον τοῦ ἐνὸς dōnüm, μονάδας ἐμβαδομέτρησης κατὰ τι μόνον μικρότερης του στρέμματος (= 967 μ²), μὲ τὴν σύναψη τοῦ τριμεροῦς προστώου πού ἐπίσης κατέρρευσε. Πιθανόν κατὰ τὸ ἔτος 1520 καὶ μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ σουλτάνου Σελίμ Α΄ ἐδράσθηκε ἡ μοναδικὴ σὲ εὖρος κάλυψης, δρύινη, πυραμιδοειδῆς στέγη του πού ἔφθασε στὶς μέρες μας ὡς ἴδιον μνημεῖον, διόλου ἀμέτοχη καὶ αὐτὴ μεταγενεστέρων σωστικῶν ἢ μὴ ἐπεμβάσεων.

Τοῦτο εἶχε ὡς συνέπεια τὴν παραγνώριση τῶν ἄλλων μοναδικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ μνημείου πού ὄφειλε σύμφωνα μὲ τὶς προθέσεις τοῦ

κτήτορά του να είναι «άγαστόν», *έκλύοντας*, στὸν τόπο πὸν ζεύγνυε τὶς ἀρχαῖες δομὲς τοῦ διδύμου ἄστεος, ὄχι μόνον τὸν θρίαμβο τῆς μονοκρατορίας του ἀλλὰ καὶ τὴν θεία φύση τῆς γενεᾶς του, ἐγκολπώνοντας τὰ ἐπιτεύγματα τῆς μέχρι τότε ἰσλαμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ Ἀνατολή τε καὶ Δύση.

Ἐπὶ τὸ πρίσμα αὐτὸ ἡ ἀποκάλυψη μικρογραφίας πολεμικῆς παράστασης δὲν ἐκπλήσσει. Σὲ ἐπιφάνεια ἐμβαδοῦ μόλις 0,20 μ², πὸν περιγράφεται ὡς ἔμβλημα, ἀκανόνιστα ἡμιρομβοειδὲς στὸ σχῆμα, μὲ μελανὴ λεπτή ταινία, παρατάσσονται ἀντίσκηνα, ὕψους μόλις 5 ἐκ. Στὸ κάτω τμήμα ἀπεικονίζονται, ὁμοίως μικρογραφικά, τρεῖς βομπάρδες ἐπὶ τροχήλατων κιλλιβάντων, πὸν ἔχουν ἤδη πυροδοτηθεῖ, κρίνοντας ἀπὸ τὸ πορφυρὸ πὸν βάφει τὸ στόμιό τους. Πολυτελέστερο ἀντίσκηνο, κατὰ τὸ μᾶλλον τὸ αὐτοκρατορικό, κάτωθὲν τους, ὡς καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι λοφῶδες ἔξαρμα, σὲ πολὺ κακὴ ὅμως κατάσταση διατήρησης, μπορεῖ νὰ ἀπεικονίζει τὸ κάστρον τῆς πόλης, ἐπιτρέπει τὸν μὴ συσχετισμὸν τους μὲ ἀπεικόνιση πολιορκίας ἀλλὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῆς δοκιμῆς τῆς νέας πολεμικῆς μηχανῆς πὸν φιλοτεχνήθηκε, δίκην ἐνθυμήσεως, στὸ διάστημα ἀπὸ τὶς 10 ἕως τὶς 15 τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1422, ὅπως ὁ συσχετισμὸς τῆς μὲ τὶς γραπτὲς πηγὲς τῆς περιόδου ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε μὲ ἀκρίβεια. Προσγράφει δὲ στὸ μνημεῖο καὶ μίαν ἐπιπλέον ιδιότητα: αὐτὴ τῆς ἐκκλησίας, μὲ τὴν ἀρχαία σημασία τοῦ ὄρου, ξεκλειδώνοντας καὶ τὶς πρυτανεύουσες ἀρχὲς τῆς ἰσλαμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν πρώτων Ὀθωμανῶν πὸν σὺν τῷ χρόνῳ μεταλλάχθηκαν.

THE GREATEST BOMBARDS AS ILLUSTRATED MINIATURES AT THE BAYEZID MOSQUE OF DIDYMOTEICHON

On the southeast sacred wall of the Bayezid mosque, erected and inaugurated by Sultan Mehmed I in the sacred month of Rebi-ül-evvel of the Hicri year 823 (16 March – 14 April 1420) in the old capital of Didymoteichon, a depiction of a military scene was discovered on a surface of 0.20m², just like illustrated miniatures. Several tents around a campus focused on three igniting cannons (bombards). The connection between this unique scene and the written testimonies of that period allows its dating to be placed between 10 and 15 June 1422 as well as, undoubtedly, its identification.

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΣΚΡΕΚΑ • ANDROMACHI SKREKA
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ • ANGELIKI STRATI

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΥΖΕΒΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην ενορία Αγίου Θωμά ή Μουζεβίκη της Καστοριάς, μονόχωρος ξυλόστεγος ναός των μεταβυζαντινών χρόνων, φέρει τρίπλευρη αψίδα στον ανατολικό χώρο του ιερού βήματος. Οικοδομήθηκε κατά τον 16ο αιώνα, όπως πιστοποιείται τόσο από τα μορφολογικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά του όσο και από τον ζωγραφικό του διάκοσμο. Στα μέσα του 17ου αιώνα χρονολογείται ο νάρθηκας που περιβάλλει το μνημείο από τη βόρεια πλευρά του, τοιχογραφημένος τον ίδιο αιώνα.

Η συντήρηση του ζωγραφικού διακόσμου του ναού ξεκίνησε τον Μάρτιο 2022 από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων Καστοριάς και ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο 2022 στο πλαίσιο του συγχρηματοδοτούμενου προγράμματος Interreg IPA-CBC Greece-Albania (Tactical Tourism). Οι εργασίες αυτές συνέβαλαν καίρια στην εξαγωγή ουσιαστικών συμπερασμάτων που αφορούν τη χρονολόγηση, αλλά και την ταυτότητα του ίδιου του ζωγράφου.

Οι τοιχογραφίες του 16ου αιώνα καλύπτουν πλήρως τον ανατολικό και αποσπασματικά τον βόρειο τοίχο του ναού. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού βήματος εικονίζονται πάνω η Θεοτόκος με την επωνυμία *Η ΠΑΝΤΩΝ ΧΑΡΑ*, στη μεσαία ζώνη η Κοινωνία των Αποστόλων και κάτω οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Βασίλειος ο Μέγας και Αθανάσιος Αλεξανδρείας. Στο μέτωπο της αψίδας σύμφωνα και με την καθιερωμένη εικονογραφία σώζεται, σε αποσπασματική κατάσταση, η Ανάληψη, ενώ στον πλαϊνό τοίχο απεικονίζεται ο Χριστός ως Άκρα Ταπείνωση.

Οι επιφάνειες των τοίχων του ναού διαιρούνται σε τέσσερις ζώνες που περιτρέχουν το μνημείο, με τις παραστάσεις ενταγμένες σε πλαίσιο από κόκκινη ταινία. Τα θέματα του εικονογραφικού προγράμματος προέρχονται από τον λειτουργικό και αγιολογικό κύκλο, την Παλαιά Διαθήκη, το Δωδεκάορτο και τα Θαύματα του Χριστού, όπως το θαύμα του Ιωνά με το θαλάσσιο κήτος, η θυσία του Αβραάμ, το όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, η

Πεντηκοστή, τα θαύματα στην Τιβεριάδα λίμνη, η Θεραπεία του τυφλού και ο Ασπασμός Πέτρου και Παύλου. Το πρόγραμμα εμπλουτίζεται, επίσης, με μορφές αγίων, οσίων, ιεραρχών, όπως οι άγιοι Ορέστης, Κήρυκος και Ιουλίττα, Μερκούριος, Κοσμάς, Σαμωνάς, Γουρίας, Άβιβος, Φώτιος, Ανίκητος.

Από καλλιτεχνική άποψη οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου ενορίας Μουζεβίκη διακρίνονται για την ανώτερη ποιότητα της ζωγραφικής τέχνης ενός άριστου ζωγράφου των μέσων περίπου του 16ου αιώνα. Υπερέχουν για την καθαρότητα του σχεδίου, τη συνθετική ενότητα, τις σοφές χρωματικές επιλογές και κυρίως την ψυχογραφική ικανότητα που αποτυπώνεται στην ένταση των χαρακτηριστικών των προσώπων. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν ανεπιφύλακτα στην άποψη που είχε διατυπώσει, με κάποια ερωτηματικά, ο καθηγητής Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας ότι οι τοιχογραφίες της πρώτης φάσης του ναού, χρονολογημένες μεταξύ των ετών 1550-1560, είναι έργο του ζωγράφου Αντωνίου. Η δραστηριότητά του εκτείνεται αρχικά στο Άγιον Όρος, και συγκεκριμένα στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της μονής Βατοπαιδίου (1536/37), στο παλαιό καθολικό της μονής Ξενοφώντος (1544) και το παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου της μονής Αγίου Παύλου (1552-1555). Η άποψη αυτή ενισχύεται ακόμη περισσότερο με την απόδοση στον Αντώνιο της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας, ενός βημόθυρου και δύο τμημάτων επιστυλίου Μεγάλης Δέησης από τον ίδιο καστοριανό ναό. Συμπερασματικά, η καλλιτεχνική προσωπικότητα του Αντωνίου εντοπίζεται στην Καστοριά στα μέσα του 16ου αιώνα, αμέσως μετά τη θητεία του στο Άγιον Όρος.

THE WORK OF THE PAINTER ANTONIOS IN THE CHURCH OF HAGIOS GEORGIOS MOUZEVIKI IN KASTORIA

The conservation and restoration work of the wall-paintings of the church of Hagios Georgios in Mouzeviki parish, undertaken by the Ephorate of Antiquities of Kastoria within the framework of Interreg-IPA (Greece-Albania 2014-2020) programme, provided a substantial contribution to its study. It has been found that the wall-paintings that cover completely the eastern and partially the northern wall of the church, can be attributed with certainty to the famous painter Antonios and are dated between 1550 and 1560 AD. Therefore, it is the first time that Antonios's artistic personality is detected in Kastoria, after his service in Mount Athos (1536-1555), a fact that reflects the high economic and artistic level of the city during that period.

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΑ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΑ ΜΕΓΑΡΑ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

Ο ναός του Σωτήρα Χριστού στον ελαιώνα των Μεγάρων έχει από παλιά απασχολήσει την βιβλιογραφία, χωρίς να υπάρχει μια ολοκληρωμένη δημοσίευση του μνημείου, κυρίως όσον αφορά στον ζωγραφικό διάκοσμό του. Ο ναός, σταυροειδής εγγεγραμμένος, απλός τετρακίονιος, έχει χρονολογηθεί στον 12ο αιώνα, αν και κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία μπορούν να τον εντάξουν στον 13ο αιώνα, περίοδο Φραγκοκρατίας για την περιοχή.

Ο ναός ήταν κατάγραφος. Σήμερα σώζεται μέρος μόνο των τοιχογραφιών στο ιερό βήμα και στον κυρίως ναό, ορισμένες από τις οποίες διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Ίχνη τοιχογραφιών διακρίνονται και εξωτερικά στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα που έχει καταρρεύσει. Το πρόγραμμα είναι το παραδοσιακό, όπως είχε διαμορφωθεί μέχρι τον 12ο αιώνα, με έμφαση στον κύκλο του Πάθους, την απεικόνιση ολόσωμων στρατιωτικών αγίων και δύο σχετικά εκτενών βιογραφικών κύκλων: του αγίου Νικολάου και του αγίου Γεωργίου. Ιδιαίτερη θέση κατέχει επίσης στο πρόγραμμα το κόσμημα. Οι τοιχογραφίες είχαν χρονολογηθεί παλαιότερα στον 12ο αιώνα, χρονολογία που έχει πλέον εγκαταλειφθεί και γίνεται εν γένει δεκτή η απόδοσή τους στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα χωρίς όμως ιδιαίτερη ανάλυση. Είναι γεγονός ότι στο εικονογραφικό πρόγραμμα και στην εικονογραφία των παραστάσεων παρατηρούνται τόσο αρχαϊσμοί όσο και νεωτερικά στοιχεία. Παρόμοιες επισημάνσεις είναι δυνατόν να γίνουν και στην τεχνοτροπία, καθώς συνυπάρχουν στοιχεία της υστεροκομνηνίας ζωγραφικής με στοιχεία που δείχνουν την ενημέρωση του καλλιτεχνικού εργαστηρίου για τις νέες τάσεις της ζωγραφικής στα μεγάλα κέντρα που εμφανίζονται ήδη από το πρώτο μισό του 13ου αιώνα.

Με βάση εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις αλλά και κάποια από τα χαράγματα που είναι εμφανή στην επιφάνεια των τοίχων του ναού, στην ανακοίνωσή μας θα προσεγγίσουμε χρονολογικά τον ζωγραφικό διάκοσμο του μνημείου.

THE MURALS OF THE CHURCH OF CHRIST THE SAVIOR NEAR MEGARA. DATING ISSUES

Much can be found in documentary reference recording for the church of Christ the Savior in the olive grove of Megara, without there being a complete publication of the monument, mainly in terms of its painting decoration. Today, only part of the frescoes in the holy bema, the main church and the ruined narthex are preserved. The frescoes were previously dated to the 12th century, a date that has now been abandoned and their newest rendering in the third quarter of the 13th century is generally accepted, but without exhaustive analysis. We will approach chronologically the painting decoration of the monument, based on iconographic and stylistic observations as well as some of the graffiti that are visible on the surface of the walls of the church.

**Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΑ ΚΑΜΠΙΑ
ΚΑΙ Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ:
ΜΙΑ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ**

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά, παραμένει ένα αιγιματικό κτήριο. Τυπολογικά συνδέεται με τους οκταγωνικούς ναούς και θεωρείται μια απλουστευμένη μικρογραφία του καθολικού του Οσίου Λουκά. Η μοναδικότητα του κτηρίου έγκειται στη μορφή της τοιχοποιίας: εξαιρετικής δεξιοτεχνίας λαξευτή λιθοδομή. Οι λίθοι διαμορφώνουν τους εξωτερικούς τοίχους, τα τοξωτά πλαίσια ανοιγμάτων και σχεδόν το σύνολο των μορφολογικών στοιχείων στις όψεις. Σε επίπεδο κάτοψης η έλλειψη νάρθηκα αντισταθμίζεται από το δυτικό σκέλος της σταυρικής διάταξης που χαρακτηρίζει τους ναούς του τύπου. Εντούτοις, στους οκταγωνικούς ναούς ο νάρθηκας αποτελεί διακριτό χώρο της σύνθεσης, ενώ δεν λείπουν και εξωνάρθηκες ή στοές. Μοναδική εξαίρεση ο ναός των Αγίων Θεοδώρων στη μονή Βροντοχίου στον Μυστρά που απέκτησε νάρθηκα εκ των υστέρων και με τον οποίο ο Άγιος Νικόλαος έχει περισσότερα κοινά στοιχεία.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου έχει χρονολογηθεί στον 12ο αιώνα. Η άποψη αυτή έχει γίνει αποδεκτή, αν και βασίζεται σε ερμηνείες, οι οποίες δεν καλύπτουν το σύνολο των επιμέρους στοιχείων του. Μία επανεξέταση των δεδομένων του ναού οδηγούν σε μια οψιμότερη χρονολόγηση. Στην κρύπτη του σώζονται τοιχογραφίες, οι οποίες έχουν ορθά χρονολογηθεί στον προχωρημένο 13ο αιώνα. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τις, αδημοσίευτες μέχρι σήμερα, τοιχογραφίες που έχουν εντοπιστεί στον κυρίως ναό και στον χώρο του ιερού.

Σημαντικότερη, όμως, για την ερμηνεία του ναού και τη σύνδεσή του με ένα διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο είναι η αποτίμηση της μορφής της τοιχοποιίας του. Η επιμέλεια στην λάξευση του υλικού δομής και η περιορισμένη χρήση πλίνθων, ακόμη και σε τόξα, οδηγεί στο εύλογο συμπέρασμα ότι το συνεργείο που ανέλαβε την κατασκευή του ναού είχε σημαντική εμπειρία στην λιθοξοϊκή. Αυτό αποτυπώνεται και στη διαμόρφωση μορφολογικών στοιχείων, όπως γείσα και πλαίσια ανοιγμάτων ή εμφανών τόξων με λίθινα στοιχεία δομής.

Η επιμελημένη λαξευτή λιθοδομή έχει συσχετιστεί με κτήρια στην Πελοπόννησο στα οποία εντοπίζονται κατασκευαστικοί τρόποι οι οποίοι υιοθετήθηκαν μετά τον 13ο αιώνα. Ειδικά στην περίπτωση διαμόρφωσης των τόξων με λίθινα δομικά στοιχεία, οι μορφές και οι τρόποι ομοιάζουν με πληθώρα παραδειγμάτων μορφολογικών χαρακτηριστικών και κατασκευαστικών τρόπων δομής σε κτήρια στην Πελοπόννησο. Σε αυτά συγκαταλέγονται ο ναός στο Μέρμπακα, το καθολικό της Αγία Μονής Αρείας, η Καθολική στη Γαστούνη και πλήθος άλλων ναών. Πρόσφατα το θέμα της λαξευτής λιθοδομής των όψιμων ναών της Πελοποννήσου τέθηκε ορθά ως στοιχείο ερμηνείας ενός ιστορικού πλαισίου μετά το 1204.

Στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου στα Καμπία η οπτική αυτή επιτρέπει να προταθεί μια χρονολόγηση κατασκευής στον όψιμο 13ο αιώνα, ώστε το κτήριο να συμπίπτει χρονικά με τον ζωγραφικό διάκοσμό του. Η πρόταση για μία νέα χρονολόγηση του ναού οδηγεί στην επανεξέταση επιπλέον στοιχείων του, όπως το ζεύγος των κιονοκράνων στη δυτική πλευρά του τρουλαίου πυρήνα του. Ο συσχετισμός τους σε επίπεδο μορφής και στυλ με τα κιονόκρανα στον ναό της Παναγίας του Οσίου Λουκά επιτρέπει να εξετάσουμε εκ νέου τα δεδομένα και αυτού του ναού. Η εξέταση αυτή συμπεριλαμβάνει και το ερώτημα της διαδοχής στην οικοδόμηση του κυρίως ναού και του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά.

THE CHURCH OF HAGIOS NIKOLAOS IN KAMPIA AND THE THEOTOKOS IN THE MONASTERY OF HOSIOS LOUKAS: A RECONSIDERATION

Hagios Nikolaos in Kampia is a simpler version of Hosios Loukas' katholikon. The church in Kampia is dated to the 12th century while its frescoes to the 13th century. The paper examines a theory that connects finely cut ashlar masonry in churches of the Peloponnese to the 13th century. This applies to Hagios Nikolaos, whose fine cut ashlar masonry is exemplary. A 13th century date for the church leads to the reexamination of the capitals in its main space linked to those in the Theotokos church in Hosios Loukas, whose connection to the monastery's main church is reconsidered.

ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΤΖΑΒΕΛΛΑ • ELISSAVET TZAVELLA,
ΜΑΡΙΑ ΚΩΣΤΑΡΑ • MARIA KOSTARA,
ΧΡΥΣΟΒΑΛΑΝΤΟΥ-ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΗ
CHRYSOVALANTOU-EIRINI KARAGEORGI KAI
ΧΡΥΣΑΝΘΗ-ANNA ΒΕΛΟΥΔΑΚΗ
CHRYSANTHI-ANNA VELOUDAKI

ΤΡΙΑ ΝΑΪΔΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΔΕΡΒΕΝΟΧΩΡΙΩΝ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται τρία ναΐδρια, τα οποία βρίσκονται στην περιοχή των Δερβανοχωρίων της Βοιωτίας, άγνωστα έως τώρα στην επιστημονική βιβλιογραφία.

Το πρώτο μνημείο εντοπίζεται στα βορειοανατολικά της μονής Ζωοδόχου Πηγής Πύλης (Δερβανοσάλεσι). Πρόκειται για μονόχωρο ναό με ημιεξαγωνική αψίδα ιερού, ο οποίος διατηρεί το μεγαλύτερο μέρος της τοιχοποιίας του και φέρεται να ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη. Η τοιχοποιία είναι κατασκευασμένη με πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης και χρήση ολόκληρων κεραμιδιών στους οριζόντιους αρμούς της αψίδας στα ανατολικά, και φέρει πόρινο λοξότμητο γείσο στο ύψος της ποδιάς του παραθύρου. Τα χαρακτηριστικά της τοιχοδομής του επιτρέπουν τη χρονολόγησή του προς το τέλος της μεσοβυζαντινής ή στην αρχή της υστεροβυζαντινής περιόδου.

Ο δεύτερος ναΐσκος εντοπίζεται στην ίδια περιοχή, στα νοτιοανατολικά της μονής Ζωοδόχου Πηγής, και ενδέχεται να συγκαταλεγόταν στα μετόχια («παραλαύρια») της μονής Οσίου Μελετίου ή της μονής Ζωοδόχου Πηγής. Αποτελεί κτίσμα με ημιεξαγωνική αψίδα ιερού, κατασκευασμένο με πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Παρά την εξαιρετικά κακή κατάσταση διατήρησής του, η διάσωση στη βόρεια πλευρά του μνημείου τμήματος τοιχοποιίας σε μικρό ύψος και σχήματος ημικυκλικής κάτοψης υποδεικνύει ότι ανήκει στον τύπο του τρίκογχου-σταυροειδούς ναού. Η συγκριτική αξιολόγηση του μνημείου με άλλους ναούς της περιοχής οδηγούν στη χρονολόγηση του στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Ο τρίτος ναός, γνωστός σήμερα ως Άγιος Κωνσταντίνος, βρίσκεται στα βορειοδυτικά του χωριού Σκούρτα. Τα σωζόμενα μορφολογικά χαρακτηριστικά του οδηγούν στην υπόθεση ότι επρόκειτο για σταυρεπίστεγο ναό,

καθώς το ανατολικό και το δυτικό σκέλος του καλύπτονταν με καμάρα, ενώ το κεντρικό τμήμα του πιθανόν στεγαζόταν με τρουλοκαμάρα. Είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή με ενσωματωμένα τμήματα κεράμων στους αρμούς, ενώ το οξυκόρυφο σχήμα των θόλων του και το σωζόμενο λίθινο πλαίσιο στο τυφλό οξυκόρυφο τόξο του νότιου τοίχου τον τοποθετούν χρονικά στην περίοδο της Φραγκοκρατίας.

Παρά το γεγονός ότι τα τρία αυτά μνημεία αποτελούν σημαντικό τεκμήριο της ναοδομίας της συγκεκριμένης περιόδου στη Βοιωτία, βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση με ολική απώλεια της ανωδομής τους. Δεδομένης της διαρκούς επιδείνωσης της κατάστασης διατήρησής τους θεωρήθηκε απαραίτητη η αρχιτεκτονική και φωτογραφική αποτύπωσή τους. Εκτός από καθεαυτή τη διάσωση της μαρτυρίας τους, η μελέτη τους στοχεύει στην παρουσίαση των μορφολογικών και λοιπών χαρακτηριστικών τους καθώς και στην τεκμηρίωσή τους μέσα από τη συσχέτιση με άλλα σύγχρονα μνημεία της ευρύτερης περιοχής.

THREE SMALL MEDIEVAL CHURCHES IN DERVENOCHORIA, BOEOTIA

This paper discusses three previously unpublished, ruined churches in Dervenochoria, Boeotia. Combining information from written sources with detailed architectural surveys it aims to document their form and typology and determine their chronology. Two of them located near the Zoodochos Pigi monastery seem to date to the late Middle Byzantine/early Late Byzantine period. The first one most likely dedicated to Hagios Ioannis is in the form of a barrel-vaulted single-nave church in contrast to the second which belongs to the type of the free-cross, triconch, type and may have been a *metochi* of the Hosios Meletios or the Zoodochos Pigi monastery. The third church, known as Hagios Konstantinos, lies to the northwest of Skourta village; judging by its morphological characteristics it was a cross-vaulted church of the Frankish period.

ΚΛΕΙΩ ΤΣΟΓΚΑ • ΚΛΕΙΟ ΤΣΟΓΚΑ
ΜΑΡΙΑ ΛΙΑΣΚΑ • ΜΑΡΙΑ ΛΙΑΣΚΑ

**ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΛΕΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ
ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΟ ΠΛΑΤΩΜΑ ΝΟΤΙΩΣ ΤΟΥ ΑΡΕΙΟΥ ΠΑΓΟΥ:
ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ, ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗΣ ΤΟΥ**

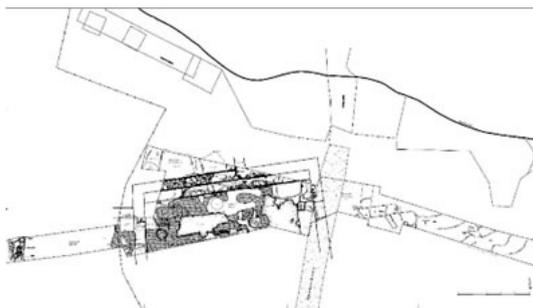
Κατά την πρόσφατη σωστική ανασκαφή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, των ετών 2021-2022, αποκαλύφθηκε σε απόσταση 7 μ. περίπου νοτίως της αρχαίας λαξευτής κλίμακας του Αρείου Πάγου, τμήμα εκτεταμένου οικοδομήματος μέγιστων διαστάσεων 20,60×3,50 μ. Περιλαμβάνει τέσσερα τουλάχιστον δωμάτια (I-IV), τα οποία ερευνήθηκαν αποσπασματικά στο πλαίσιο του τεχνικού έργου. Το οικοδόμημα ανεγέρθηκε στις αρχές του 5ου αιώνα. Αποτελούσε νέα κατασκευή στον χώρο, οι τοίχοι του εδράζονταν απ' ευθείας στον βράχο και δεν είχε ενσωματωθεί οικοδομικό υλικό από προγενέστερο κτήριο. Σε όλα τα γνωστά τοπογραφικά σχέδια ο χώρος αυτός απεικονίζεται χωρίς κτήρια μέχρι τουλάχιστον την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Κύριο αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό αποτελεί το ισχυρό χτιστό θρανίο, το οποίο κατασκευάστηκε τον 6ο αιώνα κατά μήκος του βόρειου τοίχου του ευρύχωρου νότιου δωματίου II. Στην ίδια επισκευαστική φάση, το δωμάτιο II απέκτησε μαρμαροστρωμένο δάπεδο με πλάκες λευκού και τεφρόχρωμου μαρμάρου πακτωμένες σε κουρασάνι, το θρανίο επενδύθηκε με πλάκες τεφρόχρωμου μαρμάρου, ενώ είναι πολύ πιθανό ότι και οι τοίχοι του δωματίου επενδύθηκαν με ορθομαρμάρωση. Η στέγη της τελευταίας φάσης του δωματίου ήταν από πήλινα κεραμίδια. Υποκείμενη στο δάπεδο του δωματίου II εντοπίστηκε πλινθόκτιστη καμαροσκεπής δεξαμενή νερού, η οποία επικοινωνούσε με ένα φρέαρ. Το όμορο στα ανατολικά δωμάτιο I είχε πολυτελές δάπεδο από ευμεγέθεις μαρμάρινες πλάκες, σε μία εκ των οποίων είχε χαραχθεί επιμελώς το γράμμα «Π». Το δυτικό δωμάτιο III είχε δάπεδο από πατημένη γη και αποτελούσε πιθανότατα βοηθητικό χώρο του οικοδομήματος, ενώ το βόρειο δωμάτιο IV, από το οποίο περισυλλέχθηκε και μια κυκλική πλίνθος υποκαύστου, είχε λεπτό δάπεδο πηλοχώματος,

διαμορφωμένο επάνω σε στρώση καύσης με τέφρα και άνθρακες. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγεται «θησαυρός» 56 χάλκινων νομισμάτων, διάσπαρτα χάλκινα νομίσματα, πήλινοι λύχνοι και αγγεία.

Ισχυρά, επιμήκη θρανία απαντούσαν στα αποδυτήρια των λουτρικών εγκαταστάσεων της ρωμαϊκής και της πρωτοβυζαντινής περιόδου, τόσο στις δημόσιες θέρμες όσο και στα μικρά δημόσια ή ιδιωτικά λουτρά. Το θρανίο αποτελούσε τον βασικό εξοπλισμό του αποδυτηρίου για την ανάπαυση των λουόμενων. Στο εξεταζόμενο οικοδόμημα, το μεγάλο μήκος του αποδυτηρίου (12 μ.) υποδεικνύει αρχικά εκτεταμένη λουτρική εγκατάσταση δημοσίου χαρακτήρα και καθιστά πιθανό ότι το κτήριο είχε εξ αρχής κατασκευαστεί ως λουτρό. Η μετατροπή των τεσσάρων δωματίων του μεγάλου νοτιοδυτικού λουτρού της Αθηναϊκής Αγοράς σε αποδυτήρια και ο περιορισμός των βασικών χώρων διεξαγωγής του λουτρού στις δύο τελικές φάσεις του συγκροτήματος (5ου-6ου και 7ου αιώνα), ερμηνεύτηκαν από την Alison Frantz ως μεταβολές που εξυπηρετούσαν τις αυξημένες ανάγκες για χώρους διδασκαλίας των εναπομεινάντων φιλοσόφων της πόλης, εθνικών και χριστιανών.

Ορμώμενες από την εικασία αυτή, εξετάζουμε τις οικοδομικές φάσεις και τη λειτουργία του κτηρίου του Αρείου Πάγου σε συσχετισμό με τα γνωστά οικοδομήματα της εποχής αυτής που αποκαλύφθηκαν από τις ανασκαφές κυρίως της Αθηναϊκής Αγοράς και του Οικοπέδου Μακρυγιάννη. Επίσης, πραγματευόμαστε τις συνθήκες εγκατάλειψής του, καθώς τα επάλληλα δάπεδα του δωματίου II είχαν παραβιαστεί από τάφους νεκροταφείου του 7ου αιώνα. Στην περίπτωση αυτή, μπορούμε να διακρίνουμε διαδοχικές φάσεις οικιστικής και ταφικής χρήσης στον χώρο που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τη δυτική πύλη της Ακροπόλεως.

*Κάτοψη του πρωτοβυζαντινού οικοδομήματος. Σχέδιο: Μαρία Ρουμαντζή.
Plan of the Early Byzantine building. Drawing: Maria Roumantzi*

THE LUXURIOUS BUILDING OF LATE ANTIQUITY ON THE PLATEAU SOUTH OF THE AREOPAGUS: APPROACHING ITS CHRONOLOGY, FUNCTION AND CONDITIONS OF ABANDONMENT

The rescue excavation conducted by the Ephorate of Athens on the plateau south of the Areopagus in 2021-2022 revealed part (55m²) of a luxurious building erected in the 5th century. In the 6th century the large hall (room II) was renovated. Its floor was paved with marble and a long bench (12m) with marble revetment was added against the wall. The room has been identified as an *apodyterion* of a bathing establishment. The function/-s of the recently discovered building and the conditions of its abandonment will be examined in relation to other structures of Late Antiquity in Athens.

**ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΦΙΛΟΘΕΟΥ:
ΙΒΗΡΕΣ ΧΟΡΗΓΟΙ. ΙΒΗΡΕΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ;**

Οι εξαιρετικά ταλαιπωρημένες τοιχογραφίες από πυρκαγιά που έπληξε την δυτική πτέρυγα της μονής Φιλοθέου είναι ελάχιστα γνωστές στην έρευνα. Ωστόσο, η απομάκρυνση σκληρών αλάτων κατά την πρόσφατη προσεκτική συντήρηση, χωρίς περιττές επεμβάσεις αισθητικής αποκατάστασης, κατέστησαν τον διάκοσμο αυτόν εκ νέου προσιτό ώστε να μπορεί να μελετηθεί στο πλαίσιο της ζωγραφικής του 16ου αιώνα. Η χρονολόγησή του διευκολύνεται από την παράσταση στην οποία εικονίζονται οι βασιλείς του Καχετίου της Ιβηρίας Λέων και ο υιός του Αλέξανδρος οι οποίοι μερίμνησαν συνολικά για την ανακαίνιση της μονής (1540).

Στον διάκοσμο συμμετέχουν περισσότεροι του ενός ζωγράφοι με προεξάρχοντα εκείνον ανέλαβε να φιλοτεχνήσει και την κτητορική παράσταση. Ο ανώνυμος αυτός ζωγράφος είναι ενήμερος των επιτευγμάτων της κυρίαρχης ζωγραφικής στο Όρος εκείνη την περίοδο, που εκπροσωπήθηκε κυρίως από τους κρήτες Θεοφάνη και Τζώρτζη.

Οι υπόλοιποι ζωγράφοι του συγκεκριμένου συνόλου υπολείπονται ποιοτικά και πιθανόν προέρχονται από διαφορετικό καλλιτεχνικό περιβάλλον. Αν δεν είχαμε τα χρονολογικά δεδομένα της κτητορικής παράστασης, είναι πιθανό να θεωρούσαμε ότι οι τοιχογραφίες της τράπεζας ανήκουν σε έναν λαϊκότροπο εκφυλισμό της «κρητικής» ζωγραφικής, που επικράτησε μετά τα μέσα του 17ου αιώνα στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια.

Επανερχόμενοι στον κύριο ζωγράφο πρέπει να επισημάνουμε ότι εκτός από την αξιολογή εικαστική του παιδεία, ξεχωρίζει και από τις εξαιρετικά καλλιγραφημένες επιγραφές. Η συγκριτική εξέταση του γραφικού του ιδιώματος, απέδωσε πολύτιμες πληροφορίες: ενώ δεν σχετίζεται με την γραφή των Κρητικών ζωγράφων που δραστηριοποιούνται αυτή την περίοδο στο Όρος, εντοπίστηκε σε ένα άλλο τοιχογραφικό σύνολο του Αθωνα, το καθολικό της γειτονικής μονής των Ιβήρων που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα. Η συνολική επιζωγράφηση των τοιχογραφιών αυτών το έτος 1842, αν και σεβάστηκε τόσο την θεματολογία του εικονογραφικού

προγράμματος όσο και την σύνθεση των επιμέρους παραστάσεων, δυσχεραίνει την μελέτη και ιδιαίτερα την τεχνοτροπική σύγκρισή τους με αντίστοιχα έργα της περιόδου. Ωστόσο, η απομάκρυνση των νεότερων επιζωγραφίσεων σε ορισμένα σημεία έδωσε πολύτιμα στοιχεία: (α) Πιστοποίησε ότι πρόκειται για «κρητικό» έργο υψηλής ποιότητας. (β) Οι λίγες συνοδευτικές επιγραφές που αποκαλύφθηκαν συμπίπτουν σε τέτοιο βαθμό με την ιδιόμορφη καλλιτεχνική γραφή του κύριου ζωγράφου της τράπεζας της μονής Φιλοθέου, που δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι ανήκουν στον ίδιο καλλιτέχνη ή σε ζωγράφο άμεσα σχετιζόμενο με αυτόν.

Πρόσθετο ενδιαφέρον στην αναζήτηση της ταυτότητας αυτού του καλλιτέχνη προσδίδει η κτητορική παράσταση του καθολικού της μονής Ιβήρων όπου απεικονίζεται με φωτοστέφανο ένας ιερομόναχος, «ο τρισόλβιος κύριος Μάρκος ο Ίβηρ και ζωγράφος». Ο άγνωστος από άλλου καλλιτέχνης και άγιος μπορούμε να θεωρήσουμε ότι συμμετείχε στην τοιχογράφηση του καθολικού και απεβίωσε πριν από την ολοκλήρωσή της. Προφανώς με πρωτοβουλία της ίδιας της μονής τιμήθηκε και προβλήθηκε αμέσως ως άγιος με αυτόν τον μοναδικό τρόπο. Υποθετικά, αλλά εύλογα λόγω καταγωγής, ο αινιγματικός Μάρκος θα μπορούσε να ταυτισθεί με εκείνον τον ζωγράφο της Ιβήρων που, μέσω της γραφής, πιστοποιείται ότι συμμετείχε και στην τοιχογράφηση της τράπεζας στην Φιλοθέου. Είναι φυσικό και αναμενόμενο οι Γεωργιανοί κτήτορες να προσκάλεσαν έναν συμπατριώτη τους που έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης και σεβασμού στο Άγιον Όρος.

THE WALL-PAINTINGS OF PHILOTHEOU REFECTORY: GEORGIAN DONORS. GEORGIAN PAINTERS?

Due to its poor state of preservation, the wall-paintings of the Philotheou monastery's refectory can hardly be studied in the general context of 16th century painting in Mount Athos. Based on epigraphic criteria, we believe that the main painter of this work is directly related to a painter who participated in the painting of the Iviron monastery's katholikon. In addition, we assume that the painter *Μάρκος ο Ίβηρ* (=Mark the Georgian), who is depicted as a saint in the representation of donors of the Iviron katholikon could have been invited by the Georgian donors to paint the Philotheou refectory.

NEKTARIA ΧΕΤΖΟΓΙΑΝΝΑΚΗ
NEKTARIA CHETZOGIANNAKI

**Η ΦΩΚΙΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ
ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ:
ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ
ΜΕΣΩ ΤΩΝ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ**

Ο νομός Φωκίδας, με το εναλλασσόμενο γεωμορφολογικό τοπίο των μεγάλων ορεινών όγκων, των λιγοστών πεδινών εδαφών και της εκτεταμένης ακτογραμμής, κατά μήκος της βόρειας πλευράς του Κορινθιακού κόλπου, αποτελεί μία από τις πλουσιότερες περιοχές της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας σε υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος. Σημαντικοί οικισμοί, όπως οι Δελφοί, η Άμφισσα, η Κίρρα, η Αντίκυρα, η Στείριδα, το Γαλαξίδι και άλλοι, ήκμασαν στην περιοχή αυτή ήδη από τη προϊστορική εποχή έως και τα βυζαντινά χρόνια. Στο μέσον περίπου του σημερινού νομού χωροθετείται μία από τις σημαντικότερες οδούς της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, ο *Great Isthmus Corridor Route (GICR)*, η οποία αποτελεί την κεντρική οδική αρτηρία, που οδηγεί από την κάτω κοιλάδα του Σπερχειού προς τον Κρυσσαίο κόλπο και είναι σήμερα τμήμα ενός ευρύτερου επαρχιακού δικτύου που ενώνει κυρίως τη δυτική Ελλάδα με την ανατολική Στερεά Ελλάδα και τη Θεσσαλία. Πρόκειται, επίσης, για τον κεντρικό κόμβο μεταφοράς ανθρώπων και αγαθών από και προς τη βορειοδυτική Πελοπόννησο, έως σήμερα. Η θέση αυτή ακριβώς των πόλεων και των οικισμών της Φωκίδας πάνω στον άξονα που συνδέει τη Θεσσαλία με τη Πελοπόννησο, αλλά και την ανατολική με τη δυτική Στερεά Ελλάδα, τις έκανε συχνά σκηνικό για ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν από τον 4ο έως και τον 12ο αιώνα.

Στην ανακοίνωση επιχειρείται η εξέταση της τοπογραφίας της Φωκίδας, κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο, με κύριο εργαλείο τις χωρικές αναλύσεις που εκτελούνται μέσω των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών. Με το εργαλείο αυτό, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα συνδέονται με το φυσικό τους περιβάλλον, το γεωγραφικό ανάγλυφο και τη φυσική ή τεχνητή διαμόρφωση του εδάφους, με στόχο τη μοντελοποίηση των

τρόπων κατοίκησης ανά ιστορική περίοδο, καθώς και τη μελέτη της επικοινωνίας και των ορίων επικράτειας των οικισμών, της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων και της οπτικής επαφής μεταξύ τους. Η χαρτογράφηση των περιοχών μελέτης με τη δημιουργία πολυεπίπεδων χωρικών δεδομένων και κατάλληλων οπτικοποιήσεων μπορεί να εμφανίσει την πολυπλοκότητα της χωρικής πληροφορίας με σύγχρονο και κατανοητό τρόπο και να οδηγήσει σε νέες προσεγγίσεις με την παρουσίαση του γεωγραφικού χώρου, καθώς και των χρονικά μεταβαλλόμενων φαινομένων, που λαμβάνουν χώρα σε αυτόν, προσφέροντας νέες προοπτικές στην παραδοσιακή έρευνα.

PHOCIS DURING THE EARLY AND MIDDLE BYZANTINE PERIOD: A GIS-BASED SPATIAL ANALYSIS OF THE TOPOGRAPHY

The research topic that has been addressed, emphasizing the topography and the cultural landscape character of the prefecture of Phocis during the Early and Middle Byzantine period. Thematic maps created using a Geographic Information System depict the evolution of the settlements of Phocis across the landscape and their distribution for every historical era, while at the same time, other spatial analyses such as density maps visualizing the clustering of settlements or other architectural monuments, Voronoi polygons, correlating the settlements with their possible territory of control and exploitation and visibility analysis, demonstrating the possibility of controlling road axes, ports or other areas/sites from specific locations, such as castles, towers, fortifications, etc. were carried out to help us comprehend better the Early and Middle Byzantine cultural landscape of Phocis.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ • IOANNIS CHOULIARAS
ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΧΟΥΛΙΑΡΑ • VICTORIA CHOULIARA

ΠΡΩΤΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΔΡΟΠΟΛΗΣ

Ο ναός της Παναγίας στην Επισκοπή Δρόπολης κτίστηκε κατά τον 10ο αιώνα, ενώ στα τέλη του 13ου προστέθηκε σταυρεπίστεγος νάρθηκας κατά μήκος της νότιας πλευράς και πιθανώς στις αρχές του 15ου αιώνα κτιστό τέμπλο. Στον βόρειο τοίχο του νάρθηκα σώζεται η τοιχογράφηση που καλύπτει την κόγχη επάνω από την θύρα προς τον κυρίως ναό. Τέσσερις μορφές με φωτοστέφανους, οι τρεις εκ των οποίων αρχιερείς, εικονίζονται ανά δύο εκατέρωθεν της Θεοτόκου βρεφοκρατούσας, η οποία κάθεται σε ογκώδη θρόνο. Ο επικεφαλής αριστερά, ο επίσκοπος Δοσίθεος, κρατεί ομοίωμα του ναού, το οποίο προσφέρει στην Θεοτόκο και τον συνοδεύει κατά πάσα πιθανότητα ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Από τις μορφές δεξιά η πρώτη φέρει ενδεχομένως μοναχική ενδυμασία, ενώ η δεύτερη φορά αβακωτό φελόνιο και κρατεί ειλητάριο, στο οποίο αναγράφεται ευχή προς την Θεοτόκο υπέρ του επισκόπου Δοσιθέου. Η σύνθεση συνιστά κτητορικό πορτρέτο και μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 13ου με αρχές του 14ου αιώνα. Στην ίδια περίοδο πρέπει να ανήκουν και σπαράγματα γεωμετρικής διακόσμησης στις παρειές των φωτιστικών ανοιγμάτων της κεντρικής ασίδας.

Δύο στρώματα διακόσμησης φέρει το κεντρικό τμήμα του λιθόκτιστου τέμπλου. Η νεότερη φάση καλύπτει το κατώτερο τμήμα και χρονολογείται ακριβώς με επιγραφή το 1510. Από το παλαιότερο στρώμα σώζονται δυο σκηνές του Θεομητορικού κύκλου, τα Εισόδια και η Κοίμηση της Θεοτόκου σε μια ζώνη, ενώ την επίστεψη του τέμπλου καλύπτει η σύνθεση της Πεντηκοστής, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της οποίας είναι ότι η ένθρονη μορφή του Κόσμου περιβάλλεται από πολυπληθείς ομίλους, προσωποποιήσεις των φυλών και των γλωσσών, όπως και φυσικό τοπίο με δέντρα. Στα Εισόδια, την Θεοτόκο παρουσιάζουν στον Ζαχαρία οι κόρες των Ιουδαίων και όχι οι γονείς της. Ιδιαίτερες λεπτομέρειες της σκηνής αποτελούν ο μανδύας του Ζαχαρία, που φέρει μίμηση επιγραφής, και η παρουσία προφήτη,

πιθανώς του Δαβίδ. Στην Κοίμηση χαρακτηριστική είναι η διπλή απεικόνιση του Χριστού να κρατεί την ψυχή της μητέρας Του και ως Παλαιός των Ημερών. Η ζωγραφική αυτής της φάσης απηχεί την παλαιολόγια τέχνη και την εικονογραφική παράδοση της Μακεδονίας. Ο τρόπος που πλάθονται τα γυμνά μέρη με τα λίγα φώτα, τις έντονες σκιάσεις και τον καστανοπράσινο προπλασμό θυμίζει παλαιολόγια έργα της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της περιοχής της Καστοριάς του τέλους του 14ου και του 15ου αιώνα. Ο διάκοσμος της πρώτης φάσης διακόσμησης του τέμπλου θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα μέσα του 15ου αιώνα.

Από τις τρεις τουλάχιστον φάσεις διακόσμησης που εντοπίζονται στο ναό οι δύο ανάγονται στην υστεροβυζαντινή και η τελευταία στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο. Η σημασία του ναού ως επισκοπικής έδρας απηχείται την ποιότητα του διακόσμου του, καθώς η τοιχογράφηση του πιθανώς να προσέλκυσε έμπειρους ζωγράφους με υψηλή καλλιτεχνική παιδεία. Αυτό έχει αποδειχθεί τουλάχιστον για την τελευταία φάση διακόσμησης του τέμπλου, που είναι έργο ενός σημαντικότερου συνεργείου ζωγράφων των αρχών του 16ου αιώνα. Το ίδιο όμως πρέπει να ισχύει και για τις πρώτες φάσεις της ζωγραφικής του ναού, που, αν και σώζονται αποσπασματικά, δείχνουν ότι είναι έργο ζωγράφων που αφομοιώνουν με θαυμαστή άνεση τις κατακτήσεις τόσο της πρώτης όσο και της ύστερης φάσης της παλαιολόγιας ζωγραφικής.

FIRST OBSERVATIONS ON THE MURAL DECORATION OF THE MID-BYZANTINE CHURCH OF PANAGIA IN ANO EPISKOPI, DROPOLIS

At least three phases of decoration can be found in the Middle Byzantine church of Panagia in Ano Episkopi, Dropolis. On the north wall of the cross-roofed narthex there is a donor portrait that dates from the end of the 13th to the beginning of the 14th century. The central part of the stone-built iconostasis has two layers of decoration. The first phase is directly connected to the art of Palaiologan Macedonia and could be dated to the mid-15th century and the second covers the lower part and is precisely dated by an inscription to 1510.

DOROTA ZAPRZALSKA

BYZANTINE AND POST-BYZANTINE COMPOSITE ICONS FROM A NEW PERSPECTIVE

Panayotis L. Vocotopoulos noticed a group of Byzantine and Post-Byzantine icons consisting of two panels, often created at different times, inserted one into another. He was both the first to describe this uncommon way of re-using older icons and the first to propose a term for this rare phenomenon: “composite icons” (*σύνθετες εικόνες*). Vocotopoulos gathered a significant number of them in a single study that should be seen as a valuable attempt in cataloguing such works and interpreting their unusual form. Since then, they have been only sporadically mentioned, primarily discussed together with renovation methods employed to keep icons in good condition. It seems, however, that the decision to add larger panels was driven not merely by concern for the material side of the insets, but also to enable them to be transported, more effectively presented and venerated. Moreover, the reason for the method of insertion appears to have been the need to create a notion of uniqueness for the object captured within.

This paper is an attempt to continue the prominent work started by Vocotopoulos by presenting some composite icons that are still unpublished or largely unknown to the wider academic community and focuses especially on those that seem to share some common characteristic and unique features. By their close analysis this study aims to add further research questions and elaborate more on the method of inseting as well as the issue of the subsequent use and ways of presenting composite icons in different contexts—equally today within the liturgical sphere of churches or in museums. Particular attention is paid to composite icons in the collection of the Byzantine and Christian Museum of Athens. Their perception and ways of presentation were influenced and shaped by the composite form consisting of two separate icons, although acting as one physical whole. The main goal of the paper is to open new areas for further research on composite icons by showing the variety of their forms together with their use and thus accentuate the internal diversity of this fascinating phenomenon.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΥΝΘΕΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ: ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί μία προσπάθεια να συνεχιστεί η σημαντική έρευνα που ξεκίνησε ο καθηγ. Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, ο οποίος ήταν ο πρώτος που συγκέντρωσε και μελέτησε ένα σύνολο σύνθετων εικόνων. Πρόκειται για βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες αποτελούμενες από δύο τμήματα, συχνά διαφορετικής χρονολόγησης, τοποθετημένα το ένα μέσα στο άλλο. Αφού παρουσιαστούν ορισμένες σύνθετες εικόνες, οι οποίες παραμένουν αδημοσίευτες ή ελάχιστα γνωστές στην σύγχρονη έρευνα, θα δοθεί έμφαση στον τρόπο κατασκευής, στη λειτουργική τους χρήση καθώς και στην αντιμετώπισή τους στα μουσεία. Βασικός σκοπός της ανακοίνωσης είναι να προταθούν νέες κατευθύνσεις για περαιτέρω έρευνα σχετικά με τις σύνθετες εικόνες, να παρουσιαστούν οι ποικίλες μορφές τους και να τονιστούν οι εσωτερικές διαφορές που χαρακτηρίζουν αυτό το ενδιαφέρον καλλιτεχνικό φαινόμενο.

ΤΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Το πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1981. Έκτοτε, το Συμπόσιο διεξάγεται κάθε χρόνο τον Απρίλιο ή Μάιο. Στο πλαίσιο του τριήμερου συμποσίου παρουσιάζονται ανακοινώσεις με θέματα αρχαιολογίας και ιστορίας της τέχνης της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Μία από τις ημέρες του Συμποσίου είναι αφιερωμένη σε ειδικό επιστημονικό θέμα και περιλαμβάνει σχετικές εισηγήσεις και ανακοινώσεις. Έχουν παρουσιασθεί οι εξής θεματικές ενότητες:

- «Η τέχνη του 15ου αιώνα» (1988)
- «Η τέχνη κατά το διάστημα 1261-1400» (1989)
- «Το τέλος της αρχαιότητας στις πόλεις και στην ύπαιθρο με βάση τα αρχαιολογικά τεκμήρια» (1990)
- «Κυρίαρχες τάσεις στην τέχνη και αρχιτεκτονική του 16ου αιώνα» (1991)
- «Κυρίαρχες τάσεις στην τέχνη και αρχιτεκτονική κατά τους 17ο και 18ο αιώνες» (1992)
- «Η Μάνη και τα μνημεία της» (1993)
- «Χριστιανική Βοιωτία και Φθιώτιδα» (1994)
- «Η χορηγία ως παράγοντας εξέλιξης της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης» (1995)
- «Αρχαιολογικές και καλλιτεχνικές μαρτυρίες για το θάνατο» (1996)
- «Πόλεις στο Βυζάντιο από τον 5ο έως και τον 15ο αιώνα» (1997)
- «Παράδοση και ανανέωση στην τέχνη του 13ου αιώνα» (1998)
- «Κάστρα και οχυρώσεις» (1999)
- «Προσκυνήματα – Επιδράσεις στην τέχνη» (2000),
- «Εικονογραφικοί κύκλοι αγίων στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη» (2001),
- «Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή (5ος-15ος αιώνας)» (2002)
- «Ενδυμασία και καλλωπισμός στο Βυζάντιο. Μαρτυρίες της αρχαιολογίας και της τέχνης» (2003)
- «Η βυζαντινή οικία και ο εξοπλισμός της, 4ος-15ος αιώνας» (2004)
- «Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική» (2005)
- «Η γυναίκα στο Βυζάντιο: Λατρεία και τέχνη» (2006)
- «Το βυζαντινό ύφασμα. Τέχνη, τεχνική και οικονομία» (2007)
- «Κείμενα σε αντικείμενα» (2008)
- «Κείμενα σε μνημεία» (2009)

- «Οι ζωγράφοι και τα εργαστήριά τους κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο» (2010)
- «Η μετάβαση από την ύστερη αρχαιότητα στο μεσαιωνικό Βυζάντιο, 6ος-9ος αιώνας» (2011)
- «Τοπική λατρεία αγίων και λατρεία τοπικών αγίων: η μαρτυρία των πηγών, των αρχαιολογικών καταλοίπων και της εικονογραφίας» (2012)
- «Το βυζαντινό μοναστήρι. Οργάνωση και λειτουργία» (2013)
- «Η γέννηση, η εξέλιξη και οι προοπτικές της έρευνας για τη βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη στην Ελλάδα. Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από το θάνατο του Γεωργίου Λαμπάκη και από την ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου» (2014)
- «Η βυζαντινή Κωνσταντινούπολη και η άμεση περιφέρειά της: τοπογραφία, αρχαιολογία, αρχιτεκτονική και τέχνη» (2015)
- «Το προσκύνημα στον βυζαντινό κόσμο: αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες» (2016)
- «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική: από τον σχεδιασμό στην εφαρμογή» (2017)
- «Αναζητώντας τη θέση του «άλλου» στο Βυζάντιο» (2018)
- «Ιδεολογική και πολιτισμική πρόσληψη του Βυζαντίου από τους άλλους λαούς (7ος-15ος αιώνας)» (2019)
- «Η βυζαντινή προσωπογραφία μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα έργα τέχνης και τις επιγραφικές μαρτυρίες (4ος-15ος αιώνας)» (2021)
- «Προσφυγικά κειμήλια από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη» (2022)
- «Βυζάντιο και Πόλεμος» (2023)

The first Symposium on Byzantine and post-Byzantine Archaeology and Art of the Christian Archaeological Society was organized in Athens in April 1981. Since then the Symposium has been held each April or May in Athens. During this three-day meeting, papers are presented on subjects relating to the archaeology and the art history of the Byzantine and post-Byzantine period. One day is devoted to a thematic conference, accompanied by relevant papers. The below special themes were presented:

- “The Art of the 15th Century” (1988)
- “Art during the Period 1261-1400” (1989)
- “The End of Antiquity in the Cities and the Countryside, on the Basis of the Archaeological Evidence” (1990)
- “Dominant Trends in Art and Architecture in the Sixteenth Century” (1991)

- “Dominant Trends in Art and Architecture in the Seventeenth and Eighteenth Centuries” (1992)
- “Mani and its Monuments” (1993)
- “Christian Boeotia and Phthiotis” (1994)
- “Patronage as a Factor in the Development of Byzantine and Post-Byzantine Art” (1995)
- “Archaeological and Artistic Testimonies of Death” (1996)
- “Cities of Byzantium from the 5th to the 15th Century” (1997)
- “Tradition and Renewal in 13th-century Art” (1998)
- “Castles and Fortifications” (1999)
- “Places of Pilgrimage: Influences in Art” (2000)
- “Iconographic Cycles of Saints in Byzantine and Post-Byzantine Art” (2001)
- “Archaeological Evidence of Craft-Industrial Installations in the Byzantine Period (5th-15th c.)” (2002)
- “Dress and Adornment in Byzantium. Testimonies from Archaeology and Art” (2003)
- “The Byzantine House and its Equipment, 4th-15th c.” (2004)
- “Ecclesiastical Architecture” (2005)
- “Women in Byzantium: Worship and Art” (2006)
- “Byzantine Textiles: Art, Technique and Economy” (2007)
- “Texts on Objects” (2008)
- “Texts on Monuments” (2009)
- “Painters and their Workshops during the Byzantine and Post-Byzantine Period” (2010)
- “The Transition from Late Antiquity to Medieval Byzantium, 6th-9th century» (2011)
- “Local Cults of Saints and Cults of Local Saints: Evidence from Written Sources, Archaeological Remains and Iconography” (2012)
- “The Byzantine Monastery: Organization and Function” (2013)
- “The Birth, Development, and Future Prospects for Research in Byzantine Archaeology and Art in Greece: a Tribute on the 100th Anniversary of the Founding of the Byzantine and Christian Museum, and Since the Death of Georgios Lampakis” (2014)
- “Byzantine Constantinople and its Immediate environs: Topography, Archaeology, Architecture and Art” (2015)
- “Pilgrimage in the Byzantine World: Archaeological and Historical Evidence” (2016)
- “Byzantine and post-Byzantine Architecture: from planning to implementation” (2017)
- “Seeking the place of the ‘other’ in Byzantium” (2018)

- “Ideological and cultural reception of Byzantium by other cultures (7th-15th centuries)” (2019)
- “Byzantine prosopography through archaeological evidence, works of art, and epigraphic sources (4th-15th century)” (2021)
- “Refugee heirlooms from Asia Minor, Pontus, and Eastern Thrace” (2022)
- «Byzantium and Warfare» (2023)

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

Ι. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι τόμοι όλων των περιόδων του Δελτίου, πλην των εκάστοτε δύο τελευταίων ετών,
είναι αναρτημένοι στην ηλεκτρονική διεύθυνση
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>

Ετήσια συνδρομή/Subscription: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/about/subscriptions>

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Ευρετήριο / Index των ετών 1884-2000 10,00 €

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α' (1892-1911) *έκαστο*
Τεύχη 1-10 3,00 €

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' (1924-1927)
Τεύχη 1-4 3,00 €

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ' ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Τόμος Α' (1932) 4,00 €
Τόμος Β' (1933) —
Τόμος Γ' (1934-1936) 4,00 €
Τόμος Δ' (1936-1938) 4,00 €

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ'

Τόμος Α' (1959), Στη μνήμη Ν. Βέη, 186 σελ., 58 πίν. 10,00 €
Τόμος Β' (1960-1961), 232 σελ., 73 πίν. 10,00 €
Τόμος Γ' (1962-1963), 244 σελ., 67 πίν. 10,00 €
Τόμος Δ' (1964-1965), Στη μνήμη Γ. Σωτηρίου, 408 σελ., 93 πίν. 10,00 €
Τόμος Ε' (1966-1969), Στη μνήμη Δ. Εὐαγγελίδου, 320 σελ., 115 πίν. 10,00 €
Τόμος ΣΤ' (1970-1972), Στη μνήμη Π. Μιχαηλῆ, 254 σελ., 90 πίν. 10,00 €
Τόμος Ζ' (1973-1974), Στη μνήμη Α. Frolov, 212 σελ., 56 πίν. 10,00 €
Τόμος Η' (1975-1976), Στη μνήμη V. N. Lazarev, 246 σελ., 17 πίν. 10,00 €
Τόμος Θ' (1977-1979), Στη μνήμη Μαρίας Σωτηρίου, ις' + 328 σελ., 122 πίν. 10,00 €
Τόμος Ι' (1980-1981), Στη μνήμη Α. Ξυγγούλου, μ' + 384 σελ., 110 πίν. 10,00 €
Τόμος ΙΑ' (1982-1983), Στη μνήμη Α. Κ. Ορλάνδου, 288 σελ. με ένθετες εικόνες 10,00 €
Τόμος ΙΒ' (1984), Στην εκατονταετηρίδα της ΧΑΕ, 515 σελ. με ένθετες εικόνες 10,00 €
Τόμος ΙΓ' (1985-1986), Στη μνήμη Μ. Καλλιγιά, 318 σελ. με ένθετες εικόνες 15,00 €
Τόμος ΙΔ' (1987-1988), 372 σελ. με ένθετες εικόνες 15,00 €
Τόμος ΙΕ' (1989-1990), Στη μνήμη Ι. Τραυλού, 288 σελ. με ένθετες εικόνες 15,00 €
Τόμος ΙΣΤ' (1991-1992), Στη μνήμη Α. Grabar, 300 σελ. με ένθετες εικόνες 15,00 €
Τόμος ΙΖ' (1993-1994), Στη μνήμη Ντούλας Μουρίκη, 392 σελ. με ένθετες εικόνες 25,00 €
Τόμος ΙΗ' (1995), 208 σελ. με ένθετες εικόνες 20,00 €
Τόμος ΙΘ' (1996-1997), 415 σελ. με ένθετες εικόνες 50,00 €
Τόμος Κ' (1998-1999), Στη μνήμη Δ. Πάλλα, 422 σελ. με ένθετες εικόνες 50,00 €
Τόμος ΚΑ' (2000), 292 σελ. με ένθετες εικόνες 38,00 €
Τόμος ΚΒ' (2001), Στη μνήμη Μ. Χατζηδάκη, 424 σελ. με ένθετες εικόνες 50,00 €
Τόμος ΚΓ' (2002), 284 σελ. με ένθετες εικόνες 40,00 €
Τόμος ΚΔ' (2003), Στη μνήμη Ν. Οικονομίδου, 424 σελ. με ένθετες εικόνες 40,00 €
Τόμος ΚΕ' (2004), 240 σελ. με ένθετες εικόνες 40,00 €

Τα τεύχη 4, 5, 61, 62 και 10 της Α' περιόδου, το τεύχος 1 της Β' περιόδου και ο τόμος Β' της Γ' περιόδου έχουν εξαντληθεί.

I. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (συνέχεια)

Τόμος ΚΣΤ' (2005), Στη μνήμη Γ. Γαλάβαρη, 418 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΖ' (2006), Στη μνήμη Ν. Β. Δρανδάκη, 524 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΚΗ' (2007), Στη μνήμη Π. Μ. Μυλωνά, 302 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΘ' (2008), Στη μνήμη Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, 276 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος Λ' (2009), Στη μνήμη Ηλ. Κόλλια, 320 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΑ' (2010), 198 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΒ' (2011), 214 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΓ' (2012), Στη μνήμη Δ. Κωνσταντίου, 476 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΔ' (2013), Στη μνήμη Τ. Παπαμαστοράκη, 448 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΕ' (2014), 434 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΣΤ' (2015), 384 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΖ' (2016), 336 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΗ' (2017), 384 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	65,00 €
Τόμος ΛΘ' (2018), Στη μνήμη Χ. Μπούρα, 496 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	75,00 €
Τόμος Μ' (2019), 480 σελ. (XIV + 466) με ένθετες έγχρωμες εικόνες	65,00 €
Τόμος ΜΑ' (2020), 520 σελ. (XIV + 506) με ένθετες έγχρωμες εικόνες	70,00 €
Τόμος ΜΒ' (2021), 444 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	60,00 €
Τόμος ΜΓ' (2022), Στη μνήμη Cyril A. Mango, 464 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	70,00 €

II. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τόμος I. Peloponnes, Fasc. A: <i>Isthmos, Korinthos</i> , von N. A. Bees (Βέης), Αθήνα 1941, XCII+128 σελ.	10,00 €
Τόμος X. Crete, Fasc. A: <i>The Greek Christian Inscriptions of Crete. IVth-IXth Century A.D.</i> , by A. C. Bandy, Αθήνα 1970, 156 σελ.	10,00 €

III. ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Αγ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, <i>Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αθήνα</i> , με άγγλική περίληψη, Αθήνα 1971, 150 σελ., 58 πίν. http://www.publishing.ekt.gr/el/9383	—
Th. Chatzidakis-Bacharas, <i>Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales</i> , Αθήνα 1982, 220 σελ., 96 πίν. με 112 εικόνες	12,00 €
G. Zacos, <i>Byzantine Lead Seals</i> , two volumes (Text-Plates), Bern 1984-1985, 543 σελ., 100 πίν.	44,00 €
I. Κολτσίδα-Μακρή, <i>Βυζαντινά μολυβδόβουλλα</i> , με γαλλική περίληψη, Αθήνα 1996, 204 σελ., 584 πίν.	30,00 €
Ευγ. Δρακοπούλου, <i>Η πόλη της Καστοριάς (12ος-16ος αι.)</i> , με γαλλική περίληψη, Αθήνα 1997, 190 σελ., 118 εικ. http://www.publishing.ekt.gr/el/9381	—
J. Albani, <i>Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha, Lakonien</i> , με ελληνική περίληψη, Αθήνα 2000, 133 σελ., 40 πίν.	23,00 €
Σ. Βογιατζής, <i>Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Κεντρικής Ελλάδος κατά το 16ο αιώνα</i> , με αγγλική περίληψη, Αθήνα 2000, 146 σελ., 60 πίν.	30,00 €
T. Kanari, <i>Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur</i> , με ελληνική περίληψη, Αθήνα 2003, 233 σελ., 104 πίν.	45,00 €
N. Γκιολές, <i>Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος</i> , Αθήνα 2009, 96 σελ., 83 εικ.	40,00 €
M. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, <i>Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης</i> , Αθήνα 2020, δύο τόμοι: 496 και 490 σελ. με εικόνες	50,00 €
M. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, <i>Ξυλόγλυπτοι σταυροί 16ου αιώνα του Γεωργίου Λάσκαρη / Wood carved crosses of the 16th century by Georgios Laskaris</i> , Αθήνα 2023, 212 σελ. με 83 έγχρωμες εικόνες	30,00 €

IV. ΑΛΛΑ

Γ. Λαμπάκης, <i>Κατάλογος της έν Ζαπείφ εκθέσεως</i> , έν Αθήναις 1891, 46 σελ.	—
Δ. Πάλλας, <i>Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου</i> , Αθήνα 1955, 132 σελ.	5,00 €

V. ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

- Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη, Πρακτικά Επιστημονικού Διημέρου 28-29 Μαΐου 1999*, επιμ. Ευγενία Δρακοπούλου, Συνέκδοση με το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, 342 σελ. με έγχρ. και α/μ εικόνες. 35,00 €
- Cristo nel'Arte Bizantina e Postbizantina. Atti del Convegno, Venezia 22-23 settembre 2000*, a cura di Chryssa A. Maltezos e George Galavaris, Venezia 2002 / *Ο Χριστός στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*. Πρακτικά Συνεδρίου, Βενετία 22-23 Σεπτεμβρίου 2000, επιμ. Χρ. Α. Μαλτέζου – Γ. Γαλάβαρης, Συνέκδοση με το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετία, Βενετία 2002, 109 σελ., XXIV έγχρ. και 53 α/μ πίνακες. 25,00 €
- Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002*, Συνέκδοση με το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2004, 397 σελ. με 316 έγχρ. και α/μ εικόνες. 21,20 €
- Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 12-14 Μαΐου 2006*, επιστ. επιμ. Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσσoglou, Συνέκδοση με το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2012, 314 σελ. με έγχρ. και α/μ εικόνες. 16,18 €

VI. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

- Κωνσταντία Κεφαλά, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στις εκκλησίες της Ρόδου*, Αθήνα 2015, 342 σελ. (αγγλική περίληψη: *Thirteenth century wall paintings in the churches of Rhodes*, σελ. 307-320, βιβλιογραφία, σελ. 321-335), με 148 ένθετες εικόνες – <http://ebooks.publishing.ekt.gr/index.php/chaec/catalog/book/54> —

VII. ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Τα τεύχη του Προγράμματος των Περιλήψεων του ετησίου Συμποσίου, πλην του τελευταίου έτους, είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://eproceedings.publishing.ekt.gr/index.php/chaec>

- Πρόγραμμα και Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων (Αθήνα 1981-) 15,00 €

<https://independent.academia.edu/ΧριστιανικήΑρχαιολογικήΕταιρεία/ChristianArchaeologicalSociety>

ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ ΤΟΥ *42ου ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
BYZANTINΗΣ ΚΑΙ METABYZANTINΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ* ΠΟΥ ΔΙΟΡΓΑΝΩΝΕΙ ΕΤΗΣΙΩΣ Η ΧΡΙΣΤΙΑ
ΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑ
ΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΗΣ ΙΩΑΝΝΑΣ ΜΠΙΘΑ
ΣΕ 200 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΜΑΪΟ 2023

ISSN 2241-8695